

1. GRAECIA CAPTA

Η πρώτη σχέση του Αριστοτέλη με τον Αλέξανδρο είναι που ο πρώτος εδίδασκε και ο δεύτερος εμάθαινε. Η δεύτερη σχέση τους είναι που ο Αλέξανδρος κατάκτησε ένα μεγάλο κομμάτι του κόσμου για τριακόσιους χρόνους, και ο Αριστοτέλης ερεύνησε ένα μεγάλο κύκλο του πνεύματος για δεκαοχτώ αιώνες.

Η τρίτη σχέση τους αναφέρεται στο τίμημα. Η απόσβεση ήταν ανάλογη με τη χρέωση. Η πολιτική εκπλήρωσε την κατάκτηση του Αλέξανδρου με τον αφανισμό της αρχαίας Ελλάδας. Το πνεύμα εκπλήρωσε το κατόρθωμα του Αριστοτέλη με το θάνατο της κλασικής φιλοσοφίας.

Η αλυσίδα που κόπηκε με τελευταίο κρίκο τα *Φυσικά* του Αριστοτέλη, ξαναδέθηκε με πρώτο κρίκο το *Philosophiae naturalis principia mathematica* του Νεύτωνα.

Στο μακρόσυρτο αναμεταξύ η φιλοσοφία εφόρεσε τα φαιά. Εντύθηκε τους λερωμένους τρίβωνες, τα ράσα, τα πολυτρίχια και τις καλύπτρες. Έγινε δμωή, θεραπεινίδα, αύρα και κλησάρισσα, αλλά ποτέ πια εκκλησιάζουσα. Ancilla theologiae, όπως την είπαν τυπικά. Δούλα της θεολογίας δηλαδή. Και εμόνασε στις μονές μόνη. Κλεισμένη σε κελλιά, καλύβες και κελλάρια κλειστά.

Θα ήταν σημάδι εμορφιάς και εντιμότητας, εάν οι έλληνες είχαν πάψει να φιλοσοφούν αμέσως μετά τον Αριστοτέλη. Πεθαίνοντας ο Αριστοτέλης να συντρίψουν τον κάλαμο και να κάψουν το φτερό τους. Εάν είχαν κάμει, όπως έκαμε η Λαΐδα.

Η Λαΐδα, εκείνη η μηλόστομη εταίρα στην Κόρινθο, σαν εξάνοιξε και είδε αντικρύ στα μάτια της την πρώτη χαρακιά, απόστρεψε το πρόσωπο, έσπασε τον καθρέφτη, και πια δεν ξανακοιτάχτηκε.

Έτσι έχοντας επιλέξει οι έλληνες, θα είχαν σταματήσει στην κατάλληλη στιγμή, λέει ο Νίτσε¹. Και το τέλος θα ήταν ωραίο τόσο, όσο δυνατή υπήρξε η αρχή της ελληνικής φιλοσοφίας.

Ωστόσο λέμε πως από θεού είναι και τα γεράματα. Και όταν δεν τα τραβά κανείς λιπόψυχα και παραλυμένα, έχουν την πρεπιά που τους πρέπει.

Θυμηθείτε, για παράδειγμα, με πόση χάρη αποκρίθηκε ο Σοφοκλής, όταν τον επείραξε κάποιος εύθυμος νέος πως γέρασε πια, και δεν ημπορεί να πλησιάζει τις γυναίκες:

Ομίλειε ευλαβικά, άνθρωπε. Δε λες καλύτερα πως είμαι χαρούμενος, γιατί γερνώντας ξέφυγα την Αφροδίτη. Σα να ξέφυγα κάποιον άγριο και λυσσασμένο δεσπότη².

Τα γεράματα της φιλοσοφίας τους οι έλληνες τα οικονομησαν επίτιμα και σεμνά. Αυτό το 'δειξαν οι δύο τελευταίες σχολές της παρακμής, η Στοά και ο Κήπος.

Όμως σε κάθε περίπτωση μιλούμε για φιλοσοφήματα της κάμψης. Μετά τον Αριστοτέλη η εφηβεία και η ανδρεία του ελληνικού στοχασμού έχουν περάσει. Οι φιλόσοφοι έγιναν φιλοσοφούντες, και ο στοχασμός αναπαράγει το όμοιο.

Τώρα έλειψαν οι αρχαϊκές επίνοιες. Τα ξαφνικά και κατάπληκτα ξεσπάσματα του μυαλού δεν ταραάζουν τη ροή της ησυχίας. Το καινούριο, που προβάλλει και επιβάλλεται σα μεγάλη ανακάλυψη, δεν ξεκινά. Και δεν έρχεται η εφεύρεση του μανιακού και ο φωτισμός του μονήρη, που παλιά γινόταν νόμος στο νου και κανόνας στην πράξη των ελλήνων.

Εννοώ πως σβηστήκανε εκείνα τα συγκλονιστικά ζώπυρα της συνείδησης των παλαιότερων γενεών.

Το όραμα του Ηράκλειτου λ.χ. κοιτάζοντας τα νερά στο ποταμάκι· η μουσική που αντήχησε στην ακουστική φαντασία του Ησίοδου, όταν ξεδιάκρινε τα δύο πετρωτά κορίτσια του Ελικώνα³, και έπλασε τις μούσες· η Φιλότητα και το Νείκος του Εμπεδοκλή σε περίπτωση· η δύναμη της φωνής του Σόλωνα, όταν ετράνταζε την αγορά με τη βραχώδη λέξη: ο δήμος· η ονομαστική και η γενική του Σωκράτη: η γνώση της άγνοιας· η τριπλή αλυσιδωτή αντίδραση του Γοργία, που μοιάζει πορεία από το απλό στο βαθύ κι από το βαθύ στο τέλειο σκοτάδι⁴. η χάλκινη αντοχή της πρότασης του Θουκυδίδη: «κτῆμα ες αεί»⁵. η παραβολή της σπηλιάς του Πλάτωνα⁶. η κοσμοθεωρία ύλης και είδους του Αριστοτέλη.

Τα ονόματα των φιλοσόφων μετά τον Αριστοτέλη, όπως Σπεύσιππος, Θεόφραστος, Κλεάνθης, Ποσειδώνιος, Σφαίρος Βοσποριανός ή Βορυσθενίτης, σέρνουν πολύ από τη φθορά του καιρού, και μόλις τ' αγγίζει ο χρόνος. Τα απειλεί μια δύναμη αρνησίας και λήθης που πηγάζει από το πρόσκαιρο. Από κείνο το αποσβεστικό των ιχνών και των σημάτων, που ο Κικέρων το ονομάζει κάπου στην *Πολιτεία* του

Mortale et caducum.

(της φθοράς και του θανάτου)

Και συνέβηκε με τα ονόματα των φιλοσόφων που ακολούθησαν τον Αριστοτέλη, το παρόμοιο που συνέβηκε με τα ονόματα των πολιτικών ανδρών που ακολούθησαν τον Αλέξανδρο. Ο Σέλευκος, ο Αντίοχος, ο Άρατος, ο Λάθυρος, ο Δώσων, ο Κλεομένης λίγο μυρίζουν Θεμιστοκλή και Αγησίλαο, Επαμεινώνδα, Νικία και Παρμενίωνα.

Τι είναι λοιπόν η Στοά; Τι δηλώνει όταν λαλεί και τι κατορθώνει όταν πράττει; Και ποιος είναι ο στωικός; Πώς περπατεί στο δρόμο και στην αγορά, και πώς μονολογεί στο σπίτι του και στο σκοτάδι;

Δύο είναι τα γνωρίσματα της Στοάς. Το ένα είναι πως είναι σύστημα αφ' εαυτής. Δεν την έκαμαν δηλαδή τέτοιο οι ερμηνευτές και οι επόμενοι. Είναι μια ολοκληρωμένη θεωρία λόγων και μια κλειστή πράξη. Το δεύτερο είναι πως είναι ηθική. Μια κατάσταση ενεργημάτων που αποβλέπει σε ορισμένο σκοπό, και κατευθύνεται από κάποια αναγκαιότητα. Αυτή η αναγκαιότητα ξαγριεύει κάποτε τη στωική ηθική, όπως ξαγριεύει τα πουλιά το ένστικτό τους ότι επίκειται καταιγίδα.

Η φιλοσοφία της Στοάς είναι μια διδασκαλία ηθική, που υποδείχνει στον άνθρωπο να πράττει ετούτα και να φεύγει εκείνα. Αυτή η παραπομπή στην πράξη έχει τη φυσική και τη λογική της θεμελίωση και υποστήριξη. Τα τρία τμήματα της σχολής είναι η Φυσική, η Λογική και η Ηθική. Ο πυρήνας όμως του συστήματος είναι η ηθική πράξη.

Ο στωικός κατά βάση είναι το μέλος της ομάδας, το εξάρτημα της οργάνωσης, ο άνθρωπος της κατήχησης. Η ηθική επιταγή είναι το κύριο όργανο - το νόμισμα- των συναλλαγών του. Γι' αυτό το λόγο η σπουδαιότερη έννοια-λέξη που δημιούργησε η Στοά, ένα αποκλειστικό της

αυτοποιόν και αχείρωτον φύτευμα⁷,

όπως είπε ο Σοφοκλής για την ελιά της Αθήνας, είναι η λέξη καθήκον και στη ρωμαϊκή της προέκταση officium.

Η υποχρέωση να ενεργήσεις έτσι γι' αυτό το λόγο, και όχι αλλιώς γι' αυτό το λόγο, είναι ο μέγας φανός που φωτίζει όλες τις σκιές και τις στοές της Στοάς.

Φαίνεται αμέσως και από μακριά πως και τα δύο κύρια γνωρίσματά της -ότι είναι σύστημα κι ότι είναι ηθική- την καταγγέλλουν σαν ένα δημιούργημα όχι ακραιφνώς ελληνικό.

Τα αντιελληνικά στοιχεία που ανιχνεύει κανείς μέσα σ' αυτή τη θεωρία βίου είναι περισσότερα από λίγα.

Πρώτο η σκληρότητα. Η στωική συμπεριφορά δεν έτυχε να γνωριστεί με την πλαστικότητα και την ευκαμψία. Στο ενάντιο ρεύμα ή θα σταθεί αλύγιστη ή θα σπάσει. Οι άνθρωποι είναι σπουδαίοι ή φαύλοι⁸, σοφοί ή απαίδευτοι. Όπως οι κρίσεις είναι αληθινές ή ψευδείς, και τα πράγματα υπαρκτά ή ανύπαρκτα. Το μεταξύ ή το τρίτο δεν υπάρχει.

Εκείνη η πλατιά διάσταση της δυνατότητας που χαρακτηρίζει καίρια την ελληνική ηθική, και εκτείνεται από τον άνθρακα το ρυπαρό και το μαύρο ως την καθαρή πλατίνα την πάλλευκη, στη Στοά είναι άγνωστη. Τουλάχιστον στην Αρχαία. Εδώ ή χορεύεις με τους αγγέλους ή συρομαδιέσαι με τους διαβόλους που μοιρολογούν τα παιδιά τους ζωντανά.

Δεύτερο η αδιαφορία. Προκειμένου να μη σε λυπήσουν τα ανεπιθύμητα που σε καρτερούν, κρατήσου μακριά από τα ποθητά που σε κυκλοφέρνουν. Σα να λέμε:

μπροστά στο φόβο ότι μπορεί να σου πεθάνουν τα παιδιά, μείνει άκληρος, ή πίστευε πως είσαι τέτοιος.

Απέναντι στη διαλεκτική και στην πλαστικότητα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα αυτή η θέση της Στοάς απέχει όσο η Πέλλα από τα Γαυγάμηλα.

Από μια άποψη η αδιαφορία των στωικών ήταν όγκος λόγων και θεατριλίκι⁹. Κάποτε, γράφει ο Θεμίστιος, σκαρώσανε μια φάρσα βασιλική στον Περσαίο. Ο Περσαίος ήταν ένας στωικός από το Κίτιο που είχε δάσκαλο το Ζήνωνα. Παλληκάρι της φακής, miles gloriosus θα λέγαμε στη γλώσσα του κωμικού Πλαύτου, είχε πολεμήσει τους Αχαιούς στον Ακροκόρινθο, και σαν τον πήρανε του κυνήγου οι στρατιώτες του Άρατου, σκαπέτησε ως τις Κεχριές όπου τον σταμάτησε η θάλασσα. Έφτασαν λοιπόν κάποιοι έμποροι από την Κύπρο και, δασκαλεμένοι μυστικά από το βασιλιά Αντίγονο, κομίσανε στον Περσαίο τα μαντάτα του Ιώβ:

-Κατεργαράιοι και ληστές από το Τούνεζι και την Μπαρμπαριά, του είπανε, ήρθαν στην Κύπρο και κάψανε τα κοπάδια σου και τις θημωνιές. Κλέψανε την οικοσκευή και τα τζιβαέρια σου, και πριν φύγουν πουλήσανε όλους τους δούλους σου δούλους.

Ο Περσαίος σκυθρώπιασε. Πήρε κυνηγημένη αλλού τη ματιά του, και κατάπια τη φωνή και τη γλώσσα του.

- *Ορᾶς ὅτι οὐκ ἔστιν ὁ πλοῦτος ἀδιάφορον;* τον περίπαιξε τότε στα μαλακά ο βασιλιάς Αντίγονος¹⁰.

Τρίτο η απάθεια. Για τους στωικούς η απάθεια σημαίνει περισσότερο από ψυχραιμία ή ουδετερότητα ή αμεθεξία. Απάθεια θα ειπεί να παύεις να 'χεις πάθη, γιατί τα ξεπατώνεις. Αποκεφαλίζεις το ζωικό τους ανάβρυσμα και ύστερα καυτηριάζεις τη ρίζα της πληγής, όπως ο Ιόλαος έκαίγε τα κεφάλια της Ύδρας. Και στο σημείο αυτό η Στοά απέχει από την κλασική ηθική των ελλήνων, όσο απέχει το κοντινό από το μακρυνό.

Γιατί τι είναι ο άνθρωπος χωρίς τα πάθη; Χωρίς τα πάθη του ο άνθρωπος είναι δρομέας κουτσοπόδης και δυσκοβόλος κουλός. Είναι Κικέρωνας με κομμένη γλώσσα, ναυτικός χωρίς τη θάλασσα, ένας επιβήτορας ευνουχισμένος.

Τα πάθη μας ξεσηκώνουν το μεγαλουργό βούρλισμα της δημιουργίας¹¹. Και κάνουν την κούκλα γυναίκα, και το γεφύρι πέρασμα, και τον καλόγερο Παπαφλέσσα.

Τα πάθη μοιάζουν με το θάνατο, που 'ναι το δώρο της ζωής και το μυστικό της. Αλλίμονο αν φύγει ο θάνατος από μέσα μας. Ξέρετε γιατί δεν πεθαίνουν τα πτώματα; Γιατί ο θάνατος έφυγε από μέσα τους.

Η μεγάλη αρετή της αρετής των ελλήνων είναι που την οικοδόμησαν επάνω στα πάθη. Η οδηγία τους δεν ήταν να ξεριζώνουν τα πάθη, αλλά να τα παιδαγωγούν. Να ημερεύουν τη δριμάδα τους με καρτερία και αόρατη δύναμη.

Οι έλληνες συμφωνούν να παιδεύουν και να μορφώνουν τις ορμές του μέσα τους κινδύνου, και να πλάθουν από τα πάθη τους αγάλματα¹². Όπως ο γλύπτης

έπλαθε από τις πέτρες τις μορφές, και ο Πίνδαρος τους Ολυμπιόνικους από το σκόρπιο κοπάδι των λέξεων.

Έως την εποχή της Στοάς ο τρόπος των ελλήνων ήταν ο συνειδητός αγώνας τους να εξημερώνουν τα πάθη. Δεν είναι της τύχης που το άρμα του Διόνυσου το σέρνανε ημερωμένοι πάνθηρες. Ούτε πως ο Αλέξανδρος στις πρώτες σταδιοδρομίες του ημέρεψε το Βουκεφάλα.

Λαβαίνουμε αφορμή να μελετήσουμε σωστά τον Αλέξανδρο, όταν στο επεισόδιο του Βουκεφάλα ιδούμε το δεκαοκταετή να δαμάζει τον εαυτό του και όχι το διχρονίτικο πουλάρι. Από τη στιγμή που ο Ιουλόξανθος βασιλιάς έπαψε να ημερώνει τα πάθη του με το φως του λόγου, και αξίωσε από τους μετρημένους έλληνες να τον βλέπουν σαν πελώριο ασιάτη, έχασε και τον εαυτό του και την επαφή του με την Ελλάδα.

Τέταρτο έρχεται το δασκαλικό και το δόγμα. Η ελληνική Στοά θυμίζει κομμάτι ασιατική θρησκεία. Ένα είδος καταπίεση, διαταγή ή σπαθί αξιφούλκιστο μοιάζει να κρέμεται πάνω από τις γνώμες και τις διδαχές των στωικών. Στενός ο νους και στενεμένος αφελληνίζει τον ορίζοντα της ελευθερίας.

Στις ομιλίες και στα συναγροικήματα των στωικών περνά η ταγγή μυρωδιά της σημιτικής ανθρωπολογίας.

-Φοινικίδιον! προσφωνάζει σε μια γελαστή στιγμή ο κυνικός Κράτης το Ζήνωνα¹³.

Και από τους σύγχρονους ένας ερευνητής ευχαριστιέται στο όνομα Μνασέας, που παραδίνεται σαν ο πατέρας του Ζήνωνα, να διαβάσει το εβραϊκό Μανασσής¹⁴. Μήπως ο παλιός Γοργίας έγινε ο καινούριος Γιώργης;

Ο Αρριανός, γνωστός από την *Άλεξάνδρου Ανάβασιν*, στη διατριβή του για τον Επίκτητο γράφει ότι ο θεός έταξε το Σωκράτη στη χώρα του ελέγχου, το Διογένη στις διαταγές και τις επιπλήξεις¹⁵, και το Ζήνωνα στο βασίλειο του δασκαλικού και των δογμάτων¹⁶.

Οι στωικοί σαν κηρυγματικοί και δασκαλόφρονες βρίσκονται στα περιθώρια της ελληνικής ιστορίας για την αρετή.

Δάσκαλοι οι έλληνες με τη στενή έννοια του σχολαστικού και του φτωχολόγου δεν υπήρξαν. Ποτέ δε συμβούλεψαν καθώς οι μεμψίμοιρες γριές. Ούτε κατέβηκαν στους ανθρώπους σαν εντολοδόχοι του νόμου και κανόναρχοι βλοσυροί, για να το παίξουν πανάκειες και αυθεντίες της γης.

Καλλιτέχνες προσεκτικά ατημέλητοι, νυχτακουστές και αστροθεάμονες, φωτολόγοι, συζητητές αυτοσχέδιοι στον ιερό δρόμο για την Ελευσίνα, αθλητές εφήμεροι, ισόβιοι ερωτομανείς και φιλέρωτες. Αυτοί υπήρξαν στη βάση τους οι έλληνες. Θυσίαζαν στην εμορφιά, όπως θυσιάζουν τα λουλούδια στον ήλιο. Θέλω να ειπώ πως ζαλίζουν τον αγέρα με τα χρώματα και τις μυρωδιές, και την άλλη μέρα μαραίνονται.

Οι έλληνες ήσαν άσωτοι στην πενία τους, θρυμματικοί στην εμμονή τους, και χαρούμενα μελαγχολικοί. Τους βρίσκουμε να προτιμούν τη φιλόκαλη σπατάλη του

σήμερα από την εξοικονόμηση του υστερόβουλου αύριο. Κι εδώ διαφέρουν από τους εβραίους και τους άλλους ανατολίτες των θρησκειών και των δογμάτων.

Ένα συμπόσιο πλούσιο σε λόγους, σε πιοτά και σε αυλητρίδες ο έλληνας δεν το αντάλλαζε ούτε με εννιά μήνες περισσότερους στη ζωή του.

Το Συμπόσιο του Πλάτωνα είναι ο ωραιότερος τίτλος ελληνικού βιβλίου. Κι αν θέλετε να μετρήσετε τη διαφορά με άλλους λαούς, πολιτισμούς ή εποχές, βάλτε το δίπλα στο Σατυρικό του Πετρώνιου¹⁷.

Η Στοά με τα ηθικά περιδιαγραμμάτου της και με τα συνταγολόγια πράξης αποκλίνει σημαντικά από την κύρια γραμμή της ελληνικής θεωρίας για την αρετή. Η δογματική της προεξοχή τη διατάζει αταίριαστα προς τη διαλεκτική κράση του πνεύματος των ελλήνων¹⁸. Το δασκαλικό της λειτουργεί σαν παραφθορά και κιβδήλεψη του διδακτικού. Άλλο να διδάσκεις, κι άλλο να δασκαλίζεις.

Η Στοά ξεκίνησε από την ελληνική Αγορά και τράβηξε κατά την ιουδαϊκή Συναγωγή. Ακολούθησε μια πορεία αφελλήνισης, που τη δηλώνει πέρα από το πνεύμα και το όνομά της.

Πέμπτο είναι ο πεσσιμισμός. Οι έλληνες γενικά υπήρξαν πεσσιμιστές, αλλά ο πεσσιμισμός τους είναι χαρούμενος. Εκεί που τελειώνει η άρνηση και η νύχτα, τους έβρισκε έτοιμους πάντα το φως και το ναι.

Σίγουρος στην άκρη του φόβου τους περίμενε ο έλεος. Ο έλεος εδήλωνε την ξανασάρκωση της ζωής επάνω στη μνήμη και στα μνήματα του αποσαρκωμού της. Ο Άδωνις ανασταίνεται, η Περσεφόνη ξανανεβαίνει, ο Ορφέας ξαναγυρίζει, ο Διόνυσος ξαναζεί.

Αυτό το δεύτερο θερμουργό ήμισυ του πεσσιμισμού στη φιλοσοφία της Στοάς ολιγοστεύει ως το στέρεμα. Ολόκληρο το οικοδόμημά της συνέχεται από μια αδιόρατη θλίψη. Είναι κάτι σαν απειλή, προειδοποίηση και συσπείρωμα, σαν κόπωση και ατονία, ή φροντίδα που δεν περνά ποτέ στην επίθεση. Το στωικό σύστημα είναι ένα καθεστώς συντήρησης και τόπος χαρακωμάτων.

Παρότι ξεκινούν από τον Ηράκλειτο¹⁹, το στοχαστή που μέσα στη μελαγχολία του καίγεται και φωτίζει καθώς ο Ιούλιος την Ελλάδα, οι στωικοί σέρνουν στην πλάτη τους την παρακμή του καιρού τους.

Το μηδενιστικό τους υπόστρωμα είναι μονομερές και φαίνεται να οδηγεί σ' ένα σκληρό αδιέξοδο. Η απαισιοδοξία των στωικών θυμίζει από μακριά τους κυκλώπειους πεσσιμισμούς της ιστορίας. Τις μονοσήμαντες δηλαδή αρνητικές θεωρήσεις του κόσμου, που έχουν μόνο ένα μάτι, το μάτι του μηδενός.

Οι στωικοί στέκουν κοντά στο Βούδα, στο Σοπενχάουερ, τη μηδενιστική Ευρώπη του σήμερα, το μηδενισμό των χριστιανών, ή τη μουσική του Βάγκνερ. Κάποιος συγγραφέας του 4^{ου} μ.αι. επινόησε μια αλληλογραφία ανάμεσα στο Σενέκα και στον Παύλο²⁰. Αυτή η τόλμη της φαντασίας έχει το λόγο της.

Η στάση των στωικών απέναντι στο θάνατο σε σύγκριση με τους έλληνες κλασικούς, με τον Πλάτωνα λ.χ., φανερώνει τη διαφορά. Η Στοά φτάνει να

υποδείχνει την αυτοκτονία, *τήν εύλογον έξαγωγήν*²¹ όπως την ονομάζει, στις περιπτώσεις που η ψυχρή λογική δίνει το πράσινο φως για μια τέτοια έξοδο ανάγκης. Οι περισσότεροι δάσκαλοι και μαθητές επήραν αυτοθέλητα τη ζωή τους.

Προκειμένου μάλιστα για τον αρχηγό η ιστορία των βιογράφων περιέχει ένα λεπτό πνεύμα. Γέροντας ο Ζήνων περπατούσε στο καλντερίμι, πρόσκρουσε στην πέτρα, και τσάκισε το δάχτυλο του ποδιού. Χτύπησε τότε με το χέρι του τη γης και τη μάλωσε:

-Έρχομαι· τι με φωνάζεις;

και πέθανε σε λίγο, σκοινιασμένος κατά το Λαέρτιο, από πείνα κατά του Λουκιανό²².

Είναι χαρακτηριστικό πως στους κατοπινούς αιώνες, που η Στοά διαδόθηκε πλατιά στη Ρώμη, συναντούμε έναν εκπληκτικό αριθμό αρχόντων και πατρικίων να αυτοκτονούν.

Απέναντι σε τούτη την εκλογή βίας σχετικά με το θάνατο, που είναι το σημαντικότερο πρόβλημα της ζωής και της φιλοσοφίας -ας θυμηθούμε πως ο Πλάτων όριζε τη φιλοσοφία σαν μελέτη θανάτου²³-, οι έλληνες στέκονται με θαλασσινή ανάσα ελευθερίας. Στο δογματικό καταβιασμό των στωικών είχαν αντιτάξει τη διαλεκτική τους ευπορία. Ο θάνατος, για να τον μελετάς, έχει το εύρος της ζωής που την ζεις. Έτσι τα δύο μπροστά σου γίνονται ένα.

Αυτά είναι περίπου τα βασικά σημεία της Στοάς, που την εμφανίζουν αταίριαστη κάπως αγνάντια στους αυθεντικούς τύπους του Ελληνικού. Ο Κανάρης, ας πούμε, φορώντας στραβά το φέσι του Αθανάση Διάκου. Φέσι, όχι καλυμμαύκι.

Όμως η Στοά φέρνει και τα γνήσια γνωρίσματα των ελλήνων. Και δε θα μπορούσε να γίνει αλλιώς. Στο στάδιο των Δελφών ποτέ δεν είδε κανείς να γίνονται αρματοδρομίες με νεροβούβαλους και ζέβρες.

Ο λόγος, το μέτρο, η δίκη, η ανάλογη διάταξη των μερών της ψυχής κατά τον κλασικό κανόνα των ελλήνων· το ήμερο φως και η λιγνή νύχτα· η αρμογή των αντιθέτων και οι συγκερασμένες αρμονίες· με μια λέξη το συγκυματιστό τριπόδισμα του ίωνα και του δωριέα ιπέα, τα βρίσκουμε και μέσα στη Στοά να παίζουν το ρόλο τους. Έστω και του δευτεραγωνιστή.

Καταρχήν εκείνο που προέχει και ρίχνει τη μακρυνή σκιά του στους αιώνες της Στοάς είναι ο διακαμός του ανθρώπου. Ο άνθρωπος παρουσιάζεται και εδώ όπως ανέβηκε, όταν ο Οιδίπους ερήμωσε στη Θήβα τη Σφίγγα, καθώς έκραξε στο αίνιγμά της: μιλάς για τον άνθρωπο. Κι όπως των έστησαν στο βάθρο του οι έλληνες πλάστες, από τους πρώτους τεχνίτες των κούρων ίσαμε το Σκόπα και το Λεωχάρη. Όρθιο δηλαδή, και στο φυσικό του ανάστημα.

Ο σκοπός της Στοάς ήταν να δημιουργήσει έναν τύπο ανθρώπου στις πολιτείες, σύμφωνα με τα νέα σχήματα που του έδωσε η έκταση των ελλήνων

στην Ανατολή. Έναν άνθρωπο που, με την ολοκλήρωση του μέσα του και του έξω του κόσμου, να χαίρεται την αυτάρκεια και την αυτονομία του.

Οι στωικοί δηλαδή επιχείρησαν να ιδρύσουν ιδεώδες ζωής. Όμοια είχε γίνει παλιά με τον ηρωικό, το γεωργικό, τον ολιγαρχικό, το δημοκρατικό, το σοφιστικό τύπο ανθρώπου.

Αρπάζοντας στον αγέρα τα μηνύματα του καιρού της η Στοά κινήθηκε στην οργάνωση ενός ανθρώπου που εμείς τον ονομάσαμε κοσμοπολίτη²⁴. Βέβαια η ιστορική ακολουθία έδειξε ότι για τη σάρκωση αυτού του τύπου στην πλέρια μορφή του προορίστηκαν όχι οι έλληνες αλλά οι ρωμαίοι.

Σε τούτη την Ανθρωπολογική σχεδίασης και συντονισμού εμφανίζεται ένα στοιχείο αλλόκοτα καινούριο. Είναι η ανατροπή της ισορροπίας του μέσα και του έξω. Η ανατροπή δηλαδή της ύλης και του είδους, που την ισορροπία τους είχε διδάξει λίγο πιο νωρίς ο Αριστοτέλης, κωδικοποιώντας τη δυναμική εξέλιξη της πολιτικής ιστορίας και του πνεύματος των ελλήνων που τότε άγγιξαν και τα δύο το τέλος τους.

(Την κωδικοποίηση μάλιστα αυτή του περιεχομένου με την υλομορφική θεωρία του Αριστοτέλη την συμπαρακολουθεί η κωδικοποίηση της μορφής με την τυποποίηση της γλώσσας. Τότε εμφανίζονται οι πρώτοι αλεξανδρινοί φιλόλογοι και γράφονται οι πρώτες Γραμματικές)²⁵.

Αυτή η ανατροπή ισορροπίας έγινε σε βάρος του έξω και σε όφελος του μέσα. Δε μας ενδιαφέρει τόσο ο ορατός άνθρωπος, είπαν οι στωικοί. Το γέλιο του, το ρούχο του, το δείπνο του, τα αγαθά, τα παράσημα, οι τρόποι, η υγεία, η επιφάνεια και η σεριά του. Μας ενδιαφέρει κύρια το αόρατο μέρος του. Η γνώση και η πείρα του, η βούληση και η αντοχή, η συνέπεια, η εγκράτεια, η απόφαση για στέρηση και θυσίες μπροστά στα χαριτωμένα κινήματα της ζωής²⁶.

Έτσι έφτασαν μεθοδικά στη θέση να κλείσουν ολοκληρωμένα το φιλοσοφικό προβληματισμό τους στο ιδεώδες του σοφού. Ο σοφός είναι η τέλεια σύλληψη του ανθρώπου. Και η σοφία πανάκεια. Είπανε.

Εδώ είναι το σημείο που χωρίς να το καλονιώσουν οι στωικοί έβγαλαν σχεδόν τον έλληνα από τον έλληνα. Άλλαξαν το στυλ. Είναι ωσάν το ύφος του Σολωμού να 'γινε ξαφνικά ύφος Βαλαωρίτη. Με το σκληρό χάλκωμα αντάλλαξαν το λαμπερό χρυσάφι.

Η έννοια του σοφού είναι το πιο βαρύτιμο μετάλλευμα της Στοάς. Ο στωικός σοφός διαφέρει από τον αρχαίο τύπο που έδωσαν οι έλληνες με τους επτά σοφούς. Η σοφία του είναι απόσταγμα γνώσης και πείρας, αλλά και ενός επιπλέον στοιχείου, που έρχεται από τη σφαίρα του βιωματικού και του αδιασάφητου.

Ο σοφός έχει πίσω του τη δοκιμασία μιας υπέρβασης. Η παρουσία του υποδηλώνει τη μετάσταση από το πεδίο του συμβατικού στο σταθερό χώρο της έκπληξης αλλά και της ηρεμίας. Σε κάποια στιγμή έζησε τη μεταμόρφωσή του, που την προστατεύει το συρματόπλεγμα του υποκειμενικού.

Η εικόνα του νιτσεϊκού υπεράνθρωπου στις μέρες μας αποτελεί μία κατά προσέγγιση σύσταση αυτού του τύπου στη θεωρητική του έκφραση.

Ο σοφός της Στοάς είναι μαργαρίτης στο χοιροστάσι. Έξω από αναβαθμούς και την ποιοτική ιεράρχηση, προβάλλει ωςάν κεφαλή που μέτρο σύγκρισης έχει μόνο την ουρά. Το ενδιαμέσο λείπει. Αργότερα η μέση Στοά θα νερώσει το κρασί. Μεταξύ των σοφών και των φαύλων θα παρεμβάλει τους «προκόπτοντες»²⁷.

Ο σοφός της λογικής τους αν εξαργυρωθεί στην τράπεζα της ηθικής τους, μας δείχνει ένα δείγμα συμπεριφοράς αυστηρά ανάλογο. Εδώθε έρχεται η ηθική ακαμψία της Στοάς, η σκληρότητα και η έννοια του καθήκοντος με το περίβλημα της αδιαλλαξίας του.

Το σημείο τούτο, η στωική ιδέα του χρέους δηλαδή, όταν θα σημάνει η ώρα, θα γίνει ο δελφικός ομφαλός της Ρώμης. Λόγω χαρακτηριστικού φυλής οι ρωμαίοι θα θεοποιήσουν το καθήκον, όπως εθεοποίησαν τη Λύκαινα που εβύζαξε τους διδύμους.

Η τάξη και ο ρυθμός που υπάρχει στη στωική Ηθική προέρχεται από τη Λογική τους. Και η Λογική τους παραπέμπει στη Φυσική τους. Η Φυσική των στωικών είναι καθαρά ελληνική, και επιστρέφει απaráφθορη στην προσωκρατική φυσική. Το γεγονός αυτό επηρεάζει ανάλογα τη θεολογία τους.

Όσο και να θυμίζει Ανατολή ο χαρακτήρας των στωικών, όσο και να ξεμυτίζουν τα ύποπτα, διδασκαλίες, δόγματα, απολογητική, κατήχηση, θεός-κριτής και κανόνες, κοιτώντας από την άλλη μεριά την όψη τους, βλέπεις πως η ελληνική ξαστεριά ποτέ δε χειμώνιασε.

Μνημείο και τρόπαιο γι' αυτή τη νίκη είναι ο θρυλικός ύμνος του Κλεάνθη στο Δία:

*Έ συ, αρχηγέ της φύσης. Τιμημένε και πολυκράτη.
Με τα πολλά ονόματα στον εσπερινό και στον όρθρο.
Ύπατε και τιμητή στις φρουρές και στα κάστρα του χρόνου.
Και ισχυρέ δήμαρχε των συνελεύσεων της Αγοράς.
Που κυβερνάς με το δίκιο το άγιο και τον ίσιο νόμο,
χαίρε! Στρατηγέ και δορυκτήτορα.
Ζώνεσαι τα αμφίστομα ξίφη στον τελαμώννα,
Και πολεμάς τους απελάτες στα σύνορα. Πέρα μακρυά,
στα μαγνητικά πεδία και στις ατλαντικές βαρύτητες.
Καμαρώνω τη δύναμη και τα γκέμια σου.
Κρατάς τις πληγές του κεραυνού στο χέρι,
όπως ο καπετάνιος το δοιάκι του καραβιού.
Ανοίγεις το δρόμο δύσκολα μέσα από την αλαλησιά
της ακοσμίας. Αναμεριάζοντας τον πανικό του χάους.
Και κυβερνάς στη γραμμή του κράτει
το πλοίο των άστρων και το ποτάμι του σύμπαντος.
Έχεις υπουργό το Βοριά. Ξεπαστρευτή και Νυκτέλιο
για τους σήψαιμους, και για τους θράσιους.*

Έχεις και του θρόνου σου σύμβουλο το δαδούχο τον Ήλιο.
Αγνέ αθλητή του δέκαθλου και του φωτός.
Φιλιώνεις το νερό και τη φάγουσα φλόγα.
Πλέκεις στεφάνι
στο ανώφλι της αυγής από αστραπή κι από νύχτα.
Κι όλα τα' αγκαλιάζει η στοργική μοναξιά σου·
περιστέρια και φίδια, καρπούς και ηφαίστεια,
και νησιά και ίσκιους, το αχ και το δυάσμο.
Μόνο οι μωροί μη σε νιώθουν,
οι άδικοι και οι ταγμένοι του φθόνου.
Ποτέ δε σε φτάνει η γκρεμισμένη ματιά τους,
η μολεμένη ανάσα τους, των χεριών τους οι κάκτοι,
ο αραχνεώνας του νου τους.
Εσένα οι αμίαντοι καλοδέχονται ξένο. Σιωπηλοί
όταν πίνουν το στόμα της θάλασσας,
και τρώνε μαζί με τους μήνες.
Αγγίζουν τη χλαμύδα σου στο σβήσιμο της αστραπής.
Και το χέρι τους, πετρωμένο ελάφι, σε δείχνει.
Γνώριμε άγνωστε.

Εάν κάποτε οι προσευχές έχουν κάποιο νόημα, και δεν είναι οι σκιές ή οι στάχτες των σκέψεών μας, η προσευχή του Κλεάνθη στο Δία συσταίνει ένα δείγμα. Και δίνει τις σωστές συντεταγμένες της θρησκείας των ελλήνων.

Γιατί η ελληνική θρησκεία είναι η ευλάβεια του φρόνιμου ανθρώπου στο ρυθμό και στο νόμο της φύσης. Και παράλληλα είναι η ευχαρίστησή του, για τη χαρά που του δόθηκε, να ζήσει και να ονομάσει αυτόν τον κόσμο.

Στην πρόθεσή μου να μεταφέρω, πάνω σε μια ασπίδα, το χειρόγραφο της προσευχής του Κλεάνθη από την αρχαία γλώσσα μας στη νέα, επάσχισα να ξαναδώσω όχι τις λέξεις του ποιήματος, αλλά τη ρίζα του στοχασμού και την αναβλύζουσα διάθεση του φιλοσόφου τη στιγμή που έγραφε το ποίημα.

Ο Κλεάνθης ήταν ένας μεγαλόσωμος αθλητής, πυγμάχος για την ακρίβεια, από την Άσσο της Τρωάδας, που έγινε μαθητής του Ζήνωνα. Τις νύχτες πότιζε τα περιβόλια της Αθήνας. Για να κερδίζει τον επιούσιο.

Παραθέτω τον Ύμνο του Κλεάνθη στο Δία όπως είναι στο πρωτότυπο²⁸:

Κύδιστ' ἀθανάτων, πολυώνυμε παγκρατὲς αἰεὶ,
Ζεῦ, φύσεως ἀρχηγέ, νόμου μέτα πάντα κυβερνῶν,
χαῖρε· σὲ γὰρ πάντεσσι θέμις θνητοῖσι προσαιδᾶν.
ἐκ σοῦ γὰρ γένος εἰσ' ἤχου μίμημα λαχόντες
μοῦνοι, ὅσα ζῶει τε καὶ ἔρπει θνήτ' ἐπὶ γαῖαν·
τῷ σε καθυμνήσω, καὶ σὸν κράτος αἰὲν ἀείσω.
σοὶ δὴ πᾶς ὄδε κόσμος, ἐλισσόμενος περὶ γαῖαν,

πείθεται, ἢ κεν ἄγης, καὶ ἐκὼν ὑπὸ σεῖο κρατεῖται·
τοῖον ἔχεις ὑποεργὸν ἀνικῆτοῖς ὑπὸ χερσὶν
ἀμφήκη πυρόεντα, αἰειζῶοντα κεραυνόν·
τοῦ γὰρ ὑπὸ πληγῆς φύσεως πάντ' ἔργα [τελεῖται]·
ᾧ σὺ κατευθύνεις κοινὸν λόγον, ὅς διὰ πάντων
φοιτᾷ, μιγνύμενος μεγάλοις μικροῖς τε φάεσσι·
ᾧ σὺ τόσος γεγαῶς ὑπάτος βασιλεὺς διὰ παντός.
οὐδέ τι γίνεταί ἔργον ἐπὶ χθονὶ σοῦ δίχα, δαῖμον,
οὔτε κατ' αἰθέριον θεῖον πόλον, οὔτ' ἐνὶ πόντῳ,
πλήν ὅποσα ῥέζουσι κακοὶ σφετέραισιν ἀνοίαις·
ἀλλὰ σὺ καὶ τὰ περισσὰ ἐπίστασαι ἄρτια θεῖναι,
καὶ κοσμεῖν τᾶκοσμα, καὶ οὐ φίλα σοὶ φίλα ἐστίν.
ᾧδε γὰρ εἰς ἕν πάντα συνήρμοκας ἐσθλὰ κακοῖσιν,
ὥσθ' ἕνα γίγνεσθαι πάντων λόγον αἰὲν ἐόντα,
ὃν φεύγοντες ἐῷσιν ὅσοι θνητῶν κακοὶ εἰσι,
δύσμοροι, οἳ τ' ἀγαθῶν μὲν αἰεὶ κτῆσιν ποθέοντες
οὔτ' ἐσορῶσι θεοῦ κοινὸν νόμον, οὔτε κλύουσιν,
ᾧ κεν πειθόμενοι σὺν νῶ βίον ἐσθλὸν ἔχοιεν.
αὐτοὶ δ' αὖθ' ὀρμῶσιν ἄνοι κακόν ἄλλος ἐπ' ἄλλο,
οἱ μὲν ὑπὲρ δόξης σπουδὴν δυσέριστον ἔχοντες,
οἱ δ' ἐπὶ κερδοσύνας τετραμμένοι οὐδενὶ κόσμῳ,
ἄλλοι δ' εἰς ἄνεσιν καὶ σώματος ἡδέα ἔργα.
[ἀλλὰ κακοῖς ἐπέκυρσαν] ἐπ' ἄλλοτε δ' ἄλλα φέρονται,
σπεύδοντες μάλα πάμπαν ἐναντία τῶνδε γενέσθαι.
ἀλλὰ Ζεῦ πάνδωρε, κελαινεφές, ἀργικέραυνε,
ἀνθρώπους [μέν] ῥύου ἀπειροσύνης ἀπὸ λυγρῆς,
ἦν σύ, πάτερ, σκέδασον ψυχῆς ἄπο, δὸς δὲ κυρῆσαι.

Αυτό το πνεύμα της θρησκείας των στωϊκῶν το κατευθύνει η λογική του ανθρώπου που γεννιέται και μεγαλώνει παίζοντας στην ποδιά της φύσης²⁹. Είναι επομένως η μόνη μορφή θρησκείας που συναγροικιέται με την αλήθεια των ὄντων.

Τις συνέπειες αυτής της ωραίας στάσης του θρησκευόμενου ἔλληνα την ίδια εποχή τις τράβηξε ως την ἀκρῆ τους ο Επίκουρος.

Στη φιλοσοφία μετὰ τον Αριστοτέλη παράλληλα με τη Στοά του Ζήνωνα ἀνθήσε ο Κήπος του Επίκουρου. Ο Κήπος επηρέασε τη Ρώμη σχεδόν ὅσο και η Στοά.

Ο Επίκουρος, ἡμπορεῖ να το δηλώσει κανεὶς προεξαγγελτικά, ἀπὸ πλευράς μεγέθους ἔχει θέσει δίπλα στο Δημόκριτο. Και παραστέκει ἐκεῖνο τον κατάφρακτο ἀντίπαλο του Πλάτωνα, που ο μεταξύ τους πόλεμος υπήρξε ισόβιος και ἀκήρυχτος.

Βλέπουμε τους δύο στοχαστές να διαλέγονται, όπως στη γνωστή αγγειογραφία του Εξηκία κοιτάμε τον Αίαντα και τον Αχιλλέα να παίζουν τους πεσσούς.

Η φωνή του Επίκουρου ηχεί στα πέλαγα των αιώνων και στους ωκεανούς των χιλιετιών σα μία κοσμοϊστορική κοχύλα:

Ο φόβος της ζωής και ο φόβος του θανάτου πλάσανε στους ανθρώπους τα φαντάσματα των θεών³⁰.

Τέτοιες φωνές στην ιστορία του πνεύματος λογαριάζονται μετρημένες. Είναι λόγοι ακαριαίοι σε δωρικό ρυθμό, που μέσα τους κρύβουν στήλες έμπυρης σκέψης. Και σκάνε στη γης αστροπελέκια πριν τον κατακλυσμό.

Παρόμοια λ.χ. είναι η φωνή του φυσικού Χάιζενμπεργκ, όταν παράδωσε στη μνήμη και στη σεμνή περηφάνεια τη στιγμή που άγγιξε την αυτογνωσία του:

Κατάλυσα το νόμο της αιτιότητας³¹.

Παρόμοια είναι η φωνή του Ένγκελς. Αγκαλιάζει στον ώμο το φίλο του Μαρξ, σεργιανίζουν χαρωπά στο κοκκινωπό διάσελο της αυγής, και μας δίνει πειστικά την αγέρωχη είδηση:

Ο σκοπός μου είναι να αποδείξω, ότι οι νόμοι της διαλεκτικής είναι οι αληθινοί νόμοι της εξέλιξης της φύσης³².

Παρόμοια είναι η φωνή του Φρειδερίκου Νίτσε. Κυνηγός αγριοκάτσικων με τα παρθικά τόξα στο χέρι, μιλά κοσμοϊστορικά για τη χριστιανική ηθική:

Εκείνο που με αφορίζει, και με τοποθετεί παράμερα αναφορικά με το ρέστο ολόκληρης της ανθρωπότητας, είναι το ότι έχω ξεσκεπάσει τη χριστιανική ηθική. Ποιος πριν από μένα αναρριχήθηκε στα άντρα, μέσα από τα οποία αναδίνονταν η δηλητηριώδης ανάσα της χριστιανικής ηθικής - αυτού του είδους κατασυκοφάντησης του κόσμου;³³

Παρόμοια είναι η φωνή του Επίκουρου για την καταγωγή του θεού.

Ο Επίκουρος δεν ακούστηκε στον καιρό του, αλλά ούτε και οι υστερινοί τον άκουσαν. Κατάκτησε χώρες μεγάλες όσο και οι χώρες του Αριστοτέλη και του Αλέξανδρου, και μας έφτασαν μόνο μισόλογα γι' αυτόν. Κανείς δεν έγραψε την ιστορία του. Εξαίρεση έξοχη ξεχωρίζει ξεχασμένος ο εξαίσιος Λουκρήτιος.

Οι μισοί από τους ανθρώπους που άκουσαν το όνομα του Επίκουρου, αγαθοί σαν τους μηλοκόπους στη θάλασσα, τότε πήρανε για ακαμάτη.

Οι άλλοι μισοί, πονηροί και μπαλντατζήδες, ανιχνέψανε σωστά τον επαναστατικό του γόμο. Είδαν και τρόμαξαν τη μελλοντική του συγκομιδή. Και λάβανε μέτρα. Ο αδιάβαγος, είπαν. Ο χοιροβοσκός, ο βοϊδολάτης³⁴.

Γρήγορα άρπαξαν τα αξίνια τους και τα άλλα σύνεργα του νεκροθάφτη. Και σκέπασαν το τίμιο σώμα της γνώσης του Επίκουρου στα μαγιάπριλα και στους αηδονισμούς της σιωπής. Η χειροπιαστή στιγμή για τον άνθρωπο χάθηκε μέσα στα μάτια του.

Έτσι στερήθηκε η ανθρωπότητα τη μεγάλη ευκαιρία να εισέλθει στην τροχιά της ειλικρίνειας, της ευθύνης, της εντιμότητας και της εμορφιάς.

Οι σελτζούκοι του ιερατείου, του σχολείου και της πέννας κατηγόρησαν τον Επίκουρο τα πολλά τάχατες.

Πως απλοποίησε τάχατες τον κόσμο, γιατί ονόμασε τη χαρά, την ελαφράδα του και την ευεξία. Πως παραγνόησε τάχατες τη χασοφεγγαριά της ζωής, γιατί αρνήθηκε το κακό, τις συφορές και τη λύπη. Πως εξευτίλισε τάχατες τα ευπρεπή του ανθρώπου, γιατί εκήρυξε:

-Φάγετε και πείτε, και ευφράνθητε· γιατί αύριον αποθνήσκετε.

Πως καταφρόνησε τάχατες τους σοφούς και τους δασκάλους, γιατί παίνεσε την αμεσότητα, τη φρεσκάδα, το βαθύπλουτο κάλεσμα της στιγμής και την αυτογέννητη γνώση³⁵. Πως εχλεύασε τα θεϊκά και τα όσια.

Πίσω από τα βλέφαρα του ύπνου του, όσο ο άνθρωπος ζει, αργοσαλεύουν όνειρα, πόθοι, εμορφιές, αλήθειες και πλάνες. Και σαν αποθάνει ο άνθρωπος, στις κόγχες των κρανίων που χάσκουν ξελημεριάζουν οι αράχνες, οι σκορπιοί και οι σαύρες.

Εάν δεν είχε φράξει τη φωνή του Επίκουρου ο φόβος, η άγνοια και η μισανθρωπία του ανθρώπου για τον άνθρωπο, η ιστορία θα 'χε τραβήξει άλλο δρόμο. Αλλά τη γραμμή και την πορεία του κόσμου τη χαραξανε οι ντροπές μας: μια καρδιά που τουρτουρίζει, ένα μυαλό του προβατιού και της ύαινας, και η προέχουσα κοιλιά που τη βουρλίζουν οι βορβορυγμοί της.

Το κατώγι, ο φωταγωγός και το παραπόρτι του σπιτιού μας έκρυψαν την πρόσοψη, το στούντιο και το δώμα. Ήμασταν κάποτε από καλή γενιά. Εμείς οι γύφτοι.

Εάν ο Επίκουρος είχε περάσει -αλίμονο! μόνον οι Μήδοι περνούν-, θα 'χε κρατήσει στον κόσμο ένα λιτό είδος αντιθρησκείας. Η ενιαία συνείδηση δηλαδή της φυσικής γνώσης, της απλότητας, του σθένους, της εγκαρτέρησης και της κατάφασης. Όλα εκείνα που ο Επίκουρος τα είπε λεβεντιά³⁶, και ο Νίτσε στις μέρες μας χαρούμενη επιστήμη και πολλή ανθρωπιά³⁷.

Με τον Επίκουρο δόθηκε η ευκαιρία στην ανθρωπότητα να προστατέψει τον άνθρωπο και το μέλλον του από έναν ατλαντικό άχρηστα πράγματα, αθλιότητες, ψεύδη, πλάνες, απάτες, συναξάρια, ιερές συνόδους, βίους αγίων, σκούφους του παπά και του πάπα, εγκλήματα και μάταιη σπατάλη του πνεύματος.

Και η ευκαιρία χάθηκε.

Ποια οδό πήραν, την Εγνατία, Φλαμίνια, Λατίνα; για να φτάσουν οι στωικοί στην Ιταλία; Και από ποια πύλη πέρασαν, την Αουρέλια, Σαλάρια, Πραϊνεστίνα; για να μπουκ στην Ρώμη;

Στα 312π ο σπουδαίος τιμητής και φιλέλληνας Άππιος χαράζει τον πρώτο λιθόστρωτο δρόμο -αουτοστράντα!- που συνδέει τη Ρώμη με την Καπούη. Σαράντα χρόνους αργότερα η Αππία οδός φθάνει στο Βρινδήσιο και συνέχεια στο Ρήγιο.

Στα 280π έλληνες και ρωμαίοι λαβαίνουν την πρώτη επαφή στα πεδία των επιχειρήσεων. Δύο σκύλοι με δόντια στραβά και ορθωμένο τρίχωμα πλησιάζονται και μυρίζονται. Έτοιμοι να ριχτούν ο ένας στη λύσσα του άλλου.

Το 275π οι ρωμαίοι απελπίζουν τον Πύρρο. Τρία χρόνια μετά τιμωρούν τους ταραντίνους για προσβολές και παλιά δεδομένα. Και το 270π σκλαβώνουν το Ρήγιο.

Οι συγκρούσεις αυτές δεν είναι χαστούκια. Είναι σφαγές που το ξίφος βυθίζεται ως τη λαβή. Παρότι, σε σύγκριση με τα όσα θ' ακολουθήσουν στην Ελλάδα, μοιάζουν με προελάσεις ασκήσεων τακτικής.

Εκείνα τα χρόνια οι στωικοί βρίσκονται ακόμη στη φάση του εσωτερικού τους τουρισμού. Άλλωστε ο Ζήνων πεθαίνει στα 262π περίπου. Η είσοδος των πρώτων ιδεών τους στη Ρώμη γίνεται με το δεύτερο μακεδονικό πόλεμο (207-197π).

Ο φιλέλληνας ρωμαίος Φλαμίνιος το 197π χτυπά τις Κυνός Κεφαλές, και ταπεινώνει το Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας. Προτού φτάσει στα Ίσθμια για να κηρύξει, με τη σκιά του γερακιού πάνω από τους έλληνες, ότι απελευθερώνει τους έλληνες από τους έλληνες, πέρασε από την Αθήνα.

Στο θρίαμβο που θα τελέσει σε λίγο στη Ρώμη, θα παρελάσει και κάποια άμαξα φορτωμένη στωικά ιμάτια και στωική σοφία. Είναι μερικοί ρακένδυτοι στωικοί αιχμάλωτοι πολέμου.

Βρισκόμαστε στις μέρες που ο Φίλιππος Ε' δεν αναβάλλει το καβαφικό γλέντι³⁸ του στην Πέλλα, καθώς ακούει με χαιρέκακο τρόπο την πανωλεθρία του Αντίοχου του Μεγάλου στη Μαγνησία της Μυσίας, από τους αδερφούς Σκιπίωνες, 190π.

Η συστηματική όμως διάδοση των στωικών ιδεών άρχισε, όταν ο ύπατος Αιμίλιος Παύλος χτύπησε την Πύδνα. Άλλωστε εκείνη τη χρονιά, 168π, η Ρώμη ανοίγεται κατά Μόμμσεν στην κοσμοκρατορική της πολιτική. Έτσι το κοσμοπολιτικό ιδεώδες των στωικών έρχεται την καίρια στιγμή να επενδύσει την προπαγάνδα της ρωμαϊκής διπλωματίας.

Ο Αιμίλιος Παύλος επιστρέφει από τη Μακεδονία στη Ρώμη με δύο λάφυρα πολέμου, αλλά ειρήνης δώρα. Το ένα είναι η βασιλική βιβλιοθήκη του Περσέα. Το άλλο ο ιστοριογράφος Πολύβιος που προορίζεται για παιδαγωγός των παιδιών του.

Ένας από τους γιους του Αιμίλιου Παύλου είναι ο κατοπινός Σκιπίων ο Αιμιλιανός. Τούτος ο ευγενής ευγενής, (οι ευγενείς κατά κανόνα είναι αγενείς), είναι ο θετός εγγονός του μεγάλου Αφρικανού. Είναι ο δεύτερος Αφρικανός ο νεότερος και μικρότερος, και ο αρχηγός του φωτισμένου κύκλου των Σκιπιώνων.

Ύστερα από μια γενιά, στα 140π. ο Παναίτιος, η πιο σεμνή και οργανωμένη μορφή της μέσης Στοάς, διδάσκει τη στωική φιλοσοφία στον κύκλο των

Σκιπιώνων στη Ρώμη, με τη φρεσκάδα που ο Σωκράτης εδίδασκε κάποτε στον κύκλο των εφήβων του τη διαλεκτική και τον έρωτα.

Ο Πολύβιος, χαράκτης του κύκλου των Σκιπιώνων αλλά και συγκωμαστής στο θιάσό τους, είναι ο δεύτερο θεωρητικός, δίπλα στον Παναίτιο, που συνεισφέρει στην ιδέα της κοσμοκρατορίας.

Διακριτικά αιχμάλωτος της Ρώμης, όπως ο Οδυσσέας της Καλυψώς, ο ιστορικός από τη Μεγαλόπολη διαθέτει ένα αισθητήριο οξύ κι ένα κριτήριο έμπεδο μπροστά στα πρωτοφανή ιστορικά τεκταινόμενα.

Με τον πόνο του φιλόπατρη, που ποτέ δεν ένωσε τη συμφορά να συμφέρι, αλλά και με το ρεαλισμό του διορατικού, που αντικρύζει χωρίς διαθλάσεις την εικόνα του γίνεσθαι και τη βούληση των πραγμάτων γύρω του, παρακολουθεί και στοχάζεται.

Είναι ένας Δημοσθένης του καιρού του ελάχιστα μεγαλειώδης και δραματικός, αλλά και ελάχιστα ρομαντικός και παράκαιρος. Φρόνιμος και πραγματικός, μετρά τα πράγματα με μέτρα μέσα στο μελαγχολικό παιχνίδισμα της θεωρίας του.

Στον ακόλουθο αιώνα ο διαπιστευμένος το στωικό λόγο στη Ρώμη είναι ο Ποσειδώνιος. Φιλόσοφος μέτριος στο μέτρο που είναι υπέρμετρος φιλοσόφων, λογαριάζεται σαν ένας εγκυκλοπαιδιστής του καιρού του που θυμίζει Αριστοτέλη.

Όμως τις απέραντες γνώσεις που στο Σταγίριτη τις γεννούσε η πειθαρχία και η επιστήμη, ο Ποσειδώνιος τις ζει σαν απέραντες πληροφορίες ενός σκορπισμένου θεάματος.

Η πολυπραγμοσύνη του Ποσειδωνίου θυμίζει Χρύσιππο, τον τρίτο στην τάξη και κατεξοχήν λογικό της Στοάς. Τα παραθέματα ποιητών και φιλοσόφων στα βιβλία του Χρύσιππου ήσαν Αιγαίο πέλαγος με όλα τα νησιά. Αναφέρουν ότι σε κάποια σημείωση ενός έργου του είχε παραθέσει όλη τη *Μήδεια*.

-Τι μελετάς; ρώτησε κάποτε κάποιονε κάποιος.

-Τη *Μήδεια*.

-Του Ευριπίδη;

-Όχι του Χρύσιππου, αποκρίθηκε ο δεύτερος³⁹.

Μετά τον Ποσειδώνιο η Στοά θα ευδοκιμήσει στη Ρώμη σαν δέντρο γηγενές. Οι αυτόχθονες θα παραλάβουν τη σκυτάλη του Ζήνωνα που πέρασε από τα χέρια του Κλεάνθη, του Χρύσιππου, του Αρίστωνα, του Περσαίου, του Άρατου, του Βόηθου, του Παναίτιου, του Μνήσαρχου, του Εκάτωνα και του Ποσειδωνίου.

Η κούρσα, όσο προχωρεί στις δικές τους αλλαγές, θα θυμίζει όλο και λιγότερο Ολυμπία και ολυμπιακούς αγώνες. Από το Σενέκα, το γνήσιο στωικό αλλά και γνήσιο επικούρειο, το Μουσώνιο Ρούφο, το Θρασέα Παίτο, το Βαρέα Σοράνο, και τον Επίκτητο, ως το βασιλιά κύκνο Μάρκο Αυρήλιο.

Όλους αυτούς τους αιώνες στο κατώτερο επίπεδο των «ελασσόνων», το διαμετακομιστικό εμπόριο των ιδεών της Στοάς γίνεται από παιδαγωγούς και δασκάλους χωρίς τίτλους πνευματικής καταγωγής και ηθικής ευγένειας.

Ένα σμάρι πεινασμένων λογίων και καλλιτεχνών, φιλόσοφοι ρήτορες ιατροί σχοινοβάτες αλείπτες στιχοποιοί παιδοτρίβες μετανάστες αιχμάλωτοι

εμιγκρέδες τυχοδιώκτες μαστροποί κιναιδολόγοι ρουφιάνοι ξεβασκαντές τερατοσκόποι μισθοφόροι τελώνες χορευτές και απελεύθεροι, -κάτι σαν εκείνους που σήμερα δηλώνουν επάγγελμα «εραστές» στη Ρόδο και στα Μάταλα-, κατακλύζουν τη Ρώμη και τις άλλες πόλεις της Ιταλίας καθώς και τις έδρες των επαρχιών. Εκεί, μαζί με τον Όμηρο, την αρχιλόχεια προσωδία και τις εμβάδες του Εμπεδοκλή, διδάσκουν τη λογική του Χρύσιππου και την εγκράτεια του Ζήνωνα.

Είναι το κοπάδι των ρακοςυλλεκτών και των κουρελοφόρων του πνεύματος. Ένα φιλοσοφικό Lumpenproletariat που περιφέρει στο ένα χέρι το πινάκιο του σιτόφοβου, και στο άλλο το σφυρί πλειστηριασμού της φιλοσοφίας.

Περιγραφή γραφική, αλλά παράλληλα και δραματική στο έπακρο, ολόκληρης αυτής της πλανόδιας δυστυχίας μας δίνει ο Λουκιανός στο ντοκουμέντο του *Περί τῶν ἐπί μισθῶ συνόντων*.

Και σ' έναν τόνο διαφορετικό, όχι απλώς καταφρόνησης αλλά εξευτελισμού και φόβου που κάπου σε πονά, περιγράφει το φαινόμενο μια πλειάδα λατίνων συγγραφέων σ' ένα τόξο τριών αιώνων. Το τόξο το ανοίγει ο Πλαύτος, ένα μαστίγιο για τους έλληνες στο χέρι του Κάτωνα του Τιμητή, και το κλείνει ο Ιουβενάλης, ο σύγχρονος του αμείλικτου Τάκιτου στα χρόνια του Τραϊανού.

Στο μέσο αυτής της τεντωμένης καμπύλης βρίσκεται ο αμφίσημος και παλίμβουλος Κικέρων, που από τα χρόνια του και τα γραφτά του και ύστερα αρχίζει κανείς να μιλά πλέον για γραικούς, αλλά και για γραικύλους.

Το Graeculus, υποκοριστικό του Graecus με σημασία ραπίσματος, εδήλωνε τους έλληνες σκλάβους που έκθεταν τους λαμπρούς προγόνους, για να σκεπάσουν τη μιζέρια των απογόνων.

Στόχος της λέξης ήταν κυρίως η κοιλιά, που για να γεμίσει κατασταίνοταν μήτρα της αηδιαστικότερης κολακείας. Ένα δοχείο εντροπής και ατίμωσης.

Οι ρωμαίοι συγγραφείς πολλές φορές θα απορήσουν και θα αναρωτηθούν. Πώς από μια φυλή αξανακατάκτητων αρετών γεννήθηκαν τέτοια ασπόνδυλα ανθρωπίδια; Όλοι τους είναι άπιστοι, υποκριτές, λαίμαργοι, πονηροί, αργυρώνητοι, αργοκηφήνες και παράσιτα που δεν έχουν αίσθηση και αισθήματα. Στο όνομα γραικύλος ο Ιουβενάλης θα προσθέσει ένα προσδιοριστικό που διαφωτίζει:

*esuriens graeculus.*⁴⁰

Μεταφράζοντας κατά λέξη γίνεται κανείς καίριος, αν πει: ο γραικολιγούρης.

Βέβαια οι ρεματιές και τα ρέματα που τραβούν και σέρνουν, για να χυθούν σε τέτοιο τέλμα, είναι το κατάδηλο γεγονός της δουλείας. Εκείνο το *vae victis* του Βρέννου⁴¹ μπροστά στη ζυγαριά αποτελεί αρχικό κεφάλαιο της ίδιας της ρωμαϊκής ιστορίας.

Πέρα όμως από το τέλμα και τις πηγές του, ό,τι επισημαίνεται σαν έσχατος λόγος της εξαθλίωσης των ελλήνων είναι η φυσική φθορά που παρακολουθεί κάθε

οργανικό γίγνεσθαι. Ο ελληνικός κόσμος εκείνους τους αιώνες περνά την αμείλικτη φάση της πτώσης.

Η κόπωση της οργανικής ικμάδας και των ζωτικών κέντρων, και ο κόρος του παραγωγικού τέλους και των αποτελεσμάτων οδήγησε βαθμιαία τους Έλληνες στην εξάντληση της ύλης τους και στη διάλυση των μορφών. Και αυτό είναι το τυπικό χαρακτηριστικό κάθε παρακμής. Η δωρική σήμανση του Τάκιτου *deforme obsequium*⁴², που το νόημά της το βρίσκει κανείς κάπου ανάμεσα στις έννοιες «άμορφη χάρη και γλοιώδης υπακοή», περιγράφει σφαιρικά το φαινόμενο.

Είναι αποδεκτό ότι κατά τον Οράτιο:

*Graecia capta ferum victorem cepit*⁴³.

Η νικημένη Ελλάδα ενίκησε τον ανίκητο νικητή, δηλαδή, και εισήγαγε τις τέχνες στο αγροίκο Λάτιο.

Όμως το πιο σημαντικό είναι πως η Ελλάδα σε κάθε περίπτωση υπήρξε κατακτημένη. Και η φιλοσοφία της Στοάς, που σ' εκείνη τη φάση της ελληνικής ιστορίας εκπροσωπεί το πνεύμα της, αναγκαία υποτάχθηκε στην ιστορική βούληση και στο αίτημα της γενικής παραδοχής.

Υπήρχε λοιπόν στη Ρώμη, λέει ο Λουκιανός, ένας στωικός φιλόσοφος, Δείγμα τυπικό του *esuriens graeculus*, άκουγε στο όνομα Θεσμόπολις. Αντικείμενο διακόσμησης το πιότερο και ελάχιστα παιδαγωγός, αδημονούσε να δείχνει το ζήλο του, που όμως του τον ζητούσαν σπάνια.

Αντί για τα καλά μαθήματα περί «αυτάρκειας» και «εκπυρώσεων», δύο όρων βασικών στη στωική φιλοσοφία, η δέσποινα του αρχοντικού -φαντάζομαι μια πατρικία εμπερίστατη και λεπτοφυή με τα μαλλιά της ένα μαύρο σταφύλι ή μια πλεξίδα σκόρδα- προτιμούσε να επιφορτίζει το στωικό με το καθήκον να βγάζει τη σκυλίτσα της ορισμένη ώρα περίπατο στις στοές και στους κήπους της Ρώμης. Στωικό καθήκον και πράξη!

Καθώς ο φιλόσοφος περπατούσε στο δρόμο φυλάγοντας με προσοχή στον κόρφο του το πολύτιμο οικόσιτο, ήσαν φορές να βλέπεις ένα έξυπνο κεφάλι σκυλιού να προβάλλει από το ιμάτιο του Θεσμόπολη και με την κόκκινη γλώσσα του να γαργαλά την παραυτίδα και να λείχει τα λευκά του γένια⁴⁴.

Κι ο Λουκιανός καταλήγει: Έτσι ο φιλόσοφος από στωικός κατάντησε να γίνει κυνικός!⁴⁵

2. ΚΟΚΛΗΣ ΚΑΙ ΚΑΙΚΟΣ

Η ιστορία της Ρώμης αρχίζει με μια εικόνα ελκυστικού τρόμου. Στην ερημία μια λύκαινα βυζαίνει δύο νήπια. Το Ρωμύλο και το Ρέμο.

Η λύκαινα μισάνοιχτο έχει το στόμα της έτοιμο στη βορά. Και το βλέμμα της ανήμερο μοιάζει να το καταπονεί ένα δόσιμο που η ίδια, σπαργώσα καθώς φαίνεται, το δέχεται σαν ευλογία.

Αυτή την εντύπωση μας δημιουργεί η χάλκινη λύκαινα του Καπιτώλιου που τη χρονολογούν από το 507π. Οι Δίδυμοι, που κάτω από τους μαστούς της λυκομάνας γιορτάζουν την ιερή πανήγυρη της τροφής, προστέθηκαν στο σύμπλεγμα δύο χιλιετίες αργότερα⁴⁶.

Εάν ο μύθος και το χάλκινο ομοίωμά του συνιστούν κι ένα σύμβολο, το νόημα του συμβόλου συγκεντρώνεται στην κατανόηση ότι γύρω από τους πρώτους ρωμαίους σχηματίζεται ένας φράχτης απάνθρωπης δύναμης που μέλλει να τους προστατεύει. Το ερώτημα που τίθεται δηλαδή είναι, γιατί ο μύθος θέλησε να γαλουχεί τους Διδύμους η λύκαινα και όχι μία αρνάδα;

Το επεισόδιο της Λυκομάνας σημαδεύει την αρχή της ρωμαϊκής ιστορίας. Και εγκαινιάζει έναν κύκλο σαρκοβόρας σωτηρίας που δένει την ίδρυση της Ρώμης με άλλα τέσσερα παρόμοια επεισόδια, στα οποία η βιαιότητα ανακατεύεται με την ευαισθησία. Το αποτέλεσμα αυτής της ανάμειξης είναι η δημιουργία ενός πανίσχυρου πολιτικού νόμου. Η ισχυρή νομοθεσία θα δεθεί με την πορεία της Ρώμης όπως δένεται η σκληρότητα με το χαλκό.

Ο ισχυρός νόμος θα συντονίσει αργότερα την ιστορία της Ρώμης με τη φιλοσοφία της Στοάς. Η στωική κοσμοθεωρία των ελλήνων θα γίνει η δεκτικότερη κίνηση στην εύνομη ψυχοσύνθεση των ρωμαίων⁴⁷.

Τα τέσσερα αρχικά επεισόδια, που συνεχίζουν την ιστορία των Διδύμων και της Λυκομάνας στο ίδιο επίπεδο του νικητήριου κινδύνου, είναι η αδερφοκτονία, το έκθετο στην πυξίδα, οι σαβίνες παρθένες και το άσυλο των ληστών.

Ο Ρωμύλος εχάραξε με το αλέτρι μια χαρακιά στον κάμπο, για να σημαδέψει τα τείχη της μέλλουσας πόλης. Καθώς ετελείωνε το θεμέλιο κύκλο, εκήρυξε στους πολίτες της Ρώμης:

-Διατάζω και βούλομαι να βλέπει ο καθένας και να θαρρεί ότι νόμος και τείχος είναι ένα.

Στη θεμελίωση αυτής της αρχής -*initium et principium*- ο Ρωμύλος θα προσφέρει θυσία και πρώτη σφαγή τον αδερφό του, που πάτησε το τείχος και το νόμο⁴⁸.

Η καθίδρυση του ισχυρού νόμου στις απαρχές της ιστορίας των ρωμαίων ευρίσκει ένα χτυπητό ανάλογο στις απαρχές της φιλοσοφίας των ελλήνων. Ο Ηράκλειτος, η απώτερη ρίζα των στωικών, υπόδειχνε στους συμπολίτες τους να πολεμούν για το νόμο, όπως πολεμούν μπροστά στο τείχος:

*μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὄκωσπερ τείχεος.*⁴⁹.

Η επώδυνη θηριωδία του Ρωμύλου με την κατάθεση μιας αδερφοκτονίας βρίσκεται και στην αρχή της ιστορίας των εβραίων. Μπροστά στον τραχύ Κάιν βγαίνει ο χρηστηριασμένος Άβελ. Και προχωρεί χωρίς να προχωρεί.

Το δεύτερο επεισόδιο δείχνει την αγριότητα να ζεύεται στο ζυγό ενός ήμερου σκοπού. Είναι η αρπαγή των σαβίνων παρθένων στη διάρκεια κάποιων αθλητικών αγώνων από τους ανυμέναιους Ρωμαίους⁵⁰.

Στο γνωστό πίνακα του Ρούμπενς προβλέπουμε τις νεαρές γυναίκες να παρακαλούν τους αντίμαχους άντρες κάτω από των σπαθιών τις ακτίνες. Η ικεσία τους θα ισορροπήσει την αντίθεση, και θα πράύνει τη βία. Τα γυμνά ξίφη των σαβίνων και των ρωμαίων, εκεί που τώρα σαλεύουν την άγρια τρικυμία του πολέμου, δεν θα περάσει καιρός και θα μεταμορφωθούν σε προστατευτικά χέρια. Των στοργικών πατέρων από δω των τρυφερών συζύγων από κει. Στο θρόνο ο Ρωμύλος που παρακολουθεί τα γινόμενα μοιάζει ένας μακρυνός Απόλλων στην Ολυμπία.

Η μυθική σκηνή της αρπαγής των σαβίνων παρθένων παρουσιάζεται αλλιώς απ' ό,τι η απόπειρα των Κενταύρων να προσβάλουν τις σεμνές γυναίκες των Λαπιθών⁵¹. Στην Ολυμπία την πράξη την κινεί ο αδάμαστος πόθος του ζώου. Στους ρωμαίους η επιθυμία της σάρκας ανακατώνεται ευγενικά με μια απώτερη πολιτική βούληση.

Ο κρίκος του ισχυρού νόμου συνδέει την αρχή της ιστορίας των ρωμαίων και των εβραίων και με το επεισόδιο της πυξίδας. Ο νομοθέτης της Ρώμης, νήπιο όντας, κλείνεται στο πλεχτό καλαθάκι και αφήνεται έκθετος στα νερά του Τίβερη⁵². Η ανόσια πράξη επαναλαμβάνει μια παλαιότερη που έγινε στους καλαμιώνες του Νείλου.

Ενώ όμως τον Μωυσή τον φροντίζει η γαλάζια πριγκίπισσα των Φαραώ, το Ρωμύλο τον εγλύτωσε ένας βοσκός ψυχοπονιάρης. Το μυθικό συμβάν ανακαλεί στη σκηνή το φιλόανθρωπο ποιμένα του Κιθαιρώνα που έσωσε τον Οιδίποδα, όταν τον βρήκε να κρέμεται στο ελάτι, για να μην τονε φάνε οι λύκοι.

Το βασιλικό έκθετο της Θήβας δε χάρισε στους έλληνες τον ισχυρό νόμο της πολιτείας, όπως έγινε με το Μωυσή και το Ρωμύλο. Ο Οιδίπους μέσα από τον

κόσμο της ελληνικής τέχνης έφερε στους ανθρώπους την τάξη. Η ηθική τάξη της αττικής τραγωδίας, συνέχεια της φυσικής τάξης, είναι το ύπατο αγαθό που αξιώθηκε να γνωρίσει ο κόσμος.

Ο ισχυρός νόμος των ρωμαίων, που επιβλήθηκε στην πολιτεία τους σαν απαρχή και καθίδρυση, πηγάζει από ένα λαό αντίστοιχα ισχυρό στις καταβολές και στους χαρακτήρες. Αν το μάτι δεν ήταν ηλιοειδές, δεν θα μπορούσε να βλέπει τον ήλιο, έλεγε ο Γκαίτε.

Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση ο Ρωμύλος επιθυμώντας να αυξηθεί γρήγορα ο πληθυσμός εκήρυξε την πόλη άσυλο στους κακοποιούς⁵³. Δεν εφοβήθηκε τα επικίνδυνα. Η ευκαιρία έσπρωξε λογής υποκείμενα να κατακλύσουν τη Ρώμη.

Σύγκλυδες άνθρωποι, ανέστιοι και απάτριδες, διαβατικοί, παράσιτοι και όλα τα μαζώματα του βοριά και της κακοσύνης σχημάτισαν τους πρώτους πυρήνες της μικρής κοινωνίας.

Μια συρροή από μοιχούς και φονιάδες, από άρπαγες, πειρατές και ληστοδασκάλους, όρμησε να φτάσει την πόλη, για να προστατέψει τους συγγενικούς και τους όμοιους: φυγόδικους, καταζητούμενους, αιχμάλωτους, δούλους, κατατρεγμένους, σπιούνους, αταμάνους και γιουρούκηδες. Οι κατάλογοι του όχλου παρανόμων γιόμισαν με λογής αναρχικούς καταλυτίες, επαναστάτες, βλάστημους, αγροίκους, ακοινώνητους, που βρήκαν να δέσουν γειτονιές και φιλίες με λογής άπορους, ταραχοποιούς, σπερμολόγους, μακρόμαλλους, τρωγλοκαλλιτέχνες, βατογένηδες, σημαδιακούς, επικηρυγμένους, κοντραμπατζήδες και κατσάκηδες.

Τούτη η άγρια μάζα ήταν η δυνατή μαγιά. Από το γόνιμο βούρκο της τινάχτηκε το δέντρο της κοσμοκρατορίας. Η περίπτωση βεβαίωσε τον κανόνα πως οι μεγάλες αρετές που γεννούν τις μεγάλες πράξεις ανεβαίνουν από τα μεγάλα βάθη.

Όσο πιο σκοτεινή είναι η ύλη του ανθρώπου, κι όσο πιο απελπισμένα μάχεται να λευτερωθεί από το βάρος και την αψάδα της, για να προχωρήσει σε πιο ελαφρούς και χαρούμενους μεταπλασμούς, τόσο πιο στέρεη κι ευγενική μορφή θα λάβει στο τελευταίο της ξελαμπικάρισμα.

Ο Νίτσε σ' έναν από τους λίγους ανθρώπους του καιρού του που σταμάτησε σεβάζοντας την ψυχολογική του οξύτητα ήταν ο Ντοστογιέβσκι. Όταν edιάβασε τις *Αναμνήσεις από το σπίτι των πεθαμένων*, έμεινε εμβρόντητος.

Οι μεγάλοι κακούργοι του Ντοστογιέβσκι δίνουν τα μεγέθη και τα όρια της ανθρώπινης φύσης στο καλό και στο κακό. Στον κάθε καταναγκασμένο σιβηρίτη ανακαλύπτει κανείς μια έκταση σκληρότητας, βούλησης ή ελέους, μεγάλη όσο και η Σιβηρία. Από τέτοια μεταλλεία σκότους και ψύχους και υπόγειου πλούτου ανεβαίνουν τα μεγάλα πεπρωμένα. Ο Προμηθέας, ο Ιούλιος Καίσαρ, ο Λένιν.

Και μορφές όμοιες με τον Ιούλιο Καίσαρα και παραπλήσιες το άσυλο κακούργων του Ρωμύλου θα δώσει πολλές στη ρωμαϊκή ιστορία.

Στη Ρώμη της εποχής των υπάτων τη διπλή στρωμάτωση της κοινωνίας – αφήνω κατά μέρος τις αγγελικές στρατιές των δούλων- τη σχημάτισαν οι πατρίκιοι και οι πληβείοι. Οι πρώτοι, «οπτιμάτοι και χονεστίορες», είχαν τα αξιώματα και τα πρωτεία. Οι δεύτεροι, «ποπολάροι και χουμιλίορες», ήσαν οι φτωχοί και οι άσημοι.

Μερικές δεκάδες οικογενειών στους πατρικούς λογαριάζονταν σαν εξαιρετικά ονομαστές. Οι πρόγονοι των πιο σπουδαίων μέσα στα σπουδαία τούτα γένη, όπως οι Κορνήλιοι, οι Ιούλιοι, οι Αιμίλιοι, και οι Φάβιοι κατεβαίνουν ως το σκοτεινό μυχό των ληστών του άσυλου του Ρωμούλου.

Αλλά τις δυνατές φλέβες, που θα δώσουν επί αιώνες και κατά συρροή προσωπικότητες άρτιες στην ιστορία της Ρώμης, θα τις πλαισιώσουν με τον καιρό άλλες φημισμένες οικογένειες πατρικών, οι Φούλβιοι, οι Μαμίλιοι, οι Πόρκιοι, οι Κορουνκάνιοι, που όλες έρχονται από το Τούσκουλο.

Στη συνέχεια θα προστεθούν οι Πλαύτοι από τα Τίβουρα, οι Ατίλιοι από την Καμπανία, οι Ογούλνιοι από την Ετρουρία, οι σαμνίτες Οτακίλιοι, και οι σαβίνοι Κλαύδιοι.

Τελευταία, στη Ρώμη των καισάρων πια, θα εισέλθουν δύο ισχυρά γένη από τα μουνικίπια και τις επαρχίες, οι Φλάβιοι και οι Αντωνίνοι⁵⁴.

Τούτα τα τζάκια πολλές φορές συγκέρασαν ή και ταύτισαν ακόμη την ονομαστική τους ατομικότητα με την υπόσταση της πολιτείας. Οι Κορνήλιοι Σκιπίωνες λ.χ. σε μια κρίσιμη στιγμή φύλαξαν τη Ρώμη από τον Αννίβα, όπως οι Κολοκοτρωναίοι άρπαξαν την επανάσταση από τα νύχια του Δράμαλη. Και οι 306 νεκροί που άφηκε η οικογένεια των Φαβίων σε μια μάχη του 477π προπέμπουν στις δεκάδες των πεσόντων από την οικογένεια των Μαυρομιχαλαίων στα έξι χρόνια του Σηκωμού.

Οι ρωμαίοι εδήλωσαν ρητά δύο φορές την εξαιρετική τιμή να μετατρέπουν το ατομικό σε δημόδες, χάρη στις υψηλές θυσίες μιας οικογένειας ή ενός ατόμου προς την πολιτεία.

Τη μία ήταν στο πρόσωπο του Κάμιλλου, που τον ονόμασαν δεύτερο ιδρυτή της Ρώμης μετρώντας τα υπουργήματά του με μέτρο τη σεπτή μορφή του Ρωμούλου. Ο Κάμιλλος, με φρόνηση στωική πριν τη Στοά και με αυτοδίδακτη εσωτερική οργάνωση καρτερίας και δύναμης, είδε τον εαυτό του έξι φορές υπατικό στρατηγό, πέντε φορές ψηφισμένο δικτάτορα, και τέσσερις φορές τελεστή θριάμβου.

Την άλλη ήταν στη στωική ιδιοσυγκρασία του Οκταβιανού που τον ονόμασαν Αύγουστο⁵⁵, για να δηλώσουν την αυξητική και θάλλουσα (augere) ποιότητα της ηγεμονίας του σε σχέση με το augurium. Το augurium ήταν η χαρούμενη διοσημεία των δώδεκα γυπαετών που είδε στον ουρανό ο Ρωμύλος, όταν αστρονομίζοταν για να βρει να δώσει όνομα στην πόλη.

Τα ονόματα τούτων των λαμπρών οικογενειών που τα εξέθρεψε το άσυλο του Ρωμούλου αφήνουν το μεταλλικό ήχο νομισμάτων που πέφτουν στο πλακόστρωτο.

Και αντιδρούν στη ρωμαϊκή ιστορία, όπως ηχούν οι στρογγύλες ονομασίες των εφτά λόφων της Ρώμης:

Ο Καπιτωλίνος, ο Κυρηνάλιος, ο Βιμινάλιος, ο Εσκουιλίνος, ο Καίλιος, ο Παλατίνος και ο Αβεντίνος λόφος.

Κατεβαίνοντας από τέτοιες βλοσυρές πηγές εμπιστοσύνης και βούλησης οι ρωμαίοι εμφανίζονται από την αρχή σαν ένας λαός οικουμενικός.

Έχουν μια πρακτική αίσθηση που δε σφάλει. Είναι οργανωτικοί, με προθέσεις χειροπιαστές και συγκεκριμένη σχεδίαση. Το συγκεντρωτικό φυσικό τους ταξιθετεί το χώρο εύκοσμα, και διατάζει την ανθρώπινη ενεργητικότητα στη γραμμή μιας ομαλής ιεράρχησης χωρίς ιλίγγους, χάσματα και την αστάθεια των ασύμμετρων αλμάτων.

Ράτσα ελάχιστα ρατσιστική, οι ρωμαίοι δεν φοβούνται τις προσμίξεις των αιμάτων και το συγχρωτισμό των φυλών. Ένα ξεχείλισμα αυτοπεποίθησης και ζωικού σφυγμού τους σπρώχνει να σκορπίζουν το φυλετικό τους αυτοσυναίσθημα στα εθνικά ζώπυρα των αλλοφύλων, γιατί είναι σίγουροι για τη δική τους τελική επικράτηση.

Το άσυλο του Ρωμούλου είναι η συμβολική μικρογραφία μιας τακτικής εθνικών πολιτογραφήσεων στα μητρώα της Ρώμης, που θα συνεχισθεί σε όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής ιστορίας. Ο Λεβιάθαν της Ρώμης θα αφομοιώσει δεκάδες έθνη από την κάτω Γερμανία ως την ανθυπατική Αφρική, και από την κοίλη Συρία ως τους ωκεανούς και τους πόντους. Η πόλη έγινε οικουμένη και η οικουμένη έγινε μια πόλη, θα γράψει ένας λατίνος συγγραφέας: *Urbem fecisti quod prius orbis erat*⁵⁶.

Αυτή η περίσσεια εθνικού αυτοσυναίσθηματος θα διαρκέσει δέκα αιώνες. Από κτίσεως Ρώμης, *ab urbe condita* όπως αρέσκονταν να δηλώνουν οι ιστορικοί και οι χρονογράφοι, ως το έδικτον του Καρακάλλα το 212μ που ονόμασε ρωμαίους πολίτες τους απανταχού κατοίκους της αυτοκρατορίας.

Την επίθεση του ρωμαϊκού αίματος, που βήμα το βήμα παρακολουθεί την κατάκτηση των ρωμαϊκών όπλων, θεωρητικά θα την υποστηρίξει με επιμονή το στωικό δόγμα της οικουμενικότητας⁵⁷.

Τη στωική αντίληψη για την ενότητα των ανθρώπων με βάση το κοινό προνόμιο του πνεύματος, θα τη διδάξουν στη Ρώμη οι έλληνες φιλόσοφοι της μέσης Στοάς. Η οικουμενικότητα που θα εισηγηθούν, κατά το πρότυπο της ενότητας του φυσικού κόσμου, θα στηρίζεται στην άρση των φραγμών και των συνόρων, και στην υπέρβαση των διακρίσεων που δημιουργεί το αίμα, η καταγωγή, η γλώσσα, οι θρησκείες και οι ποικίλοι πολιτισμοί.

Η διπλωματία της Ρώμης αυτή τη θεωρητική θέση θα την ενσωματώσει στην πολιτική των κατακτήσεων, και με τη γνωστή στιβαρή ευελιξία της θα προσανατολίσει το επεκτατικό της πνεύμα προς την κατεύθυνση της ενοποίησης των λαών, κάτω από την φροντιστική τάχα σκιά των αετών των λεγεώνων.

Ο *orbis terrarum* θα σχηματίσει το εκτεταμένο κράτος της Ρώμης, που φιλοδοξεί να υλοποιήσει την ιδέα της οικουμενικότητας⁵⁸.

Ένα δεύτερο πρωτεύον στοιχείο της θεωρίας των στωικών που θα επιστρατευθεί, για να υποστηρίξει τη στρατηγική της οικουμενικότητας, είναι ο περίφημος «τόνος».

Με τον όρο τούτο η στωική φιλοσοφία αποπειράθηκε να περιγράψει το δεδομένο της κοσμικής συνοχής.

Υπάρχει, έλεγαν οι στωικοί, ένας βαθμός ενεργητικής δύναμης που συνέχει και συσφίγγει τα όντα, οικονομώντας την τάξη στο χώρο και το ρυθμό στις μεταβολές.

Ο τόνος αμύνεται στη διαλυτική ροπή του κόσμου, στην εντροπία του σύμπαντος, που απειλεί να εκτρέψει τα στοιχεία του στην πορεία από τη χαλάρωση και την αποσύνθεση στο σκόρπισμα, το θρουβαλιασμό και το χάος.

Αυτό το είδος του κοσμικού ιστού συνοχής, ή της μυϊκής εποπτείας του σύμπαντος, οι στωικοί το παράβαλλαν με τον Ηρακλή⁵⁹. Η παραβολή, πέρα από τη δύναμη και το κράτος του μυθικού ήρωα, ήθελε να επισημάνει την ευεργετική παρουσία του στο περιβάλλον και στους ανθρώπους.

Στο βαθμό που την ιδέα της οικουμενικότητας την ενσάρκωσε η Ρώμη σα δύναμη πολιτική, τον τόνο, το κυρίαρχο δηλαδή εσωτερικό καθεστώς του συντονισμού και της διοίκησης, τον ενσάρκωσε η Σύγκλητος.

Η Σύγκλητος, το σενάτον όπως το λέει ο Πλούταρχος, στην εποχή των υπάτων ήταν ένα συλλογικό σώμα αποφάσεων και ενεργημάτων, που το όμοιό του δεν ξαναπαρουσιάστηκε στην ιστορία ούτε πριν ούτε μετά. Το πνεύμα της Συγκλήτου συνέιχε και τιτάνωνε τα στοιχεία του κράτους, όπως ο στωικός τόνος περόνιαζε και οργανωτικά συγκαταριθμούσε τα φαινόμενα του κόσμου.

Οι στωικές ιδέες της οικουμενικότητας και του τόνου πέρασαν στο βίο της Ρώμης και μέσα από το πνεύμα του δικαίου. Γενικά το ρωμαϊκό δίκαιο η στωική ηθική το επηρέασε σε όλες τις θεμελιακές του συντεταγμένες⁶⁰.

Η ιδέα της οικουμενικότητας βοήθησε να πλατύνει η νομική αντίληψη των ρωμαίων από τις αστικές περιπτώσεις (*ius civile*) στις συναλλαγές των ιδιωτών σε επίπεδο πολιτειών (*ius gentium*).

Πιο πέρα, η ιδέα του τόνου διεύρυνε τη νομική χωρητικότητα από το οικουμενικό στο παγκόσμιο. Το *ius naturale* είναι ο αχειροποίητος νόμος της φύσης, που με τους τρόπους της σήμανσης και της παραπομπής υποδεικνύει στον άνθρωπο το ποιά και το πλαίσιο της νομικής του διαγωγής και διαβίωσης⁶¹.

Το πρακτικό πνεύμα των ρωμαίων τους εκράτησε ξένους στην ενατένιση και στη θεωρία. Αυτός είναι και ο λόγος που από τους τρεις κλάδους της Στοάς, τη Φυσική, τη Λογική και την Ηθική δηλαδή, οι ρωμαίοι καλλιέργησαν κυρίως την Ηθική.

Ο ρωμαίος στωικός ήταν ο άνθρωπος της δράσης και ελάχιστα της διανόησης⁶². Τη μεταφυσική την απέκρουσε σαν άχρηστη ασχολία. Η γνώμη «πρώτα να ζεις και ύστερα να φιλοσοφείς» κατατέθηκε στην τράπεζα του πνεύματος σε λατινική γλώσσα⁶³.

Ο θεωρητικός βίος των ελλήνων άνθησε μέσα στησχόλη, την ηρεμία και την αποσύνδεση του χρόνου από τη μέριμνα και τον ωφελιμισμό. Οι ρωμαίοι στην ελληνική ελευθεριότητα στόχασαν αντίταξαν τη φιλοσοφία της διαγωγής. Η ευπρέπεια του ανθρώπου, η συνοχή της οικογένειας, η κοινωνική τάξη, ο αυτοσεβασμός και η φιλοσοφία της δράσης ήσαν τα κέντρα του οργανισμού τους. Και ακόμη τα δημόσια πράγματα, το μεγαλείο του δήμου, η πολιτική θήτευση, η φιλοδοξία, η αναγνώριση του πολίτη.

Στο ελληνικό *otium*, την άνεση του στοχασμού και την αιθρία της μέρας, ο ρωμαίος αντιπρότεινε το *negotium*, τη μέριμνα της ασχολίας και τη βαρύτητα της επικράτησης.

Η ιστορία του ρωμαϊκού πνεύματος είναι πολύ φτωχή σε θεωρητικούς της επιστήμης⁶⁴. Της λείπει η μεταφυσική υπιπέτεια, η μαθηματική ευρηματικότητα, η επίνοια στη φυσική, η ιδιοφυΐα στην αστρονομία, το φιλοσόφημα ρίζας. Στη Ρώμη δε βρίσκουμε ούτε ένα μαθηματικό. Και το ίδιο γίνεται με το μεταφυσικό, το φυσιοδίφη, τον αστρονόμο, το γνήσιο φιλόσοφο.

Η επιστήμη των ρωμαίων δεν είναι ανακάλυψη κοιτασμάτων. Είναι επάνοδος σε κάποια πρωτοπορία. Και ιχνηλάτηση νέα σε παλιές εξερευνήσεις: στα λαμπρά έργα των λαμπρών ελλήνων.

Ωστόσο, παρόλο που σε όλα τα μέτωπα του επιστητού, με εξαίρεση το δίκαιο και τη μηχανική τέχνη, οι ρωμαίοι ακολούθησαν τις πρώτες αναγνωρίσεις των ελλήνων, το πνεύμα τους διακρίθηκε στη μέθοδο της οργάνωσης τόσο, ώστε τους βοήθησε να ξεπεράσουν τους έλληνες. Στην επιστήμη της Ευρώπης τελικά τυπώθηκε η δική τους σφραγίδα.

Η λέξη *disciplina* για παράδειγμα, που είναι η ετυμολογική βάση για την έννοια της επιστήμης στις ευρωπαϊκές γλώσσες, είναι λατινική. Και το ίδιο έγινε και με τους προσδιορισμούς όλων των διδακτικών όρων. Ο *magister*, ο *doctor*, ο *dozent*, ο *professor*, ο *ordinarius*, είναι ονόματα που μας κληροδότησε η λατινική γλώσσα.

Τη διαφορά της πνευματικής στάσης ελλήνων και ρωμαίων την ορίζει από το ένα μέρος το έμπεδα θεωρητικό και το ένυλα χαρίεν των ελλήνων, και από το άλλο η κατάφορτη πράξη και η κοινωνική χωρομετρία των ρωμαίων. Τη διαφορά αυτή τη δηλώνει και ο τύπος των γλωσσικών απολιθωμάτων των δύο πολιτισμών που σώθηκαν στο σύγχρονο κόσμο.

Οι παγκόσμιες σήμερα ελληνικές λέξεις *μουσική, φιλοσοφία, θέατρο, μαθηματικά, φυσική, γεωμετρία, αστρονομία, πολιτική, αρχιτεκτονική, δημοκρατία* δηλώνουν μια στίλβη νεότητας και μια βαρύτητα ποιού απέναντι στους όρους που έσωσε η λατινική.

Κάτω από το συμβατικό σχήμα του *-ismus* η διάσωση των λατινικών όρων εκφράζει το ομαδικό, το αδιάκριτο, το ανεξαίρετο. Η επίζηλη μοναδικότητα λείπει. Λ.χ. ρασιοναλισμός (*ratio*), ποτενσιαλισμός (*potentia*), ιμπεριαλισμός (*imperium*), σοσιαλισμός (*socius*), πασιφισμός (*pax*), μιλιταρισμός (*miles*), ρεαλισμός (*res*), πεσιμισμός (*malus*), οπτιμισμός (*bonus*) κ.ά.

Τη λέξη *res publica* για το δήμο η Ρώμη των υπάτων την είχε ντύσει μ' ένα μεγαλείο βασιλιάδων: *majestas populi romani* = το μεγαλείο του λαού. Την εποχή μας η λέξη αυτή έλαβε το πελιδνό χρώμα κάποιας ιδεολογίας κόμματος: οι ρεπουμπλικάνοι. Και ύστερα έγινε η ρεπούμπλικα για τα φαλακρά κεφάλια των εθνικών αντιπροσώπων. (Ο Ιούλιος Καίσαρ τη δική του φαλάκρα προτιμούσε να την κρύβει μ' ένα στεφάνι δάφνινο).

Και η λέξη *consul*, ο ύπατος δηλαδή, που στη Ρώμη της δημοκρατίας άστραφτε και βροντούσε στο Φόρο όπως άλλοτε ο Δίας στον Όλυμπο και ο Περικλής στην Αθήνα (ας θυμηθούμε λ.χ. την υπατεία του 59π του Καίσαρα που ήταν θρυλικότερη ίσως και από την τιμητεία του 184π του Κάτωνα) σήμερα δηλώνει τον πρόξενο. Έναν υπάλληλο τύπου «Πρέβεζας» Καρυωτάκη, που σε κάποιο μικρολίμανο προστατεύει τη γραφειοκρατική ανία.

Οι λέξεις που σώθηκαν από το θρησκευτικό πεδίο έσωσαν ταυτόχρονα τη δολιότητα και τη χλεύη του ιερατείου επάνω στην άθλια και δυναστευόμενη μάζα. Λ.χ. *religio* στη θέση του ελληνικού θρησκεία, τέμπλο (*templum*), πάπας Κλήμης (*clementia*), πάπας Πίος (*pietas*), πάπας Ιννοκέντιος (*innocentia*).

Η θρησκεία της Ρώμης των καισάρων συμπληρωνόταν από τις θηριομαχίες, τους μοριτούρους, και τους κλαντιάτορες. Αυτά τα δύο μισά έδιναν το όλο της πνευματικής καταλήστεψης των μαζών. Η συνταγή για του αργυρώνητου όχλου το ναρκωτικό, το *Orium des Volks*, όπως είπε ο Μαρξ, ήταν *άρτος και θεάματα* (*panis et circenses*).

Σε αντίθεση με τη ρωμαϊκή χονδροκοπιά της εποχής των καισάρων, η ελληνική χάρη πρόσφερε την ίδια εκτόνωση στον κοινωνικό συνωστισμό και την ανία των μαζών με ένα καθαρά ψυχαγωγικό, οδηγητικό της ύπαρξης δηλαδή, αντίδοτο. Με τη διδασκαλία των δραμάτων στα θέατρα.

Το θέατρο της Επιδαύρου και το Κολοσσαίο των Φλαβίων ήταν δύο χώροι ψυχαγωγίας, που όμως τους χώριζε μια διαφορά ποιού τόση, όση είναι η διαφορά στο φωσάκι της πυγολαμπίδας και στη μαρμαρυγή ενός άστρου.

(Αυτές οι δύο κυρίαρχες μορφές αποβλάκωσης και δεσποτείας πάνω στις μάζες, οι ναοί των ιερέων δηλαδή και τα αμφιθέατρα των θεαμάτων, από τη Ρώμη πέρασαν στο σύγχρονο κόσμο και σήμερα βρίσκονται στην αποθέωσή τους. Μια πρόσφατη στατιστική έδειξε, προκειμένου για τα θεάματα λ.χ., ότι το 1982 στην Ελλάδα σε 272 τηλεοπτικές ώρες αθλητισμού αντιστοιχούσαν 24 λεπτά εκπομπών σχετικών με το βιβλίο⁶⁵. Τους Καλιγούλες και τους Δομιτιανούς σήμερα τους λέμε Βατικανό, Αγιατολάχους και Πολυεθνικές, που οργανώνουν θρησκευτικούς φανατισμούς, ολυμπιακούς αγώνες, μουντιάλ και πανεπιστημιάδες).

Όστοςό εσώθηκε και η μερίδα της γλώσσας με τις λέξεις που είναι κατάφορτες από την πρεπιά και την ανθρώπινη μοσκοβόλια. Λ.χ. η λέξη *natura* γενικά για τη φύση. Η λέξη *medicina* στην ιατρική. Ο *labor* για το εργαστήριο της

φυσικής ή της βιολογίας. Το *opus* στη μουσική. Το *jus* στις επιστήμες του δικαίου. Η *ordo* για την ασύγκριτη λέξη της τάξης. Και πολλές όμοιες.

Πλούσια κοιτάσματα δύναμης, αδημονία για πράξη, συνείδηση κοινοτικής αιδούς, οργανωτική άρθρωση του χώρου, και εγρήγορη συνεργασία με τη δυναμική του χρόνου είναι τα στοιχεία που θα ζυμωθούν και θα δώσουν πρίμα τα φύραμα του ρωμαϊκού πνεύματος.

Τούτο το αψύ και νικητήριο κύμα των χυμών θα δηλώσει την αρχαϊκή περίοδο της Ρώμης μ' ένα βλοσυρό ξεκίνημα. Είναι μια επιθετική κατεβασιά με αγνό θράσος κα όψη απόκριμνη. Στο διάβα της θα παρασύρει όλα τα σχήματα των προηγούμενων πολιτισμών και των επιχώριων παραδόσεων που θα συναντήσει. Ο ρυθμός που θα τραβήξει θα σχηματίσει αργά ένα νέο τρόπο βίου κι ένα νέο δρόμο ιστορίας.

Η φράση του Τάκιτου *abrupta contumacia*⁶⁶ πασχίζει να περιγράψει κάτι ανάμεσα στην ιταμότητα του σθένους και τον ισχυρόγνωμο βράχο. Τέτοιο είναι το αρχαϊκό φρόνημα των ρωμαίων.

Αργότερα ένα πλήθος από πράξεις δημόσιων προσώπων και απλών ιδιωτών της Ρώμης θα βοηθήσει τούτη τη ρευστή ψυχολογία να δέσει σ' ένα κράμα μετάλλου με ιδιότητες έξοχες αλλά και φοβερές.

Λιτότητα βίου, απέριττος λόγος, επιείκεια, δραστική αντίδραση, αυτάρκεια, προθυμία στο μόχθο, αντοχή στις συφορές, θυμόσοφη διάθεση⁶⁷, δυσπιστία στην άνεση, προσήλωση στο νόμο, στοργή στους κινδύνους, συμβίωση με τη δυσχέρεια, και φύλαξη του αναμμένου φωτός της φυλής και της εστίας, (οι ιερές και παρθένες Εστιάδες), θα δημιουργήσουν ένα ορισμένο καθεστώς παράδοσης, που θα συσταίνει σταθερά στους νέους ένα μέτρο ζωής κι έναν κανόνα διάρκειας. Αυτό είναι το περίφημο αρχαίο ήθος. Το *mos majorum* των ρωμαίων.

Δεν ήταν η νουθεσία, εκείνος ο τρόπος που μετάγγιζε ζωντανό στους νέους το *mos majorum*, αλλά η πράξη. Στο σημείο αυτό η αγωγή της Ρώμης ξανάφερνε στο φως την αγωγή της Σπάρτης.

Στη Σπάρτη και στη Ρώμη η πράξη σε σχέση με το λόγο σαν μέσα αγωγής των νέων ήσαν, ό,τι είναι το στερεό σε σχέση με τον ίσκιο του.

Γενικά η ομοιότητα των πολιτευμάτων της Σπάρτης και της Ρώμης, που πρώτος συστηματικός την επισήμανε ο Πολύβιος, σε πολλά σημεία φτάνει ως την ταύτιση⁶⁸.

Στους βασιλιάδες της Σπάρτης λ.χ. παραστέκουν οι δύο ύπατοι. Στους πέντε εφόρους αντιστοιχούν οι πέντε κύριοι άρχοντες, ο πραιίτωρ, ο τιμητής, ο δήμαρχος, ο ταμίας, ο αγορανόμος. Στους γέροντες και στα ισόβια μέλη της Γερουσίας αποκρίνονται οι πατρίκιοι και τα ισόβια μέλη της Συγκλήτου. Και την απέλλα των πολιτών της Σπάρτης την αντικαθρεφτίζουν τα δύο κυρίαρχα σώματα του ρωμαϊκού δήμου, η φυλετική και η λοχίτιδα εκκλησία⁶⁹.

Το *mos majorum* είναι μια αυτοδίδακτη μορφή στωικής ηθικής με έξαρση στην ιδέα του καθήκοντος. Η Ρώμη την ηθική αρχή την έκαμε πράξη, προτού η Στοά τη διατυπώσει σε θεωρία⁷⁰.

Οι πρόγονοι για τους ρωμαίους ήταν «σήματα καμόντων», όπως έλεγαν οι παλαιοί τους τάφους των νεκρών. Ήσαν όμως και σήματα μνήμης. Τα έργα πολλών προγόνων εχάραζαν μια λευκή γραμμή από κολονίσκους φωσφόρου, που οδηγούσε από τα πρόσφατα στα απώτερα ανεβάζοντας την αγωγή των νέων στην ξαστεριά μιας παράδοσης πλημμυρισμένης ηρεμία, βεβαιότητα, περηφάνεια και δόξα.

Το απόσταγμα αυτής της παράδοσης ήταν ένας ρυθμός ζωής αργός αλλά εξαιρετικά έμπεδος. Η Ρώμη είχε μετρήσει πεντακόσιους είκοσι χρόνους ιστορικού βίου και πολίτης δεν είχε τολμήσει να διαλύσει οικογένεια. Το πρώτο διαζύγιο οι μαρτυρίες το θέλουν να δίνεται στα 230π⁷¹.

Ο πολίτης Σπούριος Καρβίλιος πρώτος εχώρισε τη γυναίκα του που ήταν χαριτωμένη, αλλά διακρίθηκε στις εταιρικές επιδόσεις.

Στο περιστατικό οι ερευνητές βλέπουν μια αυστηρή απήχηση μάλλον, παρά την ιστορική αλήθεια. Γιατί η Δωδεκάδελτος, που συντάχθηκε με βάση ελληνικά πρότυπα, αναφέρεται νομικά στο διαζύγιο ήδη από το 451π. Την τυπική φράση του χωρισμού από την τράπεζα και την κοίτη:

*res tuas tibi habeto*⁷²,

η γλωσσική σπιρτάδα της νεοελληνικής θα μπορούσε να την αποδώσει με το έμμετρο του Βασίλη Τσιτσάνη:

μάζεψ' τα τσαμασίρια σου.

Το στωικό ήθος των ρωμαίων, που προβλήθηκε από την ηγεσία του κράτους σαν κανόνας και τύπος αγωγής για τους νέους, ως την εποχή της αναμέτρησης με την Καρχηδόνα το δίνανε ορισμένοι άντρες με επιφανή πολιτεία.

Πρώτος, μετά το Ρωμόλο, μνημονεύεται ο Ιούνιος Βρούτος, που μαζί με τον Ταρκίνιο Κολλατίνο εκλέχτηκε ύπατος πρώτος. Οι δύο του γιοι, μαζί με τους άλλους συνωμότες, κινήθηκαν να παλινρθώσουν τους βασιλιάδες. Ο ύπατος βλοσυρός εδιάταξε να τους πασσαλώσουν. Και περίλυπος είδε να τους αποκαρατομούν⁷³.

Δεύτερος στα χρόνια των πρώτων υπάτων έρχεται ο Μούκιος Σκαιόλας με τα' όνομα. Σκαιόλας, ομόρριζο στο ελληνικό σκαιός, εσήμαινε τον αριστεροχέρη. Ο Σκαιόλας επέρασε εθελοντής στο στρατόπεδο των ετρούσκων να σκοτώσει το βασιλιά Πορσήνα⁷⁴. Από λάθος, αντί για το βασιλιά μαχαίρωσε το γραμματικό του. Οι στολές τον μπερδέψανε. Όμοια ανάποδα κάποτε η γυναίκα βασίλισσα του Δαρείου Κοδομανού, αντί για τον Αλέξανδρο, προσκύνησε τον Ηφαιστίωνα.

-Χέρι ζερβό και άφτουρο, είπε και φούχτωσε τα πυρωμένα κάρβουνα στο φώκο. Σου πρέπει τιμωρία όσο το λάθος σου μεγάλη.

Όσπου να καλονιώσει ο βασιλιάς και να προστάξει να τον τραβήξουν από τη θράκα, πέρασε εκατό μέτρα χρόνος. Δεν το ξέρουμε, αν το καμένο χέρι ξαναβλάστησε.

Τρίτος ο Μάνλιος Τορκουάτος. Λειψανάβατος σαν το Δαβίδ επάτησε στο στήθος κάποιο γαλάτη μονομάχο, γιγαντόκορμο και καυχησιάρη⁷⁵. Αργότερα ύπατος στον πόλεμο κατά των λατίνων επέβαλε στο στράτευμα μια πειθαρχία σίδηρο.

-Χωρίς την άδεια και το ναι του στρατηγού, δε θα τραβήξετε σπαθί και δε θα ρίχτε βέλος, edιάταξε τις ίλες και τις κοόρτεις.

Κάποιος από τους αντικρινούς στρατιώτες προκάλεσε το γιο του Τορκουάτου. Και μπροστά στην αδράνειά του τον έβρισε δειλό. Ο νέος άναψε, μονομάχησε και σκότωσε το βλάκα. Ο Τορκουάτος άκουσε και είδε. Πρόσταξε να παραταχθούν οι ραβδούχοι. Η λεγεώνα άκρα σιωπή. Οι εκατόνταρχοι κέρωσαν. Ο ύπατος αργά, κατεβάζοντας το χέρι, ένευσε. Όλο το στράτευμα είδε να χωρίζεται το σώμα από το κεφάλι του παραβάτη νικητή⁷⁶. Όταν ο Τορκουάτος εγύρισε στη Ρώμη, φορτωμένος τη νίκη του ορφανού πατέρα, οι συγκλητικοί τον χαιρέτησαν. Οι μανάδες τον καταράστηκαν. Η γιουβέντους έκλαιγε.

Άλλος ο Δέκιος Μυς. Έλεγαν πως αντραγάθησε, κάπως όπως ο βασιλιάς Κόδρος στην Αθήνα⁷⁷.

Άλλος ο Μάρκιος Κοριολανός. Στα χρόνια των Πλαταιών και του Μαραθώνα έσωσε τη Ρώμη, όπως ο Θεμιστοκλής είχε σώσει την Ελλάδα. Σε λίγο ήταν χολιασμένος εξόριστος σαν τον Ιππία. Και πιο ύστερα κακότυχος προδότης σαν το Δημάρατο. Στο τέλος, ειλικρινά μεταμελημένος Αλκιβιάδης, ελύγισε στα κλάματα της μάνας⁷⁸ και της γυναίκας του, λευτέρωσε την πολιορκημένη Ρώμη από την ίδια την πολιορκία του, και πέταξε τον εαυτό του βορά στην οργή και το μίσος των συμπολιορκητών του. Η περηφάνεια του ήταν τρανή. Μαζί με τον ερωτικό οίστρο του Μάρκου Αντώνιου και τον πολιτικό δαίμονα του Ιούλιου Καίσαρα, ο Σαίκσπηρ την ανέβασε στα θέατρα. Και ο Μπετόβεν στις ορχήστρες.

Άλλος ο Κιγκιννάτος. Ο αριστοκράτης χωρικός. Είχε οικόσιτα και μπιστικά του τα πουλιά, τα πρωινά των κήπων, και το δίκαιο ύπνο. Στον πόλεμο κάτεχε να ακονίζει το αλέτρι σε σπαθί⁷⁹. Στην ειρήνη μεταμόρφωνε την αγροικία του σε παλάτι για απλούς και σοφούς βασιλιάδες.

Άλλος ο Φούριος Κάμιλλος. Καθώς πολιορκούσε τους Φαλέριους, ο δάσκαλος της πόλης έβγαλε τα παιδιά στον περίπατο. Τα οδήγησε δόλια έξω από τα τείχη. Και εκεί παράδωσε το σχολειό αύτανδρο στον ίδιο⁸⁰. Ο Κάμιλλος έδωσε τον προδότη παιδαγωγό με σκοινί και χαλκάδες.

-Δεν είναι έργο της πολεμικής να παραδίνεις τα μικρά παιδιά να τα σφάξουνε, τότε ντρόπιασε.

Και τον παράδωσε στους μικρούς μαθητές για παιγνίδι και παιδωμή. Τα σκολιταρά με βεργιές και ραπισμούς και φραγγέλωμα τον οδήγησαν στο δικαστήριο της πόλης.

Άλλος ο Φαβρίκιος. Δοκίμασε του κάκου να τον δωροδοκήσει ο Πύρρος. Του πρόσφερε τιμές. Τον έσκιαξε με τους ελέφαντες⁸¹. Καμώθηκε την εικονική εκτέλεση. Τον εθαύμασε, τον επαίνεσε, τον ικέτεψε. Στο τέλος τον εκοίταξε ασκαρδαμυκτί ώρα πολλή. Και τότες ήταν που ένιωσε μια κρυάδα να κυλάει στο αίμα του. Κατάλαβε πως δεν ήταν οι λεγεώνες που έμελλαν να τον ξαποστείλουν από την Ιταλία. Στο βλέμμα του Φαβρίκιου είδε κρυμμένη τη φλόγα που λειώνει τα μέταλλα.

Άλλος ο Ρήγουλος. Ύπατος, πέρασε πρώτος από τη Σικελία στην Αφρική. Οι Καρχηδόνιοι τον τσακίσανε. Πιάστηκε αιχμάλωτος.

-Σε στέλνουμε στη Ρώμη πρεσβευτή, του είπανε. Να πείσεις τη Σύγκλητο να δεχτεί να σε ανταλλάξει με τους αιχμαλώτους μας. Μην αποτύχεις. Μα αν αποτύχεις, σε περιμένουμε να μας ξανάρθεις.

Ο Ρήγουλος πήγε στο Καπιτώλιο. Είδε τους συγκλητικούς στην έκτακτη συνεδρία να κλίνουν στην ανταλλαγή. Έλαβε το λόγο. Και εξόρκισε το σώμα να μην ανταλλάξει την ανημπόρια του με τα νιάτα της Καρχηδόνας.

-Εγώ είμαι γέρος και ένας και άρρωστος, είπε. Δε φελάω. Οι αιχμάλωτοι είναι πολλοί και ευγενείς και νέοι.

Πήρε πίσω το δρόμο για την Αφρική. Του κόψανε τα βλέφαρα. Γυρίσανε την όψη του στον ουρανό. Και τον δικάσανε να πεθάνει κοιτάζοντας τον καρχηδονικό ήλιο.

Άλλος είναι ο Οράτιος Κόκλης. Καθώς πολιορκούσαν οι ετρούσκοι τη Ρώμη, έκαμαν να περάσουν τον Τίβερη. Ο Κόκλης εστάθηκε στη μέση το γεφύρι και τους εκράτησε μόνος, ώσπου να περάσουν οι συμπολίτες του τις πύλες. Όταν κόψανε οι ρωμαίοι τους ξυλοδοκούς και την αρματούρα της γέφυρας, πήδηξε στο ποτάμι. Σώθηκε κολυμπώντας. Έλαβε βραβείο από την πατρίδα τόσο κομμάτι γης, όσο έφτανε να οργώσει μια μέρα:

*agri quantum uno die circumaravit datum*⁸².

Άλλος είναι ο Άππιος Κλαύδιος Καίκος. Τιμημένος πολίτης και ονομαστός τιμητής. Και πρώιμος φιλέλληνας. Στα χρόνια που ο Πύρρος πολεμούσε τη Ρώμη, ο Καίκος ήταν γέροντας και τυφλός. Άκουσε πως έφτασε στη Ρώμη η πρεσβεία του βασιλιά. Παζάρευε την ειρήνη με τους νικημένους ρωμαίους. Ο γέρος επρόσταξε και τέσσεροι στον ώμο την πήγανε στη βουλή. Με τα λευκά γένια και τα ξανάστροφα μάτια του ακροάστηκε τους ρήτορες να λαλούν. Ζήτησε να τον σηκώσουν. Στηρίχτηκε στο ραβδί του. Η τυφλή δημηγορία του κεραύνωσε τη λιποψυχία των ρωμαίων.

-Μην καταδεχτείτε, ρωμαίοι, είπε, να μελετάτε την ειρήνη, όσο ο βασιλιάς πατάει το πόδι του στην Ιταλία. Ας περάσει στην Ήπειρο, και τότε κουβεντιάστε.

Η Σύγκλητος σεβάστηκε τη γνώμη του Τυφλού⁸³.

Ένας μονόφθαλμος κι ένας τυφλός, ο Κόκλης και ο Καίκος στα λατινικά, από το 508π ως το 280π κρατούν την αρχή και το τέλος μιας λαμπαδηφορίας που κάνει παρέλαση μέσα στη νύχτα ακόμη της ρωμαϊκής ιστορίας.

Μεταφέρει τη φλόγα και το φως. Το φως είναι η γνώμη του πολίτη να υποτάζεται χωρίς όρους στη βούληση του κράτους. Η φλόγα είναι η σιγαλέα απόφαση των ρωμαίων να φυλάγουν με έργα αυτή την ιθαγενή στωική ηθική της αρετής, του καθήκοντος, και της σκληρής φρονιμάδας.

Όπου μια μέρα ανοίγοντας τα μάτια τους, είδαν πως είχαν γενεί κοσμοκράτορες.

3.ΟΙ ΣΚΙΠΙΑΔΕΣ

Τον Πρεσβύτερο Σκιπίωνα ο Δάντης τον ονομάζει με τιμή τέσσερες φορές στην *Κωμωδία*. Και ανάλογα τον παινεύει ο Βιργίλιος που χειραγώγησε το Δάντη σ' εκείνο το οδοιπορικό της πικρής φαντασίας.

Στο έκτο βιβλίο της *Αινειάδας* τον μνημονεύει συντροφιά με τον υιοθετημένο εγγονό του, το Σκιπίωνα Αιμιλιανό. Είδα στο ηλύσιο πεδίο, μας λέει, τους δύο Σκιπιάδες. Τους κεραυνούς του πολέμου:

*Scipiadas, duo fulmina belli*⁸⁴.

Οι δύο Σκιπίωνες, που αργότερα τους προσονόμασαν και Αφρικανούς, απόγονοι της ονομαστής φαμελιάς των Κορνηλίων, ανοίγουν και κλείνουν την περίοδο από τη μάχη των Καννών ως την ερήμωση της Καρχηδόνας.

Εκείνοι οι εβδομήντα χρόνοι ήταν εποχή πυρκαγιάς και μπόρας για τη Ρώμη. Παράλληλα όμως ήσαν και χρόνοι βυθού και στάχτης για τους αντίπαλους της Ρώμης στη Μεσόγειο. Τους ισπανούς, του καρχηδόνες και τους έλληνες.

Την επαύριο της μάχης στις Κάννες της Απουλίας, 3 Αυγούστου του 216π, τη Ρώμη την είχε χτυπήσει φτερούγα θανάτου.

Γυναίκες δέσποινες με λυτά μαλλιά και τη νύχτα στα μάτια πρόσπεφταν ικέτισσες στους βωμούς των θεών. Αγάλατα έσταζαν από τα μαρμάρινα μάτια τους αίμα. Μεσάνυχτα στους δρόμους της αγοράς ακούστηκαν να περνούν και να ολολύζουν αγέλες λύκων που τους έφερε η στέππα. Τάφοι βρέθηκαν ανοιχτοί το πρωί. Ένα κομμάτι σύγνεφο με ουρά και ρύγχος κόπηκε από τον ουρανό και κρεμάστηκε στη βόρεια πύλη της Ρώμης. Ήταν βαρύ σαν αρκούδα. Και το Μισηνό ο βράχος, εβόγγηξε σε ώρα μεγάλης ησυχίας, και τράνταξε να καταποντισθεί με ολάκερη την Καμπανία.

Τέτοιες εικόνες, που συσταίνουν Σαίκσπηρ όταν περιγράφει στιγμές σημαδιακές⁸⁵, ανεβάζουν στο φως τον πανικό που σάρωσε την Ιταλία ύστερα από τη συφορά στις Κάννες. Εδώ πρωταγωνίστησε ο Σκιπίων ο Πρεσβύτερος δεκαοκταετής.

Το 146π με την καταστροφή της Καρχηδόνας και της Κορίνθου -και δεκατρείς χρόνους αργότερα και η μεταλλοφόρα Ισπανία γίνεται ρωμαϊκή επαρχία- η εικόνα του ιστορικού τοπίου αναποδογυρίστηκε.

Η Ρώμη και η Ιταλία ανέβαζαν στον ουρανό την ιαχή και το μένος της νίκης. Ενώ η Καρχηδόνα και η Κόρινθος, συστήματα ολάνθιστων ερειπίων, απόθεταν το σφυγμό της ζωής στην ακινησία της πέτρας.

Σήμερα τις φαντάζεται κανείς με τα μάτια εκείνων που είδαν το Βερολίνο στα 1945. Και διάβασαν, για να βεβαιώσω το πιστό του αντίγραφου, την επιγραφή του Μπρεχτ, που οι σοβιετικοί μερίμνησαν να κρεμαστεί πάνω από την πύλη που οδηγεί από το δυτικό στο ανατολικό Βερολίνο:

*Das grosse Karthago führte drei Kriege.
Es war noch mächtig nach dem ersten.
Es war noch bewohnbar nach dem zweiten.
Es war nicht mehr auffindbar nach dem dritten.*

*Η μεγάλη Καρχηδόνα ενίκησε τρεις πολέμους.
Μετά τον πρώτο ήταν ακόμη δυνατή.
Μετά το δεύτερο ήταν ακόμη κατοικήσιμη.
Μετά τον τρίτο δεν ήξερες πια πού να τη βρεις.*

Τρεις στρατηγοί ρωμαίοι, οι δύο μάλιστα υπήρξαν και επιφανείς στωικοί της πράξης, έκλαψαν γοερά μπροστά στις μεταβολές των πραγμάτων και στο γύρισμα του τροχού που φέρνει τα πάνω κάτω.

Έκλαψε ο ύπατος Μάρκελλος⁸⁶, όταν είδε τη Συρακούσα διαγουμισμένη από τους στρατιώτες του στα 212π.

Έκλαψε ο Αιμίλιος Παύλος⁸⁷ στην Πύδνα στα 168π:

-Κοιτάτε και βλέπετε το αθλιότερο τέλος της ωραιότερης αρχής! είπε δείχνοντας στους στρατιώτες το βασιλιά της Μακεδονίας. Ετούτος είναι ο Περσέας. Ετελείωσε στη ντροπή ό,τι ο Αλέξανδρος άρχισε με δόξα.

Έκλαψε στην Αφρική ο Αιμιλιανός Σκιπίων αγκαλιάζοντας τον ώμο του ιστορικού Πολύβιου. Κοίταζε, και δεν έβρισκε πού να κοιτάξει. Την Καρχηδόνα την είχε καταχώσει η διαταγή του, προέκταση στο τεντωμένο του χέρι.

Ένας ίππαρχος από τους Κορνήλιους, που η θεωρία του διαλύεται στο σύναυγο της Ρώμης, επήρε το δρόμο του ήλιου οδηγώντας να σώσει τον τυφλό του πατέρα. Ο γιος χρησίμεψε στον άορατο γέρο μπαστούνι. Έγινε scipio. Έτσι ονόμαζαν στη λατινική τη βακτηρία⁸⁸.

Καλογιός ο ίππαρχος Κορνήλιος ήταν, όπως δεν ήταν κανένας καλογιός από τους δύο του τυφλού Οιδίποδα στη δική του κακή στράτα. Από τότε τον είπαν Σκιπίωνα. Και το πατρώνυμο πέρασε στο θυρεό της οικογένειας.

Το επεισόδιο τούτο είναι το μακρυνό αντηλάρισμα της παλιάς ιστορίας του Αινεία. Φεύγοντας πίσω του την πυρκαγιά της Τροίας ο Αινείας κράτησε στους ώμους τον πατέρα του. Ένα γέροντα από γενιά, που στα νιάτα του στάθηκε, σύμφωνα με το μύθο, ο δυνατός εραστής της Αφροδίτης.

Ο μυθικός Αινείας, που οδήγησε τον πατέρα, με τον απόγονό του τον Ασκάνιο ίδρυσε τη Ρώμη. Ο ίππαρχος Κορνήλιος, που και τούτος οδήγησε τον πατέρα, με τον απόγονό του Σκιπίωνα έσωσε τη Ρώμη. Η σύμπτωση είναι τυχαία. Ο σεβασμός όμως στον πατέρα δεν είναι τυχαίος. Αυτός υπήρξε η σκεπή και το θεμέλιο των δύο ηρώων. Αλλιώςτικά η βακτηρία και το σκήπτρο.

Η έννοια του στωικού καθήκοντος αυτόφυτη στον Αινεία, στο Σκιπίωνα ήταν συνειδητά οδηγητική. Ο Σκιπίων χαρακτηρίστηκε ιδιόρρυθμος, αλλά συνεπής στωικός της πράξης. Στο ιδιαίτερο σύστημα της στωικής του αντίληψης επιχείρησε να θεμελιώσει την πολιτική της Ρώμης στο μέλλον⁸⁹.

Από το 202π που χτύπησε τον Αννίβα στη Ζάμα ως το 183π που πέθανε στο Λιτέρνο, ο Σκιπίων σκεπάστηκε από ένα υπερκόσμιο σύννεφο λευκότητας. Ύστερα πάνω στη μυρτιά της μνήμης του άρχισε σιγά σιγά να επικάθεται η γύρη του μύθου.

Οι στρατιώτες του τον ετίμησαν σαν ανώτερο ον⁹⁰. Και μια μέρα, λίγο προτού να πεθάνει, ληστές κατέβηκαν από τα γύρω βουνά και ζώσανε την ερημική έπαυλη στην Καμπανία. Ο Σκιπίων ετοίμασε τους υπερέτες για άμυνα. Αλλά οι ληστές του παράγγειλαν:

-Βάστα. Να σε ιδούμε ήρθαμε, πατέρα! Τη φωνή σου ν' ακούσουμε και ν' ασπαστούμε το χέρι σου. Το μέταλλο των ληστών ήταν ίδιο μ' εκείνο των αρχαίων κακούργων του Ρωμούλου.

Όστος ο Σκιπίων είναι ο πρώτος στη Ρώμη, που κάποιες στιγμές ύψωσε το φρόνημά του πάνω από τη βούληση της Συγκλήτου⁹¹. Η στάση αυτή, που στην περίπτωση του την ερμηνεύει ίσως η πρωτοτυπία και το εξαιρετικό, βαθμιαία έγινε το παράδειγμα σε μια σειρά επαναλήψεις βουτηγμένες στην ανία του συμβατικού.

Στο στραβό δρόμο ακολούθησαν το Σκιπίωνα ο Μάριος, ο Σύλλας, ο Πομπήιος, ο Κράσος, ο Λέπιδος, ο Μάρκος Αντώνιος και ο μέγας Ιούλιος Καίσαρ. Τέλος, ό,τι φευγαλέα και ασχημάτιστα διανοήθηκε ο Σκιπίων, ο Οκταβιανός το 'καμε πράξη. Μετά τον Οκταβιανό Αύγουστο η ηγεμονία κατάντησε μοναρχία.

Σε σχέση με το σεβασμό ή την ασέβεια στη δημοκρατία ο Αύγουστος απέχει από τους διαδόχους του, όσο απέχει ο Σκιπίων από τον Αύγουστο.

Όταν μιλάμε για σκιπιωνικό κύκλο εννοούμε μια πρώτου βαθμού παρουσία του πνεύματος γύρω από το κέντρο της εξουσίας στα μέσα του 2ου π. αι. στη Ρώμη. Παρόμοιοι κύκλοι από πολιτικούς άνδρες, επιστήμονες, καλλιτέχνες και φιλοσόφους αναφέρονται πλείονες στην ιστορία.

Ο Πίνδαρος, ο Βακχυλίδης, ο κείος Σιμωνίδης, ο Πλάτων λ.χ. στις σικελικές αυλές. Ο Βιργίλιος, ο Οράτιος, ο Οβίδιος και άλλοι ελάσσονες στην αυλή του Αύγουστου και του Μαικήνα. Ο Ντα Βίντσι και ο Μπουοναρότι στην αυλή των παπών Ιούλιου Β' και Λέοντα Ι'. Και στην άριστη περίπτωση ο Αναξαγόρας, ο Φειδίας, η Ασπασία, ο Σωκράτης, ο Καλλικράτης, ο Ικτίνος, ο Σοφοκλής γύρω από τον Περικλή του Ξανθίππου και τα έργα της Ακρόπολης.

Στον κύκλο των Σκιπιώνων η φιλοσοφία της Στοάς έγινε διοίκηση από προύχοντες άνδρες,

αξιωματικούς τε καί βασιλικούς καί στρατηγικούς καί πολιτικούς καί οικονομικούς⁹²,

κατά τη φράση του Ζήνωνα. Και οι ηγεμόνες με το ξίφος και την αλουργίδα φιλοσόφησαν «*γνησίως τε και ικανῶς*» κατά το όραμα του Πλάτωνα.

Δύο είναι οι φάσεις του σκιπιωνικού κύκλου. Η πρότερη με τον Αφρικανό Σκιπίωνα, το Μάρκελλο, τον ευπαθή στην ψυχραιμία του φιλέλληνα Φάβιο Μάξιμο το Μελλητή, το Φλαμινίνο, τον Αιμίλιο Πάυλο, τον ιστορικό Πολύβιο και τον ποιητή Έννιο.

Και η ύστερη με τον Αιμιλιανό Σκιπίωνα, το στωικό Παναίτιο, το ρήτορα Λαίλιο, το δικανικό Τουβέρωνα, τον ιστοριογράφο Ποστούμιο Αλβίνο, το Σκιπίωνα Νασικά, τον οιωνοσκόπο Μούκιο Σκαιόλα, τον Αίλιο Στίλωνα, τον Κλειτόμαχο, τον ανθύπατο της Μικρασίας Ρουτίλιο Ρούφο, και τους ποιητές Λουκίλιο και Τερέντιο⁹³.

Παράλληλα με τη φιλοσοφία της Στοάς ο κύκλος των Σκιπιώνων επηρεάστηκε ισχυρά από το *mos majorum*. Εκπρόσωπος του αρχαίου ήθους εκείνο τον καιρό ήταν ο Κάτων ο τιμητής.

Ο Αφρικανός Σκιπίων πρώτος και δραστικά πέρασε τη φιλοσοφία της Στοάς στην πολιτική της Ρώμης. Εισηγήθηκε στους κύκλους των πατρικίων την ιδέα του προστατευτικού ιμπεριαλισμού. Όλες οι χώρες γύρω από τη Μεσόγειο, που με την κατάκτησή τους από τη Ρώμη απόχτησαν ενόχλητα και ασφάλεια και έδωσαν την έννοια της οικουμένης, όπως τη συνέλαβε αργότερα ο Αίλιος Αριστείδης, έγιναν κάπως σαν τα παιδιά μιας μητρυιάς πατρίδας⁹⁴.

Ο Πολύβιος, περιφερειακά στωικός, προπαγάνδισε το συμβιβασμό με τη νέα πολιτική τάξη. Ειλικρινής στις αντιλήψεις του πιότερο, παρά από δουλοφροσύνη και κολακεία, εργάσθηκε στην κατεύθυνση να διαμορφωθεί η νέα συνείδηση για την παγκόσμια αποστολή της Ρώμης με βάση τη στωική αντίληψη της θείας πρόνοιας. Σε τούτο το πολιτικό όραμα προσανατόλισε και την προσωπική του συνείδηση για την παγκοσμιότητα της ιστορίας.

Ο Παναίτιος είχε οξεία τη συνείδηση, όσο ο Πολύβιος ασφαλή τη διορατικότητα. Κάτεχε όμως επί πλέον μια υπέροχη φιλοσοφική ευαισθησία. Υιοθέτησε το πολιτικό πρόβλημα, όπως το στοιχειοθέτησαν οι συγκλονιστικές ανακατατάξεις στις μέρες του.

Στο στοχασμό του ένας δεσμός ζωντανός θα ζητήσει να συναρτήσει την πολιτική ροή με τη φιλοσοφική μονιμότητα. Ο δεσμός αυτός θα τον οδηγήσει στο σημείο να ζητήσει να αναοργανώσει τη Ρώμη με τη Στοά, αλλά και τη Στοά με τη Ρώμη.

Η πολιτική αμεσότητα δηλαδή υποχρέωσε τον Παναίτιο να τροποποιήσει σχεδόν μεταρρυθμιστικά την αρχαία Στοά. Στην προσπάθειά του να διαδώσει στα ανώτερα στρώματα της Ρώμης τις στωικές ιδέες, εκτίμησε πρόσφορο να πράξει⁹⁵ τη σκληρότητα της ορολογίας και το χαρακτήρα της κατήχησης που είχε στο ηθικό πεδίο η αρχαία Στοά.

Ο άνθρωπος του Παναίτιου δεν είναι η *rara avis* του Κλεάνθη και του Ζήνωνα. Είναι ένας τύπος ρεαλιστής και προσγειωμένος. Έχει φιλοσοφική αγωγή και ηθική καλλιέργεια, και προέρχεται κυρίως από την ηγέτιδα τάξη. Είναι ευέλικτος και διαλεκτικός, επιβλητικός και προσηνής, ευσυμπερίφορος, ανθεκτικός και ενάρετος.

Με τον Παναίτιο εγκαινιάζεται βαθμιαία η τάση να αποσυρθεί η Στοά από τη Φυσική και τη Λογική, και να συγκεντρώσει τη δύναμη και το ποίό της στην περιοχή της Ηθικής.

Ο χαρακτήρας του ρωμαϊκού βίου γενικά και το λειτουργικό αίτημα για δράση υπεύθυνη και χωρίς ανάπαυλα υποχρέωσαν τη Στοά να προσαρμοστεί στους καινούργιους τύπους. Έγινε αναλυτικότερη. Εμπράγματα όμως και εφηρμοσμένη.

Τη γραμμή του Παναίτιου, που ωστόσο δεν της έλειψε ποτέ η μαρμαρυγή και το θάλος του αρχαίου φιλοσοφήματος, ο Ποσειδώνιος τον επόμενο αιώνα θα την

προεκτείνει ως την απλοϊκότερη προέκταση της εγκυκλοπαιδείας, και τη γυμνή πολιτική πράξη.

Το πράγμα όσο ωφέλησε, έβλαψε. Γιατί μπορεί τώρα οι στωικοί να εννόησαν ότι έχουν αίμα και κόκαλα, και από τις στοές της μοναχικότητας να πέρασαν το φιλοσοφικό τρίβωνα στα αίθρια του κόσμου, αλλά έχασαν την αρχοντιά του γένους τους.

Έτσι ο Κικέρων, για παράδειγμα, που γράφει το ίδιο περί Στοάς και περί Ακαδημίας, είναι παράλληλα ρήτορας, πολιτικάντης και δικολόγος. Και τελειώνει την καιροσκοπική από μια άποψη δράση του σαν προγραμμαμένος φυγόδικος, που αυτοκτονεί σύμφωνος προς το στωικό αίτημα, ο θάνατος να λύνει την πολιορκία της ανάγκης⁹⁶.

Το ίδιο έγινε και με το Σενέκα. Πρωθυπουργός του Νέρωνα και πελάτης στο παγκόσμιο υποστατικό του, θα συντάξει την απολογητική επιστολή, για να υπερσπισθεί σε μία γελοία Σύγκλητο τη μητροκτονία του γελοίου πάτρωνά του.

Ο Παναίτιος ήρθε στη Ρώμη το 140π, και έμεινε οχτώ χρόνους. Έκαμε σύντροφος, συνοδός, συζητητής και συνδαιτυμόνας του Αιμιλιανού Σκιπίωνα. Από το μυστικιστικό χαρακτήρα της αρχαίας Στοάς, και μάλιστα τύπου ανατολικού, έπλασε ένα γνήσιο ανθρωπισμό. Έφυγε από τη Ρώμη, ήρθε στην Αθήνα και έγινε αρχηγός της σχολής. Οι αθηναίοι του πρότειναν να τον αναγορέψουν συμπολίτη τους. Ο Παναίτιος αρνήθηκε την τιμή. Πέθανε αθόρυβα και τιμημένα το 110π. Από το έργο του σώθηκαν λίγα παραθέματα σε ξένα έργα.

Ο εθνικός πόλεμος του Σκιπίωνα ήταν ο Αννίβας, και ο εμφύλιος ήταν ο Κάτων.

Ο Σκιπίων ολοζωής εθαύμαζε τον αντίπαλο και τον ηττημένο του. Εννοώ τον Αννίβα. Και σαν πέθανε, δεν άντεξε το τέλος του. Ύστερα από λίγους μήνες τον ακολούθησε στην αμίαντη χώρα του θανάτου. Είχε μόλις πατήσει τα πενήντα δύο του χρόνια. Οι σοφοί έχουν να λένε ότι, όσο πιο ευγενική είναι η φύση του ανθρώπου, τόσο πιο γρήγορα τη συντρίβει το κακό του κόσμου.

Ο Κάτων, συνομήλικος του Σκιπίωνα, έζησε μετά το θάνατό του μια ολόκληρη γενεά ανθρώπων. Πέθανε στα ογδόντα εφτά το 147π. Αν τράβαγε ένα χρόνο ακόμη, θα 'βλεπε να του βγαίνει το σκληρότερο από τα όνειρά του: η καταστροφή της Καρχηδόνας.

Ποιος ήταν ο Πόρκιος Κάτων; Ο πατρίκιος με το όνομα του γουρουνιού⁹⁷, και ο συγκλητικός με το φρόνημα του σκύμνου;

Είχε μαλλιά κόκκινα της φωτιάς, και το βλέμμα στο χρώμα του σκοτεινού πόντου. Τα χέρια του ήταν φλοιός σκληρού δέντρου, και η γλώσσα του η βοή του βοριά. Άντεχε τον κάματο και το κάμα, το κρύο, τη δίψα και την αγρύπνια σαν ορεινός και πελώριος. Και μπορούσε να φέρνει καλοκαίρι χειμώνα τον ίδιο δωρικό επενδύτη. Ήταν του φιλοσόφου Ζήνωνος έγκρατέστερος, κατά την παροιμία της αρχαίας Στοάς. Φίλους είχε τους σταθερούς στην οδηγία της αρετής σαν τα άστρα στην τροχιά τους. Και οι εχθροί του δεν είχαν μετρημό. Στην τιμητεία του

184π η τρομάρα που πήραν οι ευγενείς της Ρώμης, μήπως και τους διαγράψει όλους από τους καταλόγους των πατρικίων⁹⁸, ήταν ίδια με την τρομάρα των χρόνων που η φήμη έφερνε τον Αννίβα προ των πυλών. Προχωρούσε μπροστά σαν καταδρομέας και λύκος. Ίδιος ο Αριστοναύτης με την ασπίδα του στις αττικές στήλες των νεκρών. Ευθύβολος στο στόχο, αστρεψόδικος στους συλλογισμούς, χιονοστιβαδικός στην πράξη. Πέλεκας στην κάθε του κρίση, ήταν ασυγκάλυπτος, αξεθύμαστος, ανεξιλέωτος, αδωροδόκητος, δοξοπατρός. Στους παραλληλισμούς του ο Πλούταρχος τον έταξε στη θέση του δίκαιου ρωμαίου Έλληνα Αριστείδα.

Ο Κάτων ήταν αρχαϊκός και απελέκητος στωικός. Έφερνε μέσα του το πρώτο πνεύμα της Στοάς. Η πολιτική πανοπλία του ήταν χυμένη στα χαλκουργεία της αρχαίας αρετής των ρωμαίων. Στο θυμό του είχε σύνεση και στις αποφάσεις του ακαμψία. Το στοχασμό του, αδρό και γενναίο, τον ξαγρίευε κομμάτι το πείσμα, η ενεργητικότητα του δυνατού στρατιώτη κι ένας ενθουσιασμός βλοσυρός. Homo ponus, αυτοδημιούργητος δηλαδή, και βαθμοφόρος στη λεγεώνα, στους πολέμους της Σαρδηνίας γνώρισε τον ποιητή Έννιο, εκατόνταρχο τότε, και του στάθηκε προστάτης και φίλος.

Η ηθική οργάνωση του Κάτωνα ήταν βαριά και συμπαγής σαν όρος. Οι κατοπινοί του παραδέχτηκαν ομόθυμα ότι υπήρξε ο τέλειος σαρκωτής της gravitas, που τη λογάριζαν ένα από τα δώδεκα γνωρίσματα του ρωμαϊκού ήθους:

*gravitas, clementia, fides, disciplina, ordo, virtus,
auctoritas, jus, labor, res publica, ratio και imperium.*

(σοβαρότητα, επιείκεια, ευσέβεια, πειθαρχία, τάξη, αρετή, αυθεντία, δίκαιο, μόχθος, δημοκρατία, λογική, κυριαρχία).

Τέτοιος ήταν ο Κάτων ο Τιμητής. Και γι' αυτό έγραψε την ιστορία του μεγάλου ελληνόφοβου και του μεγάλου μισέλληνα. Γιατί ο Κάτων δεν εσήκωσε απλώς πόλεμο, αλλά κίνησε σταυροφορία ενάντια σε κάθε Ελληνικό. Και όλοι οι ελληνομανείς ρωμαίοι κηρύχτηκαν εχθροί του.

Η στάση του συντάχθηκε στη γενική διάθεση του κράτους για την Ελλάδα, που μετά τη μάχη των Καννών μεταβλήθηκε άρδην. Όταν ο Αννίβας εδιάβηκε τις Άλπεις και ακολούθησαν οι μεγάλες ήττες των ρωμαϊκών όπλων -Τίκινος, Τρεβίας, Τρασιμένη, Κάννες-, οι Έλληνες άρχισαν να αποσκιρτούν από τη φιλία της Ρώμης. Σιγά σιγά έλαβαν απόσταση. Και σ' εκείνη την ώρα του φόβου και της ανάγκης εδείχτηκαν κακόβουλοι θεατές. Το γεγονός τούτο θα σταθεί μοίρα στη σχέση ελλήνων και ρωμαίων.

Η Σύγκλητος από την έκπληξη και την απορία θα περάσει στην υποψία. Και η επιφύλαξη θα γίνει δυσaréσκεια. Και ο θυμός έχθρα.

Κινώντας τους αυτόματους μηχανισμούς αυτοάμυνας οι ρωμαίοι αναδιπλώθηκαν στα δικά τους. Οργισμένοι παρασπόνδησαν στην ιδέα τους για

την ευγένεια του ελληνικού κόσμου. Αδιόρατα αφέθηκαν να τους σκεπάσει ο σωβινισμός και η ψυχολογία του κέλυφους.

Στα 215π είχε ξεσπάσει κιόλας ο Πρώτος μακεδονικός πόλεμος. Και στα 212π ο ύπατος Μάρκελλος ανασκολόπισε τη Συρακούσα και τον Αρχιμήδη της.

Με τα τρία προσεχή χτυπήματα του σίδηρου και του κεραυνού –δύο περίφημες λεγεώνες τους έφερναν τα ονόματα Ferrata και Fulminata, και μετά τα γεγονότα μια τρίτη θα ονομαστεί Μακεδονική- στις Κυνός Κεφαλές, στη Μαγνησία και στην Πύδνα οι ρωμαίοι έσπασαν τη ραχοκοκαλιά της Ελλάδας. Ο πάνθηρας απόμενε να ξεψυχήσει στη Σκάρφεια και στη Λευκόπετρα.

Το άλλο στοιχείο, που έκαμε απογοήτευση στερνή την πρώτη γοητεία, ήταν η αλλόκοτη εμπειρία που κέρδισαν, όταν έλαβαν πιο στενή επαφή με τους έλληνες.

Σοφίσματα, κυνικές συνταγές σχολαρχών, τσαρλατανισμοί των ρητόρων, πανηγύρια αθλητών και ιερέων και δημόσιες αγυρτείες· προτροπές επικούρειες απλοϊκά εννοημένες ή παρανοημένες σκόπιμα για διασκεδάσεις, γλέντια, ηδονές, φυγόπονη ζωή και μαλακή· αδιαφορία μπροστά στα κοινά, συνθήματα αστρατείας, φιλοχρηματία λαίμαργη, καταφρόνηση της τάξης, ασυνέχεια ήθους· θορυβώδικες συνελεύσεις στις εκκλησίες της Μεγάλης Ελλάδας, όκνος και όχληση δημαγωγική· ραστώνη, ραθυμία, ραδιουργίες και το αναρχικό κλίμα που βλασταίνει στις αναξιόπιστες κοινωνίες και στην πολιτειακή παρακμή, έκαμαν τους ρωμαίους να βλέπουν και να μην πιστεύουν. Και βλέποντας πράγματα miserabile visu θα φωνάξουν στο τέλος:

- Τι αίσχη είναι τούτα! Τι ντροπές και σπιλώματα και ανυποληψίες! Αυτοί λοιπόν είν' οι έλληνες; Άνθρακες ο θησαυρός.

Τα δικά τους τέρατα που θα γεννήσει η μέθη της δύναμης και του πλούτου, εκείνα τα περίφημα νέα ονειδη, τα *nova flagitia*⁹⁹ όπως θα τα ονομάσει σε λίγο ο Τίτος Λίβιος, οι ρωμαίοι δεν τα' χουν ακόμη φανερώσει. Γι' αυτό και δεν είναι ιδεασμένοι ότι και στους πολιτισμένους παρασιτούν λογής κακομοιρίες. Χειρότερες κάποτε από την απελεκησιά των πρωτόγονων.

Έρχεται όμως ο καιρός που το κακό θα πλακώσει και στη Ρώμη σα γονική κατάρα. Δεκαπέντε χρόνοι χωρίζουν το θάνατο του Κάτωνα από την επανάσταση των Γράκων, που θα γιομίσει τον Τίβερη από πνιγμένους πολίτες και πνιγμένους δημάρχους.

Και να πούμε ότι οι δύο δήμαρχοι, οι πανίσχυροι προστάτες του λαού που αγνάντια στις αυθαιρεσίες των πατρικίων σήκωναν ασπίδα το θρυλικό τους veto, με ιερό νόμο της Συγκλήτου από τον πέμπτο κιόλας αιώνα είχαν κηρυχθεί σακροσάνκτοι. Αγνοί δηλαδή και άσυλοι.

Ο διωγμός των ελλήνων από τον Κάτωνα οργανώθηκε σε πολλά επίπεδα. Ο αδυσώπητος τιμητής του 184π εδημηγόρησε, για να μην περάσουν οι νέοι συρμοί. Διαφώτισε, για να πληροφορηθούν οι νεόπλουτοι ευγενείς. Αποκάλυψε τους κινδύνους για το πολίτευμα. Αναστήλωσε το *mos majorum*. Καταδίωξε τα καινά δαιμόνια¹⁰⁰.

Ο Κάτων πρωτοστάτησε στη συνέλευση, για να απελάσουν από τη Ρώμη τους επικούρειους Αλκαίο και Φαλίσκο, διότι

*πολλών και ατόπων ηδονών εισηγηταί τοις νέοις εγένοντο*¹⁰¹.

Με πειστικό τρόπο υπόδειξε την αποπομπή τριών ελλήνων φιλοσόφων, που σταλμένοι από την Αθήνα πρεσβευτές στη Ρώμη έδειξαν ζήλο να κάμουν φιλοσοφικές διαλέξεις στους νέους. Ήσαν ο Καρνεάδης, ο Κριτόλαος, και ο στωικός Διογένης από τη Σελεύκεια.

Σαν θεωρητικός του αντιελληνισμού έγραψε και έστειλε στο γιο του έναν παραινετικό¹⁰² με υποδείξεις για αποχή από την κενοσπουδία και τους ακκισμούς των ελλήνων.

Και ακόμη έγραψε *Το τραγούδι των ηθών. Carmen de moribus*. Είναι μια συλλογή σε πεζό που περιέχει γνώμες και ηθικές επιγραφές. Με το ύφος που δίνει τις παραγγελίες του ένας εύρωστος χωρικός, ο Κάτων διαδηλώνει την εναντίωσή του στους έλληνες που πάψανε πια να φιλοσοφούν «άνευ μαλακίας», κατά τη δωρική πρόταση του Θουκυδίδη.

Εκείνη περίπου την εποχή ο ποιητής Πλαύτος πολιτογράφησε το ελληνικό ρήμα μαλακίζεσθαι: *malacissandus es*¹⁰³.

Ο Πλαύτος στις κωμωδίες του κατάγγειλε την ελληνική αήθεια με τρεις κακοήθεις νεοπλασίες ρημάτων:

Το ρήμα *graecissare* πήρε να σημαίνει ελληνίζω στις συνήθειες. Το ρήμα *congraecare* είχε την έννοια του κατασπαταλώ αλλά ελληνικά. Αυτό δηλαδή που κάνουν οι άθλιοι νεοέλληνες και σήμερα στα σκυλάδικα σπάζοντας πιάτα και τσαλαπατώντας λουλούδια. Σαν τους χοίρους. Και το ρήμα *pergraecari* έλαβε το νόημα του διαλέγω τρόπο διασκέδασης την ελληνική κραιπάλη. (Ο Αλκιβιάδης, για παράδειγμα, απονύχτης και μεθυσμένος κατασφουριάζοντας τις Ερμές).

Ο Πλαύτος υπήρξε πνευματικός εταίρος του Κάτωνα και συνεταίρος του στην επιχείρηση του ελληνικού διωγμού. Στις κωμωδίες του σκιτσάρει με μαινόμενη ευθυμία τον τύπο του γραϊκύλου με τα ελαττώματα του ψεύτη, του παράσιτου, του οκνηρού, του δόλιου¹⁰⁴.

Μια πραγματεία του Κάτωνα, ξεχωριστά σημαντική, όχι τόσο για τη λογοτεχνική της ποιότητα όσο για το θέμα που διάλεξε να επεξεργασθεί ο συγγραφέας, φέρνει τον τίτλο *Αγροτική τέχνη*.

Εδώ, πέρα από κάποια διδακτική καλοκαρπία ησιόδειου τύπου, αφήνεται να καταδηλωθεί σιωπηλά η ψυχική συγγένεια με την αρετή της Στοάς και η προσήλωση του στο *mos majorum*.

Και που διάλεξε αυτό το θέμα είναι πιστοποιητικό και τίτλος για την παιδαγωγική του υγεία. Η ίδια η γεωργική ασχολία για το γεωργό είναι μία διδασκαλία. Άσφαλη μάλιστα, και σοφή:

Να μαθαίνεις για τη ζωή κουβεντιάζοντας με τα δέντρα, τα κατοικίδια, τον καιρό, τα πουλιά και τη μητέρα γης· να πιάνεις να δουλεύεις το νερό, τη φωτιά, τον αγέρα, τα στοιχεία των ιώνων φυσικών δηλαδή· να κερδίζεις την πείρα σου από την άγωνα πέτρα, από το λίπος της γης, τον αδέσποτο λόγγο, την αστασία της θάλασσας, την αυγή με το αγιάζι· να συζείς με τους ποταμίσιους ίσκιους, με το δάσος που μένει, με την αστροφεγγιά, και τις μυλόπετρες του νερόμυλου σαν το μεγάλο ανάλογο των σαγονιών του ανθρώπου, είναι μια ασχολία καθαρή σαν το φως και σοφή σαν το στόμα εκατοχρονίτισσας γριάς.

Στην εποχή μας ο Ρουσσώ, που θα φορούσε στέμμα στο παιδαγωγικό ιδεώδες του το ήθος του Κάτωνα, είπε πως η ευγενέστερη τέχνη είναι η Γεωργική¹⁰⁵.

Η ηθική του Κάτωνα είναι μια καθήλωση στην παράδοση. Το πνεύμα του Σκιπίωνα, χωρίς ν' αξιώνει την αποκαθήλωση, ήταν ανοιχτό στην εξέλιξη.

Ο Κάτων ήταν δύσπιστος στο άγνωστο. Ανήκε στην κατηγορία των διαλεγμένων, που το χρυσό νόμισμα που τους εμπιστεύτηκαν δε διακινδυνεύουν να το τοκίσουν. Προτιμούν τα πέντε πέντε και ο ύπνος δίκαιος, παρά τα πέντε εφτά και λίγη αϋπνία.

Η προοπτική του στένευε το φυσικό των ανοιχτών οριζόντων. Μπροστά στον κίνδυνο ότι ενδέχεται να στερέψει η κρήνη, διάλεγε να πίνει το νερό της στέρνας.

Ζητούσε με το δικό του πείσμα να μένει η νεότητα προσηλωμένη στο αρχαίο ήθος. Και δεν υποψιαζόταν πως παραβίαζε κατάφωρα το δίκαιο του μέλλοντος. Γιατί ζω το σήμερα σημαίνει, πως με το δρεπάνι του χθες θερίζω το κριθάρι του αύριο. Χωρίς την προσδοκία δεν της φθάνει της ζωής η ανάμνηση.

Αυτή τη μέσα στο μίζερο δίκιο της μικρόνοια του Κάτωνα, σε σχέση με την πλατιά και διαφορετικά βασανισμένη προοπτική του Σκιπίωνα, τη ζωγραφίζει ένα σκαμπρόζικο επεισόδιο.

Όταν ο Σκιπίων συγκέντρωσε τις λεγεώνες του στη Σικελία και τοιμαζόταν για το μεγάλο πήδημα στην αντικρυνή λόχμη, λίγο πριν το 202π δηλαδή, άφηκε τους στρατιώτες να χαλαρώσουν για ένα διάστημα και να γλεντήσουν. Είναι και τούτο μια φάση στην τακτική των ευέλικτων ηγητόρων. Να φορτίζουν δηλαδή με ζωή εκείνους που πηγαίνουν για θάνατο. Ο Κάτων, μπροστά σ' αυτή την ανορθόδοξη αγωγή πολέμου¹⁰⁶, συγκάλεσε στη Ρώμη τη Σύγκλητο, και πάνω από τον Καπιτωλίνο λόφο με το βραχίονα της δεξιάς άρχισε να τινάζει τους κεραυνούς του κατά τις θάλασσες του νότου:

-Εμείς τον εστείλαμε στην Αφρική για λιοντάρια, κι εκείνος χαλεύει στη Σικελία λιανίζοντας το δημόσιο κορβανά. Δε μας βλέπει, και δε μας ακούει. Ξελημεριάζει με τους στρατιώτες στα κρασοπουλειά. Και τα κάστρα κατάντησαν πορνοστάσι. Σόδομα και Γόμορα.

Ο Σκιπίων ούτε το νερό φοβόταν, ούτε να κολυμπάει γνώριζε. Είδε όμως κάποτε ότι έπεσε ίππος στη θάλασσα και κατάφερε να μην πνιγεί.

Ο Σκιπίων δεν είχε τους προληπτικούς φόβους του Κάτωνα. Εμπιστευόταν το μέλλον με το φρόνιμο θάρρος που αποδέχθηκε κάποτε τον κίνδυνο να αναμετρηθεί με τον Αννίβα. Εκείνον που έσφαξε τις λεγεώνες των ρωμαίων.

Το φυσικό του τον έφερνε προς τη γνώση ότι η πρόοδος, η κάθε πορεία δηλαδή προς το άγνωστο εμπρός, είναι η διαλεκτική της περιέργειας του ανθρώπου με την απειλή της φύσης.

Η γοητεία του κινδύνου που συνοδεύει την πρόοδο αξίζει πολύ περισσότερο από την ανία της ασφάλειας. Αρκεί να φορέσει στην ορμή του κανείς το καπίστρι της ανθρωπιάς και το γκέμι της φρονιμάδας.

Ο Σκιπίων πίστευε πως προσφέρει κακή υπηρεσία στον εαυτό του, όποιος αρκείται στο να συντηρεί αυτό που κληρονόμησε. Σ' εκείνο που βρήκες συμπεριφέρεσαι έντιμα, όταν με τους δικούς σου τρόπους και από δικούς σου δρόμους κατέχεις και κατακτάς να το ανανεώνεις. Και το ανανεώνεις, μόνο σαν περάσεις από τους κινδύνους που πέρασαν και οι πρωτυτερινοί.

Αυτή είναι η βαθύτερη φιλοσοφική αιτία που παρώθησε το Σκιπίωνα, να καλλιεργήσει στη Ρώμη το πνευματικό κλίμα της μετριοπάθειας και της τόλμης, που οδήγησε στο αίτημα των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Οι αδερφοί Γράκχοι ήσαν οι δύο γιοι της Κορνηλίας, της κόρης του Σκιπίωνα.

Η επανάσταση που άρχισε με τους δήμαρχους Γράκχους διάρκεσε εκατό χρόνια. Ωσάν ετελείωσε, η Ρώμη και η Ιταλία ολάκερη έμοιαζε μια αχόρταγη πληγή. Ίδιο το καταμαχαιρωμένο σώμα του Καίσαρα.

Οι δύο δυνάμεις που συγκρούστηκαν είναι η μετρημένα φιλελεύθερη συνείδηση του Πόπλιου Κορνήλιου Σκιπίωνα του Αφρικανού, και η υπερβολικά προληπτική μέριμνα του Μάρκου Πόρκιου Κάτωνα του Τιμητή.

Τη διαταγή της σύρραξης την έδωσε η φιλοσοφία της Στοάς. Το ανθρώπινο ιδεώδες που καλλιέργησε ο κύκλος των Σκιπιώνων, με τον Παναίτιο κυρίως και τον Αιμιλιανό Σκιπίωνα, άνοιξε μια νέα διάσταση στην ιστορία της Ρώμης. Άγνωστη ως τότε, και πολύ πιο σοβαρή από τα όπλα και τις λεγεώνες. Ήταν η διάσταση του πνεύματος, που σέρνει από πίσω της και την κοινωνική χορεία όπως ο τάρανδος το έλκηθρο. Το πνεύμα λοιπόν ante portas.

Τούτο το σπίτι θα φάει εκείνο,

που είπε κάποτε ο Θεωδώρακης Κολοκοτρώνης, κοιτάζοντας το πανεπιστήμιο και δείχνοντας το παλάτι.

Όσο γερνούσε ο Κάτων, αγκάλιαζε όλο και πιο σφιχτά την αρχαία αρετή. Όπως ο γέρος που κολλάει στη γριά του με τη λαχτάρα της νιότης, αλλά από άλλες ανάγκες. Έτσι, ενώ ο Παναίτιος πάσχιζε να φέρει τη μέση Στοά σε μετριότερο λογαριασμό, η ηθική του Κάτωνα ξαναγύριζε στην αρχαία Στοά.

Σαράντα τέσσερες φορές οι αντίδικοι σύρανε τον Κάτωνα στα δικαστήρια. Ενδεικτικός αριθμός για το πόσους εχθρούς είχε. Πάντοτε όμως αθωνόταν¹⁰⁷.

Ήταν πια αρκετά προχωρημένος στα χρόνια, που επισκέφθηκε την Καρχηδόνα. Διπλωματική αποστολή σε καιρό ειρήνης. Χρόνους μετά το θάνατο του Αννίβα, και χρόνους μετά το θάνατο του Σκιπίωνα. Επέστρεψε με καλές θάλασσες στη Ρώμη, και βιάστηκε να παρουσιαστεί στη Σύγκλητο, για να λαλήσει. Κρατούσε στο χέρι του ένα μικρό καλάθι σύκα¹⁰⁸. Ήταν φρέσκα, σα να τὰ 'χες κόψει εκείνο το πρωί. Τα είχε φέρει από κάποιο περιβόλι της Αφρικής.

Ο Κάτων αργά και με νόημα, περιφέροντας τα πειστήρια του εγκλήματος τὰ 'δειξε, ένα ένα σε όλους τους συγκλητικούς.

-Ιδού! εφώναξε παίρνοντας φόρα να κουτουλήσει όρος. Η Καρχηδόνα ζει. Η Καρχηδόνα ανάλαβε και θάλλει. Η Καρχηδόνα ξυπνάει. Η Καρχηδόνα απειλεί. Άρχισε έναν ολυνθιακό φωτιά και σίδηρο. Και τελειώνοντας, απόσωσε με τη γνωστή αποστροφή:

Ceterum censeo Carthaginem esse delendam.

(Τέλος, προτείνω να καταστραφεί η Καρχηδόνα).

Ο Κάτων βρήκε την Καρχηδόνα ευήμερη. Πόλη της πολυτέλειας και κρεωφαγική¹⁰⁹, όπως θα 'λεγε ο Πλάτων. Φαίνεται πως θυμήθηκε τότε, με κάποιο φθόνο ίσως, μια αρχαία ιστορία για τη λιτοδίαιτη Ρώμη, τη χορτοφαγική, όπως θα 'λεγε ο Πλάτων, στους χρόνους του πρώτου καρχηδονικού πολέμου:

Όμοια ανάποδα, εκείνο τον καιρό είχε φθάσει μια αποστολή της Καρχηδόνας στη Ρώμη. Σύμφωνα με το εθιμοτυπικό, την ξένη πρεσβεία τη δεξιώθηκαν ορισμένες ονομαστές οικογένειες. Αλλά όταν οι πρέσβεις γυρίσανε στην Καρχηδόνα, ειρωνεύθηκαν τη δωρική δίαιτα της Ρώμης.

-Σε όλα τα αρχοντικά οι ρωμαίοι μας τραπέζωσαν στο ίδιο ασημένιο σερβίτσιο, κουτσομπόλευαν γελώντας. Ένα υπήρχε στη Ρώμη. Το δανείζονταν κρυφά, και το περίφεραν από τράπεζα σε τράπεζα.

Όστόσο, εάν ο Αφρικανός Σκιπίων εκείνη την ημέρα του Κάτωνα ζούσε, και πηγαίνοντας στο βουλευτήριο έβλεπε ότι τα μαλακά σύκα φοβέριζαν τα αστόμωτα σπαθιά, δεν χωρεί αμφιβολία ότι θα οίκτιρε τον ανθρώπινο ζήλο.

Και μπροστά στο αρχαίο ήθος του Κάτωνα θα φώναζε:

-Αρχαιολόγοι, προσέχετε! Τα αγάλματα πέφτουν, θα σας πλακώσουν.

4. Ο ΣΤΑΧΥΣ ΤΗΣ ΑΤΗΣ

*Γιατί η ύβρις που περίσσεψε έθρεψε το στάχυ της άτης,
απ' όπου θα θεριστούν οι θημωνιές του μεγάλου θρήνου¹¹⁰.
Αισχύλος*

Οι βιογράφοι του Ναπολέοντα σώζουν την είδηση, πως, μετά τη νίκη στο γεφύρι του Λόντι, ο εικοσιεξάχρονος στρατηγός αισθάνθηκε ένα σφοδρό κύμα ανέμου να τον αρπάζει και να τον ανεβάζει ψηλά. Του φάνηκε τότε πως είδε τον κόσμο να κυλά και να μικραίνει κάτω από τα ακατάβλητα φτερά ενός βασιλικού αετού. Εκείνη την ώρα ο Βοναπάρτης συνειδητοποίησε πως η δωρεά του δαίμονά του ήταν ένας ορίζοντας χωρίς όρια.

Αργότερα ο καιρός έδειξε ότι η Τουλώνα και ο «Τρυγητής» που προηγήθηκαν της μάχης στο Λόντι, απέναντι στο Μαρέγκο, στο Βαγκράμ και στο Αούστερλιτς που ακολούθησαν, ήσαν ό,τι ο πορτοφύλακας που αναγγέλνει σε σύγκριση με τον οικοδεσπότη που δέχεται.

Η μάχη της Πύδνας στα 168π είναι μια ανάλογη στιγμή στην ιστορία της Ρώμης. Τότε που οι ρωμαίοι γονάτισαν τους μακεδόνες, ο καιρός ζυγίστηκε στο πριν και στο μετά, και ο ζυγός έγειρε κατά το ζύγι του καινούργιου. Μαζί με τους στρατηγούς και τους στρατούς στην Πύδνα νικήθηκε η παράδοση. Η ιστορία μεταβίβασε τη σκυτάλη της από τον μόλις κρατητό στον ανεκράτητο οπλιτοδρόμο.

Στην Πύδνα ο Αλέξανδρος του Φιλίππου άφηκε την τροχιά του ιστορικού βίου, που του τη χάριζε ακόμη το λυκόφως των επιγόνων, και πέρασε από το χρόνο στο μύθο. Παράλληλα η Ρώμη από την προσδοκία και την ορμή της νιότης προχώρησε

στην πρόνοια και στη συλλογή της ωριμότητας. Τώρα έπρεπε να φυλαχτεί δύσκολα, ό,τι δύσκολα αποχτήθηκε.

Ο Mommsen διατυπώνοντας το πράγμα σύμφωνα με τα σχήματα της ιστοριογραφίας, την αλλαγή της εποχής με τη μάχη της Πύδνας την ονομάζει άνοιγμα της Ρώμης στην κοσμοκρατορία¹¹¹.

Αυτή η μεταβολή στη Ρώμη εσήμαινε πράγματα περισσότερα από λίγα. Το πιο σπουδαίο ήταν η επιστροφή από τα έξω στα μέσα. Ο ξωμάχος που δουλεύει συνεχώς στους αγρούς, γυρίζει κάποτε στη φαμελιά του και βρίσκει να 'χει γίνει το χωριό χωράφι. Ανακαλύπτει τότε πως, τον καιρό που εκείνος επάσχιζε να ημερέψει τη γη και τα δέντρα του, στο σπίτι τα παιδιά του αγρίευαν¹¹².

Το στάδιο αυτό στην ιστορία της Ρώμης ονομάζεται επανάσταση και αρχίζει με τους Γράκχους. Οι πολίτες τους δύο δήμαρχους αδερφούς Γράκχους τους ύμνησαν με φοίνικες και μυρτιές, και μ' όλα τα ωσαννά των Βαίτων. Στη λοχίτιδα και στη φυλετική εκκλησία.

Ύστερα, σύμφωνα με την τάξη και την ανάγκη που ορίζει τη μοίρα των αθών, οι ρωμαίοι τους σκότωσαν μπροστά στα άστυλα και στους βωμούς των θεών. Απαραβίαστους τους παραβίασαν και τους εσύλησαν άστυλους.

-Οι βωμοί της πόλης είναι των παιδιών μου οι τάφοι.

Έτσι έλεγε αδάκρυτη και απενθής η μητέρα των Γράκχων¹¹³. Και έδειχνε στους ξένους τα σημεία, όπου έπεσαν τα παιδιά της.

Ως την εποχή που μιλάμε, τα μέσα δηλαδή του 2^{ου} αι. π., οι κατακτητικοί πόλεμοι της Ρώμης, ακατάπαυστοι και απορροφητικοί, δεν άφησαν να φανεί η ταξική αντιπαράθεση. Ο βαθμός της καταπίεσης των πληβείων από τις τάξεις των πατρικίων και των ιππέων έμενε ως προς τη γνώση του πιθανός. Τώρα όμως, καθώς έλειψαν οι περισπασμοί και η βαριά φροντίδα, η εικόνα της αδικίας έγινε διαυγής, ανυπόκριτη και ασυγκάλυπτα δηλωτική.

Τη δεύτερη αιτία της επανάστασης την εγέννησε ο εκφυλισμός του ήθους και της αγωγής, σαν αναγκαίο παρακολούθημα της άνεσης και της ευημερίας. Ο πλούτος γεννάει τον τύφο, και η αργία τα κακά¹¹⁴. Ο παραδόπιστος Περσέας εκδικήθηκε τη Ρώμη, με ό,τι ακριβώς αγωνίστηκε να της στερήσει, και κείνη το πήρε μόνη της: με το θησαυρό της Μακεδονίας¹¹⁵.

Οι αλλαγές στην οργάνωση της πολιτείας που εισηγήθηκαν οι Γράκχοι, και που άγγιζαν τον αναδασμό της γης στους ακτήμονες, την τακτική διανομή σιταριού στην πλέμπα της πόλης, την αναθεώρηση των αιτημάτων των κατοίκων της Ιταλίας, την αναδιοργάνωση του στρατού, την αναδιάρθρωση της δικαστικής αρχής, και την ανασύνθεση της Συγκλήτου, βασικά υπαγορεύτηκαν από το ανθρωπιστικό πνεύμα της Στοάς.

Η κληρουχική, η στρατιωτική, η συμμαχική, η σιτική, η δικαστική και η συγκλητική πτυχή της φωτεινής δράσης των Γράκχων εσκόπευε στο μακρυνό στόχο, να ιδρύσει τη νέα τάξη της ειρήνης και της κάρπωσης επάνω στην παλιά βάση της ηθικής υγείας και της πολιτικής αρετής, που σύδραμαν τη Ρώμη στη φάση των θυσιών και της κατάκτησης.

Οι Γράκχοι κατανόησαν σωστά πως το ισοδύναμο του ανδρείος στον πόλεμο είναι το δίκαιος στην ειρήνη. Και πως η αρετή του πολίτη είναι η ανάποδη όψη της ευψυχίας του στρατιώτη. Η πολιτική σοφία, η ανάγκη για τάξη και ο ανθρωπισμός των στωικών παίδεψαν τη δημόσια πολιτεία και την αναμορφωτική βούληση των Γράκχων.

Την πολιτική αρετή στον Τιβέριο Γράκχο την edίδαξε ο στωικός Βλόσσιος ο Κυμαίος. Όπως ακριβώς και ο στωικός Σφαίρος ο Βοσποριανός την είχε διδάξει στον Κλεομένη της Σπάρτης. Η παραβολή της ζωής των αδερφών Γράκχων με τη ζωή του Άγι και του Κλεομένη είναι από τις ευτυχέστερες ξυνωρίδες του Πλούταρχου στους *Παράλληλους βίους*.

Και στις δύο περιπτώσεις η αγνότητα του ήθους των προσώπων και η στωική αγωγή οδήγησαν στο αίτημα της μεταρρύθμισης, στην ανάγκη της επανάστασης και στην αναξιοπάθεια του θανάτου των πρωταγωνιστών.

Με την πολιτική επιλογή τους οι Γράκχοι, σ' ένα επίπεδο διαφορετικής προοπτικής, στα 133π επανάλαβαν την πράξη του πρώτου ύπατου Ιούνιου Βρούτου που στα 509π έδιωξε από τη Ρώμη τους βασιλιάδες:

*Ταύτην πρώτην ιστοροῦσιν ἐν Ῥώμῃ στάσιν, ἀφ' οὔ τό βασιλεύεσθαι κατέλυσαν*¹¹⁶,

γράφει για το φόνο του Τιβέριου Γράκχου ο Πλούταρχος. Ύστερα από 300 χρόνια οι Γράκχοι στα πρόσωπα των αριστοκρατών και της ολιγαρχίας ξανάβλεπαν σωστά την τυραννία κάποιων νέων βασιλιάδων. Τόσοι χρόνοι εχρειάσθηκαν στη Ρώμη για να συντελεσθεί ο κύκλος του πολιτικού εκφυλισμού.

Η αποφασιστικότητα και η εμμονή που δείξανε οι Γράκχοι στην εφαρμογή των πολιτικών τους οραμάτων είναι αυθεντικά στωικές.

Καθώς το πρωινό που σκότωσαν το Γάιο η Λικίνια, η νεαρή γυναίκα του, με μια τρομάρα στην όψη της και στην όψη του παιδιού της που θύμιζαν Ανδρομάχη, προσπαθούσε να τον αποτρέψει να πάει στην Αγορά, ο δήμαρχος την παραμέρισε στοργικά, ξέσφιξε το αγκάλιασμά της, και αμίλητος τράβηξε στη δουλειά του:

ἀτρέμα τὰς περιβολὰς ἀπολυσάμενος αὐτῆς ὁ Γάιος ἐχώρει σιωπῆ¹¹⁷.

Η στάση του ήταν μια τίμια μίμηση του ήθους του δασκάλου του Βλόσσιου.

Ο Βλόσσιος, εμπνευστής και υποβολέας του Τιβέριου πριν από δέκα χρόνια, καθώς τον εβασάνιζαν να μαρτυρήσει, διαβεβαίωνε τη Σύγκλητο πως δεν θα είχε διστάσει να κάψει ακόμη και το Καπιτώλιο, εάν είχε λάβει εντολή από τον Τιβέριο Γράκχο:

-Γιατί ευχαρίστως θα με διάταζε τέτοια ανόσια πράξη ο Τιβέριος, είπε, εάν αυτή ήταν σύμφωνη με το συμφέρο του δήμου. Τέτοιας λογής προσήλωση στο συμφέρον του δήμου θα την ξαναβρούμε στα κηρύγματα του Λένιν.

-Έξω από τα πλαίσια των συμφερόντων του λαού δεν υπάρχει ηθική για μας, έλεγε και ο Βλαδίμηρος Ίλιτς Λένιν.

Τον Τιβέριο τον επάταξαν με ένα λατάκι τροχού στο κεφάλι και τον εσκότωσαν. Με άλλους τριακόσιους. Το Γάιο τον επικήρυξε ο ύπατος, τάζοντας στον εθελοντή αιμοβόρο βάρος χρυσού όσο και το κεφάλι του σφάγιου. Τον έσφαξαν με άλλες τρεις χιλιάδες. Ο χυδαίος φονιάς εξόρυξε τον εγκέφαλο και γιόμισε την κοιλότητα μολύβι¹¹⁸. Για να 'χει μεγαλύτερο διάφορο στο ζύγι, και μεγαλύτερη «ρόγα».

Στη ρωμαϊκή ιστορία οι αδερφοί Τιβέριος και Γάιος Γράκχος μαζί με τον παπού τους, το Σκιπίωνα Αφρικανό τον Πρεσβύτερο, ημπορούν να θεωρηθούν σαν το ζωντανό αντίστοιχο της Ακρόπολης στην ελληνική ιστορία.

Η μητέρα των Γράκχων, η απλή και καλόζηλη Κορνηλία, ποτέ δεν ξεχώρισε καθαρά, αν έπρεπε να σεμνύνεται πιότερο για κείνους που γέννησε ή γι' αυτόν που τη γέννησε.

-Ο πατέρας μου, έλεγε στους βασιλιάδες και στους φιλικούς που πήγαιναν να την επισκεφθούν και να τη μακαρίσουν, παρόλο που έζησε σε παλιό καιρό, είναι πάντοτε επίκαιρος και τωρινός. Οι δύο μου γιοι, παρότι νέοι και χθεσινοί, μοιάζουν αρχαίοι στην εμορφιά που τους χαρίζει η αρετή και η φιλανθρωπία τους¹¹⁹.

Μ' έναν παραπλήσιο τρόπο μελετάμε κι εμείς σήμερα τα έργα της Ακρόπολης. Στην παλαιότητά τους τα βρίσκουμε καινούργια, όπως τα είδε στον καιρό του και ο Πλούταρχος:

Όθεν και μάλλον θαυμάζεται τὰ Περικλέους ἔργα πρὸς πολὺν χρόνον ἐν ὀλίγῳ γενόμενα. Κάλλει μὲν γὰρ ἕκαστον εὐθύς ἦν τότε ἀρχαῖον, ἀκμῆ δὲ μέχρι νῦν πρόσφατόν ἐστι καὶ νεουργόν¹²⁰.

Η επανάσταση που κίνησε με τους Γράκχους κράτησε εκατόν ἑξι χρόνους, κα έφερε τα πάνω κάτω στη δυνατή Ρώμη. Το 27π ο Αύγουστος παλινόρθωσε τον ακυβέρνητο κλύδωνα της πολιτείας στην ισορροπία ενός ρυθμού έγκριτου και απανικόβλητου πάλι. Από τη *res publica amissa* της αναρχίας ο Οκταβιανός οδήγησε το κράτος στη *res publica restituta* της ηγεμονίας.

Στους χρόνους της ταραχής ο βίος στη Ρώμη λειτούργησε με τους βάρβαρους συμψηφισμούς των πράξεων της αριθμητικής. Διαιρέθηκε η ουσία της μονάδας. Πολλαπλασιάσθηκε το άλογο και το τυχαίο. Κάτω από τα πόδια άδικων και δικαίων αφαιρέθηκε η γης. Και ο θάνατος προστέθηκε στη μνήμη των ζωντανών και στη λησμονιά των σκοτωμένων.

Το γενικό εξαγόμενο είναι πως οι πατρίκιοι εξοντώθηκαν. Η Σύγκλητος κατάντησε θέατρο κωμωδίας και χασμημάτων. Ο δήμος με τη φοβερή ισχύ των συνελεύσεων έγινε όχλος αργυρώνητος, και μεταμορφώθηκε σε κοπάδι της Κίρκης που έβοσκε στο θέατρο των Φλαβίων¹²¹.

Και η δημοκρατία, η δημοκρατία της Ρώμης που έσκαψε τον ουρανό, η για τετρακόσιους χρόνους υπαρκτή δημοκρατία των πολιτών και των ηρώων, εκφυλίστηκε σε λίμνες εμετών και σε νησίδες περιττωμάτων.

Οι αδερφοί Γράκχοι χωρίς να το ζητήσουν έλαβαν εκδίκηση για τον άδικο θάνατό τους. Όμως εκείνο που εκείνοι ήθελαν ήταν ο έπαινος του δήμου για τη δίκαιη ζωή τους.

Το *Bellum civile*, ένας τίτλος βιβλίου του Ιούλιου Καίσαρα, έδωσε το πνεύμα της εποχής της επανάστασης στη Ρώμη: ο εμφύλιος πόλεμος.

Σε τούτο τον τίτλο διαβάζει τη μοίρα ενός από τα μεγάλα έργα που το όνομά τους αντικατάστησε τη σφραγίδα της εποχής τους. Τα βιβλία αυτά αποτύπωσαν ανάγλυφο στο όνομά τους το νόημα της ιστορικής περιόδου, το λόγο ενός πολιτισμού, το μυστικό ενός λαού, την ουσία μιας επανάστασης, την αιτία ενός τέλους, την αγγελία του μέλλοντος. Άγγιξαν δηλαδή και κρατούν το πνεύμα της ιστορικής ώρας που τα γέννησε. Αναφέρω λίγα παραδείγματα σημαντικά του είδους.

Η Θεογονία του Ησίοδου είναι η αρχή της ζωής, και οι Πέρσες του Αισχύλου είναι η ώρα του μεγάλου ναι για τους Έλληνες.

Η Ξυγγραφή του Θουκυδίδη και η Λυσιστράτη¹²² του Αριστοφάνη καταγγέλλουν την ώρα του τέλους και του κακού «όχι» της κλασικής Ελλάδας, με τον τραγικό πόλεμο δωριέων και ιώνων. Το *De civitate dei* του Αυγουστίνου ανοίγει το Μεσαίωνα. Η Κόλαση του Δάντη τον κλείνει. Η Κριτική του καθαρού λόγου του Καντ γεννήθηκε στη βάση του Διαφωτισμού. Το *Principia mathematica philosophiae naturalis* του Νεύτωνα εισάγει τον άνθρωπο στη νεότερη επιστήμη· με τις δύο μάλιστα ελληνικές και τις δύο λατινικές του λέξεις υποδηλώνει τις πηγές. Ο Λόγος περί της μεθόδου του Καρτέσιου εγκαινιάζει τη νεότερη φιλοσοφία, όχι σαν εξόρυξη ύλης αλλά σαν επεξεργασία και τακτική· γιατί μετά τους Έλληνες η φιλοσοφία δεν βρήκε να ειπεί καινούργια πράγματα· ανάπτυξε απλώς τους παλιούς πυρήνες επινοώντας ποικιλία μεθόδων και τρόπων στην ανάλυση. Το Κεφάλαιο του Μαρξ εσπούδασε το σύγχρονο άνθρωπο σαν υλική ανάγκη και υλική ευλογία. Το Υπόγειο του Ντοστογιέβσκι και ο Πύργος του Κάφκα μελετούν τον άνθρωπο της εποχής μας σαν ορίζοντα πνεύματος το πρώτο, σαν φυλακή ζωής το δεύτερο.

Καθένας από τους τίτλους αυτούς συνθέτει ένα πίνακα που παρασταίνει τον αιώνα ή τον τόπο ή το λαό του συγγραφέα του. Είναι ο τύπος και το σήμαντρο των ιχνών του ανθρώπου επάνω στο καλντερίμι του χρόνου. Όπως ο Παρθενώνας στην Αθήνα και ο Ηνίοχος στους Δελφούς είναι η πολιτική ταυτότητα του homo aeternus. Του αιώνιου ανθρώπου.

Ο Ιούλιος Καίσαρ που έγραψε *Περί του εμφυλίου πολέμου* βρίσκεται στο επίκεντρο της επανάστασης, και ανέβασε στην κορυφή τον ποιητικό της λόγο. Στη βασική του γραμμή ακολούθησε το πνεύμα των Γράκχων και στάθηκε κεφαλή στο κόμμα των πληβείων. Τη Σύγκλητο τη χτύπησε ανεβάζοντας τα μέλη της σε εννιακόσιους, εκεί που οι πατρίκιοι είχαν αποκρούσει την πρόταση των Γράκχων να αυξηθούν από τριακόσιοι σε εξακόσιους.

Ο Καίσαρ, που για μια στιγμή, λίγο προτού πεθάνει, εφάνταξε στα μάτια του Σαίκσπηρ Όλυμπος και Πολικός αστέρας, κάτω από μια ορισμένη οπτική, που παρουσιάζει τον άνθρωπο σε σύγκριση με τους άλλους ανθρώπους, ήταν και Όλυμπος και Πολικός αστέρας¹²³. Γιατί πρώτος και μόνος αυτός έπιασε με ακουστική πιστότητα και σιγουριά το σφυγμό της εποχής του. Το μαρτυρεί το *De bello civili* που έγραψε. Το βεβαιώνει η δαιμόνια σύλληψή του για τον ερχόμενο θάνατο της δημοκρατίας στη Ρώμη. Και το υπογράφει το ιστορικό γεγονός ότι εδημιούργησε μια Ευρώπη, έργο του ως την εποχή του Ναπολέοντα, και εν μέρει έργο του από το Ναπολέοντα ως σήμερα.

Ο Καίσαρ είδε ότι το Κακοδέντρι της μοναρχίας είχε φυτρώσει πια. Ήταν ζήτημα χρόνου και εξαρτιόταν από την ιδιοτροπία της τύχης, ποιος θα γινόταν ο βαφτιστής και ο πάτρωνας.

Τον Καίσαρα βέβαια τον εσφάξανε. Ωστόσο ο νεκρός και εκδίκηση έλαβε και το έργο του τελείωσε. Γιατί τιμώρησε τους τίμιους και αγνούς μύωπες της εποχής του, τους δημοκρατικούς εννοώ, με την ηρεμία των πεθαμένων που ξεπερνά τη σκληρότητα των ζωντανών. Ο Κάσσιος και ο Βρούτος ξαναείδαν στους Φιλίππους της σκιά του, σα να ήταν ένα πράγμα στερεό. Και γιατί η μοναρχία έλαβε το όνομά του. Σήμερα, τη ρωμαϊκή ιστορία τη χωρίζουμε στη Ρώμη των υπάτων, 509-27π, και στη Ρώμη των καισάρων 27π-476μ.

Έξω από το πνεύμα του, το όνομα του Καίσαρα επέρασε τις Άλπεις των αιώνων και έφτασε ως τις μέρες μας. Από δω στην παραπροφορά του «Κάιζερ», και από κει στην παραφθορά του «Τσάρος».

Και σε όσους το αποκρουστικό παράλογο της μοναρχίας σαν θεσμού φαίνεται ότι βοσκηματοποιεί και χαμηλώνει τον άνθρωπο, το όνομα του Καίσαρα σώθηκε σαν Ιούλιος. Είναι ο μήνας που γυαλίζουν οι πρώτοι καρποί, και που οι νέοι χαίρουνται τα νερά στις παραθιναλιές.

Η σχέση του πολιτικού Καίσαρα με τους στωικούς χαρακτηρίζεται θύραθεν και περιστασιακή. Σ' εκείνους τους χρόνους έζησε ο Κόιντος Σέξτιος που φιλοδόξησε να ιδρύσει σχολή φιλοσοφίας στη Ρώμη. Τους Σεξτιανούς με τ' όνομα.

Παρότι οι γενικές κατευθυντήριες του Σέξτιου κρίνονται σαν καθαρά στωικής έμπνευσης και υφής, στη σχολή εκείνη η έρευνα σήμερα βλέπει το μοναδικό κίνημα φιλοσοφίας στη Ρώμη που προβάλλει αξιώσεις αυτονομίας και ιθαγένειας¹²⁴. Εάν εξαιρέσει κανείς τους σεξτιανούς, η φιλοσοφία της Ρώμης σε όλες τις μορφές και τις φάσεις της είναι κατεργασία και λάξεμα ελληνικών κοιτασμάτων. Η πρωτοτυπία της έλειψε.

Ωστόσο ο Σέξτιος και η σχολή του αρνήθηκαν διαρρήδην τη συμμετοχή στα κοινά, παρότι η αρχή της δημόσιας δράσης υπήρξε ένα από τα βασικότερα *credo* της Στοάς. Ο Σενέκας ισχυρίζεται πως ο αρχηγός των Σεξτιανών απόρριψε την πρόταση του Καίσαρα να γίνει μέλος της Συγκλήτου. Αυτό είναι και μια ένδειξη ότι την εποχή της επανάστασης η στωική φιλοσοφία στη Ρώμη είχε λάβει χαρακτήρα έντονα πλατωνίζοντα.

Από το άλλο μέρος ο Ποσειδώνιος, που έμπασε πολύ τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη στη Στοά, είχε πλατιές σχέσεις και στενές με την αριστοκρατία της Ρώμης. Και ακόμη υπήρξε πιστός φίλος του Πομπήιου, με τον οποίο οι δεσμοί του Καίσαρα ήσαν δυνατοί και πολυπρόσωποι.

Δύο άλλα στοιχεία πιστοποιούν ότι πάνω από την πολιτική του Καίσαρα η φιλοσοφία της Στοάς πέρασε σύγνεφο χαμηλό, που όμως δεν έβρεξε. Το ένα είναι η αντιπολιτευτική διάταξη του Καίσαρα απέναντι στον Κάτωνα τον Ουτικανό, που υπήρξε αυθεντικός στωικός¹²⁵. Το άλλο είναι η επανάσταση των δούλων.

Από τις φονικές συνελεύσεις των Γράκχων ως τις Μάρτιες Ειδούς του 44π, τη μέρα δηλαδή που οι δημοκρατικοί σφάξανε τον Καίσαρα, οι δούλοι της Ιταλίας ξεσηκώθηκαν πολλές φορές¹²⁶. Και ενάντια στη θέση τους σαν παροδική, και ενάντια στη μοίρα τους σα μόνιμη κατάσταση. Οι εξεγέρσεις αυτές γνώρισαν τη δόξα τους στη μεγάλη επανάσταση του Σπάρτακου, 73-71π.

Οι μελετητές παρατήρησαν εύστοχα ότι οι δούλοι της Ισπανίας και της Γαλατίας -οι επαρχίες Βαιτική, Ναρβωνίτιδα, Ταρρακωνησία, Ακουιτάνια, Λουγδουνία, Βελγική και οι δύο Γερμανίες, η ψηλομεσόγαια και η χαμηλοθαλάσσια- περιοχών δηλαδή που υπήρξαν το πολεμικό θέατρο και το πολιτικό αρχιτεκτόνημα του Καίσαρα, δεν έλαβαν μέρος στις εξεγέρσεις αυτές.

Αντίθετα οι μεγάλες κινητοποιήσεις έγιναν από τις στρατιές των δούλων της Ανατολής. Από τη Θράκη, τη Σικελία, την Αχαΐα, τη Μακεδονία, την επαρχία Ασίας, τον Πόντο, τη Βιθυνία, την Κρήτη.

Αυτός ο γεωγραφικός διαφορισμός προάγει στο συλλογισμό ότι ο κύριος λόγος για την αφύπνιση των σκλάβων ήσαν οι στωικές ιδέες και η βασική αρχή του ανθρωπισμού, της humanitas, που καλλιέργησε η στωική φιλοσοφία. Εάν οι δούλοι των δυτικών επαρχιών δεν εκινήθησαν, είναι γιατί η στωική φιλοσοφία δεν έφθασε στη Δύση.

Οι στωικές ιδέες που αρδεύουν την εποχή του Καίσαρα έρχονται από δύο σημαντικούς της θεωρίας, τον Ποσειδώνιο και τον Κικέρωνα, και άλλους δύο σημαντικούς της ηθικής, τον Κάτωνα και το Βρούτο.

Τον Ποσειδώνιο από την Απάμεια της Ανατολής, φημισμένο δάσκαλο στη Ρόδο, τον επισκέφθηκε στα 62π ο Πομπήιος Μάγνος με τον ταπεινό ζήλο, να διαπιστευθεί σαν πρεσβευτής στη δύναμη του πνεύματος τη δύναμη της εξουσίας.

Στις γνώσεις του ο Ποσειδώνιος ήταν υπέρογκος και μεγαλοφανής. Η εγκυκλοπαιδική του επιφάνεια απλωνόταν σε πολλούς μεσημβρινούς του μυαλού. Μια τάση ευκολίας στα δύσκολα, και μια χαλαρότητα στη συνοχή και στην οικονομία των πραγμάτων, αποδυνάμωνε το πληθωρικό του κεφάλαιο με την υποψία του αφερέγγυου και του νεοπρεπούς. Σύμφωνα με τη γλώσσα του Θεοδωρίδη ήταν ένας «ανοικονόμητος»¹²⁷.

Ρήτορας, ιστορικός, φυσικός, εθνολόγος, μαθηματικός, πνευματιστής, αστρονόμος, μυστικός και θεολόγος αγάπησε μούσες πολλές, αλλά καμιά δεν τον αγάπησε, όπως είπε κάποτε ο Ραγκαβής για τον εαυτό του αυτοτιμωρούμενος.

Σε αντίθεση με την ορθολογική όραση του Παναίτιου, ο Ποσειδώνιος αφέθηκε να κυριευθεί από τη ρέμβη της θρησκευτικής ακαθοριστίας¹²⁸. Παραδέχεται ακόμη και την αθανασία της ψυχής, εκεί που αυτονόητα την αποκρούουν ο Παναίτιος πριν απ' αυτόν, και οι Επίκτητος και Μάρκος Αυρήλιος μετά¹²⁹.

Ο μυστικισμός του Ποσειδώνιου, παρότι ασυμβίβαστος προς τις γεωμετρικές του γνώσεις, εξηγεί και τη θέση του για τον κυρίαρχο ρόλο των μαζών στην πορεία της ιστορίας. Οι απόψεις του για την ψυχολογία του πλήθους φαίνεται ότι επηρεάστηκαν από την πολιτική κολακειών των αρχηγών, και από την τυφλή δύναμη του όχλου μέσα στο εμφύλιο κλίμα των πολέμων που έζησε.

Του Κικέρωνα το πρόσωπο, πολιτικό και πνευματικό, φωτίζεται από τις αλληπάλληλες λάμπεις των αντιφάσεων. Στο βαθμό που ο ίδιος χαρακτήριζε τη φιλοσοφία του «συμπεριφορά της αμφιβολίας»¹³⁰, ημπορεί να αξιολογηθεί και ο πολιτικός του βίος. Το κέντρο στήριξης στα ενεργήματά του ήταν κινητό. Τον ευέλικτο μέσα του καταπάλευε σταθερά ο καιροσκόπος.

Ωστόσο ο Κικέρων που καταλογογραφήθηκε άντρας υπατικός, που διέθετε σε πολλά μέρη της Ιταλίας και από μια ιδιωτική έπαυλη, κα που πέθανε το στωικό θάνατο του αυτόχειρα, είναι ο άνθρωπος που μετά το Βιργίλιο μεταβίβασε στο μέλλον ό,τι καλύτερο είχε να επιδείξει η Ρώμη.

Ο Κικέρων στη δύναμη των περιστάσεων προσάρμοζε κατά κανόνα την ηθική των πράξεων και την ερμηνεία του για τον κόσμο. Παρότι πολύ εντιμότερη, ήταν φύση συγγενική προς το Σενέκα.

Η περίπτωση του δεν υπάγεται στους καθαρούς στωικούς. Επικρίνει τη Στοά, στο βαθμό που επικρίνει τους σκεπτικούς και τους επικούρειους. Η κύρια εναντίωσή του εστιάζεται στη θέση ότι η διδασκαλία των στωικών είναι αυστηρότερη απ' όσο επιτρέπει η φύση και ανέχεται η αλήθεια¹³¹.

Εγκυκλοπαιδικός σε βαθμό που να θυμίζει Ποσειδώνιο, είναι ωστόσο ο γνήσιος κληρονόμος του κύκλου των Σκιπιώνων και του Αιμιλιανού, και ο πρώτος ανθρωπιστής στη Ρώμη και στην Ευρώπη. Σταθμοί της φιλοσοφικής πορείας του λογαριάζονται ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Πολύβιος και ο Παναίτιος.

Το έργο του Παναίτιου *Περί καθηκόντων* εστάθηκε η κύρια πηγή στο ομότιτλο έργο του Κικέρωνα. Ωστόσο καθώς τελειώνει την *Πολιτεία* του είναι φανερό η μετατόπιση από την αυστηρή στην πλατωνίζουσα Στοά. Την προτεραιότητα που έδωσε στον Πλάτωνα τη σφράγισε η ωραία του πρόταση:

*Η σοφή πολιτική είναι ευγενικότερη σε σύγκριση και με την πιο λεπτή φιλοσοφία*¹³².

Είναι γνωστό πως ο Πλάτων έκρινε πολύ πιο σπουδαίο ένα νομοθέτη, το Λυκούργο λ.χ. ή το Σόλωνα, από το μεγαλύτερο φιλόσοφο.

Στην εποχή της επανάστασης μαζί με τα μικρομεσαία και τα σημαντικά αναστράφηκε και ο τύπος του πολέμου. Το *Justum bellum*, ο εθνικός πόλεμος, που στη συνείδηση του πολίτη είχε επιβληθεί και σαν δίκαιος πόλεμος, έγινε *bellum civile*. Εμφύλια σφαγή.

Το *justum bellum*, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι μπορεί να κρίνεται σαν πόλεμος κατακτήσεων που εκφράζει τη φιλοσοφία του ιμπεριαλισμού και της απανθρωπιάς, για τη Ρώμη ήταν ένας πόλεμος έγκριτος και ιερός, που απόβλεπε στο μεγαλείο του ρωμαϊκού λαού. Στη *Majestas* του *populi romani*.

Ίσως για πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία των εθνών η έκφραση «η Αυτού Μεγαλειότητα ο Λαός» έλαβε νόημα κυριολεκτικά ισοδύναμο με το νόημα της έκφρασης «η Αυτού Μεγαλειότητα ο Βασιλιάς», που ενέγραψε στο πρωτόκολλο της ιστορίας η θεϊκή δολιότητα των μοναρχών και των τυράννων, και τα κοπάδια των αυλόδουλων κολάκων και των πελιδωνών παράσιτων.

Στη συνείδηση του ρωμαίου πολίτη μαζί με την αναστροφή του πολεμικού τύπου αναστράφηκε και το αίσθημα της τιμής και του δικαίου.

Ενώ δηλαδή πριν την επανάσταση μπορούσε να τελέσει θρίαμβο στη Ρώμη ο στρατηγός, που σ' έναν εθνικό πόλεμο είχε σκοτώσει τουλάχιστον πέντε χιλιάδες στρατιώτες του εχθρού, τώρα έφθανε ν' αξιωθεί αυτή την υπέρτατη τιμή και ο στρατηγός, που σε μια εμφύλια μάχη είχε κατασφάξει τον ίσο αριθμό πολιτών.

Ακόμη με την επανάσταση, στον τρόπο που αναστράφηκε ο τύπος του θριάμβου από την τελετή εποποιίας του έθνους¹³³ σε επίδειξη αδερφοκτονίας, αναστράφηκε και ο τύπος του ουλτιμάτου.

Το ουλτιμάτο, η έσχατη δηλαδή εντολή της Συγκλήτου, το *senatus consultum ultimum*, εκδιδόταν στις περιστάσεις ακραίου κινδύνου, κα είχε το νόημα της κήρυξης της χώρας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Το ουλτιμάτο μετατρέποταν σε πράξη με τη χειροτονία του δικτάτορα.

Όσο φοβερή ήταν η εξουσία του δικτάτορα, τόσο ήρεμο ήταν το ύφος της διαταγής του κράτους που τον αναγόρευε τέτοιο:

Videant consules, ne quid detrimenti capiat res publica.

(Να μεριμνήσουν οι ύπατοι, να μη γίνει στην πολιτεία ζημιά)¹³⁴.

Από το Σύλλα και ύστερα το ουλτιμάτο, που ως τότε τύφλωνε σαν αστραπή τη Ρώμη για να βροντήξει στη συνέχεια σαν ιαχή της νίκης, έλαβε τη μορφή των προγραφών.

Με τις προγραφές οι δρόμοι της Ρώμης γιόμισαν αλιγιάτορες και κροταλίες. Ο πολίτης δεν είχε πια σπίτι, φίλους, πατρίδα, φρονήματα. Ο Φόβος και ο Δείμος της Ρώμης κυκλοφορούσαν στο Πεδίο του Άρεως νύχτα και μέρα.

Έτσι με την επανάσταση εσήμανε η έλευση της ώρας, που θα πληρώσει η Ρώμη για τους ρύακες τα αίματα που έκαμε να χυθούν και να κυλήσουν στην Ιταλία, την Ευρώπη, την Αφρική και την Ασία, και να θολώσουν τα τοπικά πελάγη

στη Μεσόγειο, στη Μαύρη Θάλασσα, στον Αραβικό Κόλπο και στους ωκεανούς Γερμανικό, Βρετανικό και Ατλαντικό.

Η εικόνα μας για την ιστορία θα ήταν άλλη, εάν η έρευνα και κυρίως από τη σκοπιά της φιλοσοφικής ερμηνείας ασχολιόταν περισσότερο με το πρόβλημα της ανταπόδοσης των αδικημάτων στους αδικητές.

Η εκλεκτή σύλληψη του Αναξίμανδρου που αναφέρεται στην αδικία και στην πληρωμή των πραγμάτων σύμφωνα με την τάξη του χρόνου¹³⁵, θα ήταν πολύ διαφωτιστική σαν μέθοδος, προκειμένου να κατανοηθεί εσωτερικά το πρόσωπο της επανάστασης στη Ρώμη. Γιατί τόσο στο επίπεδο του συνόλου όσο και στο επίπεδο των ατόμων από τη σκοπιά αυτή η Ρώμη προσφέρει παράδειγμα.

Από τους Γράκχους έως τον Αύγουστο οι στρατιώτες και οι πολίτες που είδε η Ρώμη να πέφτουν από το ίδιο της το σπαθί μετριούνται, και βρίσκονται να ξεπερνούν τα πλήθη των λαών που εξόντωσε ή ανδραπόδισε στην μακριά περίοδο των κατακτήσεων.

Όταν ο Πομπήιος Μάγνος εκίνησε τις επιχειρήσεις του εναντίον του Μιθριδάτη, 74-71π, εκείνος ο παράδοξος βασιλιάς του Πόντου είχε κιόλας κατασφάξει στην επαρχία Ασίας και στην Ελλάδα ογδοήντα χιλιάδες ρωμαίους υπάλληλους και εμπόρους.

Στο συμμαχικό πόλεμο που κράτησε τέσσερες χρόνους, 91-88π, οι Ιταλοί και οι ρωμαίοι που χάθηκαν λογαριάζονται περισσότεροι από τους νεκρούς που αρίθμησε η Καρχηδόνα στους τρεις πολέμους που έκαμε ενάντια στη Ρώμη¹³⁶.

Οι Προγραφές, των πολιτών, που αναρτιόνταν κάθε φορά στις πινακίδες των τοίχων της πόλης, έσκαζαν σαν αστραπελέκια που τα ακολουθούσαν σύντονα άγριες μπόρες από αίμα. Όλες οι στέγες στη Ρώμη ήσαν κόκκινες.

Και μετά τη διάβαση των Άλπεων και τη θρυλική ζαριά του Καίσαρα στο Ρουβίκωνα ποταμό¹³⁷, η φλόγα που κόρωσε στις φλέβες και στις σκηνές, όπου στην Ιταλία, στις φρουρές των επαρχιών, στους πολεμικούς ναυστάθμους, και στα στρατόπεδα των λεγεώνων υπήρχαν πολίτες και στρατιώτες ρωμαίοι, κοκκίνησε όλη την αυτοκρατορία.

Το Δυρράχι, τα Φάρσαλα, οι Φίλιπποι, η Θάψος, το Άκτιο, η Αλεξάνδρεια και άλλοι τόποι πολλοί σε όλες της επαρχίες έγιναν σφαγεία του Σικάγου. Η κάθε εμφύλια συφορά ερχόταν σαν ανταπόδοση για την παλιά θηριωδία των ρωμαίων στην Ελλάδα. Και στην Αφρική ή την Ισπανία, τη Λουζιτάνια, το Νωρικό και το Ιλλυρικό, την Παννονία και τη Ραιτία, τις Μοισίες και τη Μυσία.

Και το ίδιο ερυθρό μαστίγιο χτύπησε την παλιά αδικία της Ρώμης στο πρόσωπο των προσώπων. Οι ονομαστότεροι άνδρες που πρωταγωνίστησαν στην επανάσταση ε γνώρισαν αρρώστιες, δυστυχίες, συφορές και παραδειγματισμούς μεγάλους. Τους περισσότερους τους καρτέρεσε τέλος ανάποδο και κακό.

Πρώτος και πρώιμος ο Αιμίλιος Παύλος, ο νικητής του Περσέα με το μέτριο ήθος και την ελληνική διάνοια, επέσυρε πολύ ενωρίς, και αναξιόπαθα ίσως, το φθόνο του θείου.

Πέντε μέρες πριν αρχίσει στη Ρώμη ο μεγάλος του θρίαμβος για την Πύδνα, είδε να πεθαίνει το πρώτο αγόρι του δεκατεσσάρω χρονώ. Και τρεις μέρες σαν ετελείωσε ο θρίαμβος, πέθανε και το άλλο δώδεκα χρονώ¹³⁸.

Οι σπαραχτικές σελίδες, που αφιερώνει ο Πλούταρχος στο Λεύκιο Αιμίλιο Παύλο, θυμίζουν τον Ηρόδοτο στις τραγικές περιγραφές του.

Ο Αιμιλιανός Σκιπίων Αφρικανός ο Νεότερος, ένα αγλάισμα στη Ρώμη για τις νίκες του στη Νουμαντία και την Καρχηδόνα αλλά και για τη στωική παιδεία του, πέθανε κατά την πιθανότερη υποψία βίαιο θάνατο.

Ίσως να πλήρωσε για την Τρίτη Καρχηδόνα. Ο Τρίτος καρχηδονιακό πόλεμος έγινε με τόση ωμότητα, αναλγησία και μπαμπεσιά από την πλευρά των ρωμαίων, ώστε κρίνεται δίκαια σαν το Κολοσσαίο των κριμάτων της Ρώμης. Ή μπορεί ακόμη να πλήρωσε για τον ομηρικό στίχο που απάγγειλε¹³⁹ στην Ισπανία, όταν άκουσε τη δολοφονία του Τιβέριου Γράκχου στη Ρώμη:

ὥς ἀπόλοιτο καὶ ἄλλος, ὅ,τις τοιαῦτά γε ῥέζοι¹⁴⁰.

Στην άδικη δολοφονία των Γράκχων θα πρέπει ίσως να εικάσουμε τη θεία τιμωρία για τη δόξα που κέρδισε από τους φονικούς πολέμους ο μεγάλος παππούς τους Αφρικανός ο Πρεσβύτερος.

Τρώει ο παππούς και μουδιάζει τα' αγγόνι, λέει ο λαός μας.

Ο Σύλλας όταν πολιτευόταν ήταν ίδιο το κεφάλι της Μέδουσας στους εχθρούς του. Αγριότερος από τη λύσσα, τους ανθρώπους τους λογάριαζε, όσο λογαριάζει ο Καικίας τα ξερά φύλλα των δέντρων.

Σε μια ώρα οργής πρόσταξε να εκτελεστούν στον Ιππόδρομο έξι χιλιάδες σαμνίτες στασιαστές. Καθώς άκουσαν κάποιοι τις οίμωγές από τον τόπο που γίνονταν το μακέλεμα και ρώτησαν να μάθουν, ο Σύλλας απορροφημένος από σοβαρότερα θέματα και σα να 'δινε τρίτου βαθμού πληροφορία αποκρίθηκε:

-Ασήμαντο πράγμα. Λίγοι υπήκοοι του κράτους στασίασαν, και η εξουσία τους σωφρονίζει με τακτ.

Στη σύγκρουση με το Μάριο η στάση του Σύλλα μένει παράδειγμα θηριωδίας. Όσο δικτατόρευε, οι μαριανοί σκόρπισαν και κρύφτηκαν στα σπήλαια και στις οπές της γης. Ο Πλούταρχος περιγράφει με πινελιές ρομαντικές την καταφυγή του Κράσσου σε μια τέτοια σπηλιά στην Ισπανία, όπου έμεινε οχτώ μήνες¹⁴¹.

Όταν ο Σύλλας αποφάσισε να ιδιωτέψει, εγκαταλείποντας απρόσμενα και σε κατάπληξη όλης της Ρώμης αρχές, κυριότητες και εξουσίες, ο λαός τον προσαγόρεψε Ευτυχή.

Όμως σε λίγους μήνες αρρώστησε να πεθάνει. Ανήμπορος στο στρώμα και απελπισμένος, γιατί δεν υπήρχαν Προγραφές για τις αρρώστειες, είδε οι σκουλήκοι και οι φθείρες να τον τρώνε ζωντανό.

Καθώς σάπιζε, κοίταζε το στρώμα του στο κρεβάτι, κι έβλεπε το πτώμα του στο φέρετρο.

Ο Πομπήιος ονομάστηκε από τους ρωμαίους μέγας. Μια νηφάλια κρίση θα τον κατάτασσε μάλλον στους «ελάσσονες μεγάλους». Όπως τον Αντίοχο Γ', τον Καρλομάγνο, το Μεγάλο Φρειδερίκο, το Μεγάλο Πέτρο, «το Μεγάλο Αικατερίνη». Σε ώρες απειλής και υπέρβασης φώναζε:

-Φτάνει να χτυπήσω το πόδι μου στη γης, και θα ξεπηδήσουν αμέσως λεγεώνες.

Σφαγμένος στην Αλεξάνδρεια από τον αυλικό Θεόδοτο, πέθανε τον απόλεμο θάνατο. Το κεφάλι του σε ασημένιο τάσι το δείξαν στον Καίσαρα. Όπως ύστερα από εβδομήντα χρόνια δείξαν και τον Αηγιάννη το Νηστικό στον τετράρχη της Ιουδαίας και στη Σαλώμη.

Ο Κράσσοι ήταν ο τρίτος εταίρος του Πομπήιου και του Καίσαρα. Έλαβε πείρα των παρθικών βελών σαν αντάλλαγμα και πληρωμή για το βάρβαρο θάνατο που διάταξε για τους σκλάβους. Όταν κατάστειλε τη μεγάλη εξέγερση του Σπάρτακου, 73-71π, από την Καπούη ως τη Ρώμη εσταύρωσε έξι χιλιάδες δούλους, αιχμάλωτους δούλους, κατά μήκος της Απίας οδού¹⁴². Σε μια απόσταση τριακόσια χιλιόμετρα ο οδοιπόρος έβλεπε κάθε πενήντα μέτρα κι από ένα σκλάβο σταυρωμένο σαν τους ληστές του Γολγοθά. Αυτοί οι άγνωστοι στρατιώτες έπεσαν για την ιδέα μιας επανάστασης, που την έκρυβε το μέλλον σαν τον ακριβότερο σπόρο του.

Αρπαχτικός ως την απανθρωπιά και φιλοχρήματος ως την πείνα¹⁴³, ο Κράσσοι ζωντάνεψε το μυθικό παράδειγμα δύο βασιλιάδων, του χρυσολάτρη Μίδα και του άπιστου Πενθέα.

Σύμφωνα με την πρώτη λύση, όταν οι Πάρθοι τον έπιασαν αιχμάλωτο, έχυσαν στο λαρύγγι του λειωμένο χρυσάφι για να χορτάσει¹⁴⁴.

Σύμφωνα με τη δεύτερη λύση, έστειλαν το κεφάλι του δώρο στο βασιλιά της Αρμενίας. Οι μαντατοφόροι έφτασαν στα Τιγρανόκερτα τη στιγμή που ο μονάρχης έβλεπε στο θέατρο τις Βάκχες του Ευριπίδη. Ο κομιστής του σφαχτού όρμησε στη σκηνή και, σαν από βακχική μανία ενθουσιασμένος, πέταξε το κεφάλι στην ποδιά της Αγαύης, για να θρηνησει το γιο της¹⁴⁵.

Τον Ιούλιο Καίσαρα μαζί με τόσες άλλες, ίσως τον κυνήγησε η Ερινύα του Πομπήιου, και πολύ περισσότερο του Κάτωνα του Ουτικανού.

Στο βάθος όμως του θανάτου του Καίσαρα διαβαίνει η καταίγίδα των στρατιών, που σκότωσε στους γαλατικούς πολέμους και στη Γερμανία. Ότι

βέβαια κ Καίσαρ είναι γενάρχης και ο «πολιτικός αναμορφωτής» της Γαλλογερμανοϊσπανοβρεττανίας, αυτό είναι άλλη ιστορία.

Για το θάνατο και την ερμηνεία του θανάτου του Καίσαρα, κάτω από τη σκοπιά της τραγικής κάθαρσης, θα 'φταναν τα λόγια που έβαλε ο Σαίκσπηρ στο στόμα του Βρούτου:

Μακάρι να γινότανε να φτάναμε στο φρόνημα του Καίσαρα, χωρίς να διαμελίσουμε τον Καίσαρα¹⁴⁶.

Τον Καίσαρα, σε όλα του μεγαλουργό και μεγαλότεχνο και μεγαλοφεγγή, τον παραφύλαξε κι ένας θάνατος ανάλογα μεγαλώνυμος. Σημαδεμένος από τη μυστηριακή αίσθηση των δαιμόνιων πνευμάτων, ε γνώριζε ότι δεν γίνεται να πεθάνει, προτού τελειώσει ένα μεγάλο έργο. Γι' αυτό και κάποτε που κινδύνεψε σε ώρα μεγάλης τρικυμίας να πνιγεί, γύρισε φλεγόμενος και φώναξε στο τσούρμο:

Θαρσεείτε συμπλωτήρες! Καίσαρα φέρετε καί τήν Καίσαρος τύχην.

Αυτοπρόσωπη η μοίρα του φρόντισε να καταμηνύσει στον κόσμο την προσωπική του ιδέα για την καλομοιριά του θανάτου του. Λίγο προτού τον σκοτώσουν, σε μια εύθυμη ώρα συμποσίου και λόγων φιλοσοφικών, κάποιος τον ρώτησε ποιος είναι ο καλύτερος θάνατος, και ο Καίσαρ αποκρίθηκε:

-Ο αιφνίδιος.

Κι έτσι πέθανε. Ανεπάντεχα, και ταχύτατα. Στο κατακαλόκαιρο της δύναμης και της φήμης του. Και τη στιγμή που η αυτοσυνειδησία του γινόταν πανσέληνος.

Ένας άλλος σημαντικός, που από την άποψη του αιφνίδιου θανάτου ορισμένως ξεπέρασε τον Καίσαρα, ήταν ο πατέρας του Πομπήιου Μάγνου. Ο Πομπήιος Στράβων, ή Αλλοίθωρος, όπως τον έλεγαν, μισήθηκε απερίγραπτα από το λαό της Ρώμης. Σε πλήρη αντίθεση με το όσο αγαπήθηκε ο γιος του.

Ωστόσο στον Πομπήιο Στράβωνα κληρώθηκε να πεθάνει τον εκλεκτό και θεοφιλή θάνατο του κεραυνόπληκτου.

Γιατί ο άνθρωπος που μελέτησε και έμαθε βαθύτερα τι είναι ο θάνατος, γνωρίζει πως ο θάνατος του κεραυνού είναι ο άριστος θάνατος.

Κοντά στον Καίσαρα, και παρόμοια σφαγμένος για κρίματα δικά του ή των προγόνων ή της Ρώμης, στέκεται ο Κάτων ο Ουτικανός.

Ο Κάτων υπήρξε του Καίσαρα εχθρός δηλωμένος στην πολιτική και στη φιλοσοφία. Δισέγγονος του Κάτωνα του Τιμητή και αδερφός της Σερβίλιας, που στάθηκε ο μεγαλύτερος έρωτας του Καίσαρα, αυτοκτόνησε στην Αφρική.

Έτσι η τάξη του χρόνου παλινόρθωσε το παράπτωμα του προπάπου, που με τις πολυχρόνιες προτροπές και το πείσμα του πέτυχε στο τέλος, να εξαφανίσει την Καρχηδόνα από τον κατάλογο των εθνών.

-Για κοίτα ετούτο τον έφηβο γέροντα! λέει ο Βιργίλιος στο Δάντη¹⁴⁷. Το βαρυκόκαλο, με το θαλερό δερμάτι, τους δυνατούς ώμους, και τις πλατιές ρυτίδες στο μέτωπο. Ο αγέρας παραπαίρνει τα λευκά του μουστάκια. Και τα μαλλιά του, τουλούπες, χιονιού, πέφτουν στο ακηλίδωτο βλέμμα του και στην πεισματερή τραχηλιά. Στέκεται ακκουμπισμένος στην πέτρα του χρόνου, και βλαστημώντας άκακα φυλάγει το πόστο του. Δεσποτικά και κυρίαρχα απλώνει τα χέρια, και δίνει οδηγίες σε λογής κολασμένους που φτάνουν ασταμάτητα. Ετούτος διορίστηκε δικαστής και κλειδοκράτορας στην πύλη του Καθαρητίου, και έλαβε τη θέση του ρωμαίου Αιακού στον Αχέροντα. Είναι ο Κάτων ο Ουτικανός.

Ο Κάτων, μετά την ήττα των πομπηιανών στη Θάψο από τις λεγεώνες του Καίσαρα, αυτοκτόνησε με τον τρόπο του ρωμαίου αυτόχειρα ευπατρίδη. Το ξίφος σκίζοντας τη χώρα της κοιλιάς, άφηκε να χυθούν έξω τα εντόσθια που έμεναν ώρες ζωντανά¹⁴⁸.

Ο αγνός στωικός, προτού καρφωθεί στην αιχμή του σίδερου, αποσύρθηκε στη σκηνή του, και διάβασε με κατάνυξη το Φαίδωνα του Πλάτωνα¹⁴⁹. Έπεσε για τη δημοκρατία, όπως ο Σωκράτης έπεσε για την αρετή.

Τον Κάτωνα μαζί με το Σωκράτη, τον κυνικό Διογένη, τον Αντισθένη και τον αρχηγό της Στοάς Ζήνωννα οι αρχαίοι τους μετρούσαν στις πέντε κορυφές της σοφίας και της στωικής πράξης.

Άφηκε τη Ρώμη και τον κόσμο ορφανούς στα σαράντα οχτώ του χρόνια.

Ένα από τα τελευταία πρόσωπα του δράματος είναι ο Μάρκος Αντώνιος. Στο θέατρο της ιστορίας ο Αντώνιος υποκρίθηκε το δευτεραγωνιστή στη λύση του μύθου της δημοκρατίας.

Η διαταγή του, πριν φύγει από τους Φιλίππους να σταλθεί με επισημότητα η τέφρα του Βρούτου στη μητέρα του στη Ρώμη, είναι το δείγμα της μεγαλόδωρης ψυχής του¹⁵⁰.

Εκείνοι που τον αγάπησαν και τον εμίμησαν, τότε βρήκαν να στέκεται στο δικό τους ύψος: ο Καίσαρ, ο Αύγουστος, ο Βρούτος, η Οκταβία, η Κλεοπάτρα.

Η αυτοσφαγή του Αντωνίου στην Αλεξάνδρεια ήρθε σαν πληρωμή για την αχαριστία του στους τυραννοκτόνους.

Λίγο προτού πεθάνει στους Φιλίππους ο Βρούτος, έχοντας στο νου του τον Αντώνιο, σήκωσε τα χέρια του στον ουρανό και επικαλέστηκε το θεό της τιμωρίας μ' ένα στίχο του Ευριπίδη¹⁵¹.

-Μην αφήσεις, Δία, είπε, να σου ξεφύγουν, εκείνοι που πράξαν το κακό.

Η κατάρα του Βρούτου ανεβάζει στο φως την πικρή προσφυγή του ποιητή Ιβύκου, που ζήτησε κάποτε από τους γερανούς να μαρτυρήσουν τους ληστές που τον σκότωσαν.

Και ο θεός έγνεψε στο Βρούτο. Γιατί εγκατάλειψε τον Αντώνιο στην τύψη της αδικίας του. Ώρα μεσάνυχτα με φωνές και όργανα, -ήταν ο Δίας ο Διόνυσος ο Ηρακλής ο Παν;- επήρε το θίασο της ζωής και έφυγε από τη μεγάλη πόλη¹⁵².

Ο Αντώνιος αποχαιρέτησε την Αλεξάνδρεια, καθώς λέει ο καβάφης, γιατί υποχρέωσε τη Ρώμη να αποχαιρετήσει τη δημοκρατία.

Απέναντι στον Καίσαρα, και δίπλα στον Κάτωνα τον Ουτικανό, στέκεται ο Μάρκος Βρούτος.

Ο Αντώνιος στους Φιλίππους την προτεραία τον εχτύπησε, και την υστεραία τον έκλαψε. Ο Βρούτος αυτοκτόνησε με λόγχη ξίφους, για να μη γίνει αλωτός ξένης αιχμής.

Λογαριάζεται στους στωικούς της πράξης, παρά τις γραπτές διατριβές του για την υπομονή, την αρετή και το καθήκον. Στη μεταφυσική ακολούθησε τον Πλάτωνα, στην ηθική το Ζήνωνα.

Ο Μάρκος Βρούτος ήταν χρηστηριασμένος να τελειώσει, ό,τι άρχισε πριν δεκατέσσερις γενεές ο Ιούνιος Βρούτος: τη δημοκρατία της Ρώμης.

Η μάνα του η Σερβίλια ήταν η αδερφή του Κάτωνα, και η «Αθάνατη αγαπημένη» του Καίσαρα. Η γυναίκα του η Πορκία ήταν η κόρη του Κάτωνα

Στα Φάρσαλα, 48π, μέσα στις τάξεις των πομπηϊανών πολέμησε τον Καίσαρα, που μετά τη νίκη του δείχτηκε αμνησίκακος. Στη διάρκεια της μάχης ο Καίσαρ είχε δώσει διαταγή στους εκατόνταρχους:

-Πιάστε τον ζωντανό! Μα αν είναι να το σκοτώστε, αφήστε τον να φύγει.

Είναι ο εταίρος του Κάσσιου, του Κάσκα, του Κίννα, του Δέκιου Βρούτου, του Τριβώνιου, του Λιγάρου, του Μέτελλου Κίμβρου, και των άλλων συνωμοτών.

Όταν μια νύχτα γιομάτη αντάρα παρουσιάστηκε στο σεισμό της φαντασίας του το όραμα του Καίσαρα στις Σάρδεις, και του δήλωσε πως θα ξανασυναντηθούν στους Φιλίππους¹⁵³, ο Βρούτος του στάθηκε πικρά και αποφασισμένα.

-Όπως ορίζεις, κύριε! του απάντησε.

Αργότερα στους Φιλίππους, με τον Κάσσιο να κείτεται και με το παν χαμένο, καθώς οι σύσκαίνοί του χιλίαρχοι και λεγάτοι τον παρακαλούσαν να βιαστεί να φύγει, για να μην πιαστεί, με την ίδια πίκρα έστερξε να συναινέσει:

-Αλήθεια, ώρα να φύγουμε. Με τα χέρια πια, όχι με τα πόδια¹⁵⁴.

Αυτός είναι ο άνθρωπος που στάθηκε ο αρχιτέκτονας της μεγαλύτερης συνωμοσίας, και ο φύλακας της ευγενέστερης ιδέας του ανθρώπου. Καταλαβαίνουμε την παρόρμηση του Σαίκσπηρ, όταν επρόβλεψε και είπε ότι η σκηνή του Καίσαρα και του Βρούτου θα παίζεται στα θέατρα, από τις πολιτείες του μέλλοντος και τις άγνωστε γλώσσες¹⁵⁵.

Εκείνο που δύσκολα μπορεί να εξηγήσει κανείς είναι η βούληση του Δάντη να δικάσει την προδοσία μόνο, και να βάλει το Βρούτο, γυμνός και ξετραχηλιασμένος, να ξεπαγιάζει στο πιο βαθύ πηγάδι της κόλασης¹⁵⁶. Γιατί, αναρωτιέται κανείς, ο Δάντης που τόσο υπόφερε για τη δημοκρατία τιμώρησε έτσι το Βρούτο, το μεγαλομάρτυρα της Δημοκρατίας;

Σε άλλο επίπεδο είναι σα να ρωτάμε: γιατί ο Ρουσσώ, ο πιο μεγάλος παιδαγωγός, όλα τα παιδιά που γέννησε τά 'ριξε στο ορφανοτροφείο; Τέτοιες ερωτήσεις δεν έχουν αποκρίσεις.

Η Πορκία ήταν η άξια γυναίκα του Βρούτου, που πλήρωσε το μερτικό της στο εθνικό πλέγμα των ανομημάτων της Ρώμης. Στωική από πατέρα και στωική από άντρα, στέκεται αναμεταξύ τους με περηφάνεια αναποφάσιστη. Όπως και η Κορνηλία, που δεν μπορούσε να διαλέξει το πιο διαλεχτό ανάμεσα σε πατέρα και γιους.

Ξεπερνώντας τη θηλυκή της φύση έδειξε πως έφτανε να συμμερισθεί την πολιτική και τους κινδύνους του άντρα της. Όπως ακριβώς μπορούσε να κατανοεί την ηθική του πατέρα της.

Κοντά στις Μάρτιες Ειδούς κοιτάζοντας μια νύχτα με ανησυχία το Βρούτο στα μάτια, άρπαξε μια περόνη και τη βύθισε στο μηρό της. Ήταν όμοια μ' εκείνη, που απόσπασε από την Ιοκάστη ο Οιδίπους και έβγαλε τα μάτια του.

-Πες μου! είπε στο Βρούτο. Αμ μπορώ να πιγώ στα αίματα χωρίς να χύσω δάκρυ, δεν θα μπορέσω τάχα να κρατήσω το μυστικό σου; Μίλα μου λοιπόν, και ξεδιπλώσου. Γιατί η σιωπή είναι πολλά μαχαίρια. Τι σε τρυγάει μερόνυχτα, και γιατί μαράθηκε ο ύπνος σου;

Τότε ο Βρούτος την κοινώνησε το μυστικό της συνωμοσίας.

Το πρωί το ορισμένο να πεθάνει ο Καίσαρ, καθώς έβλεπε ν' ανεβαίνει ο ήλιος και να μην έρχεται η είδηση ότι τελέστηκε η πράξη, πετάχτηκε στους δρόμους με τα μαλλιά της ξέπλεκα και με τα μάτια της δύο πελώριους κρίκους. Ήταν μια γκαζέλα που την κύκλωναν λύκοι. Έτρεμε το δέρμα της μια βίαιη φρίκη, και τα λόγια στα χείλια της ήσαν σκόρπια χαλίκια. Ωσπου ήρθε η είδηση ότι ο τύραννος έπεσε.

Ύστερα ο χρόνος της Πορκίας μετρούσε τις ώρες αντίστροφα. Και κάποτε έφτασε η μέρα που της έφερε το μαντάτο από τους Φιλίππους, ότι ο Βρούτος έπεσε.

Οι συγγενήδες απομάκρυναν τις αιχμές και τα σίδηρα από τον κοιτώνα της. Αλλά η Πορκία κοίταζε ολόγυρα και δεν καταλάβαινε. Τα μακρυνά και τα μέσα της της μοιάζαμε ένα.

Κάποια στιγμή, μακριά όσο το φως ενός άστρου, όρμησε στη φωτιά της Εστίας, άρπαξε με τη φούχτα να αναμμένα κάρβουνα, τα κατάπιε και πέθανε¹⁵⁷.

Στα 45π που παντρεύτηκε το Βρούτο, τρία χρόνια πριν του Φιλίππους, η Πορκία ήταν μια νεαρή πεντάμορφη χήρα, όπως η Αγιάτιδα του Κλεομένη στη Σπάρτη διακόσιους περίπου χρόνους παλαιότερα.

Η τελευταία πράξη της επανάστασης, ο εξόδιος actus, στη γλώσσα του Τάκιτου ονομάζεται *Actiana victoria*¹⁵⁸.

Την ανάμνηση της νίκης στο Άκτιο το 31π ο ίδιος ο Οκταβιανός, που τη δική του ιστορία δεν την έγραψε στη βύβλο και στον πάπυρο αλλά επάνω στο δέρμα της γης, την ονόμασε Νικόπολη.

Η Νικόπολη, η πόλη που έχτισε για να θυμίζει τη νίκη του, ήταν το ευλίμενο κέντρο στην ακτή του Ιόνιου, όπου γράφτηκε ένα από τα ωραιότερα βιβλία της στωικής φιλοσοφία, το *Εγχειρίδιο* του Επίκτητου. Έναν αιώνα ύστερα από την κτίση της.

Και είκοσι αιώνες αργότερα στα περίχωρα της Νικόπολης, όπου σήμερα μεγαλώνει η Πρέβεζα, γράφτηκε μία από τις ωραιότερες πράξεις της ποίησης, ο θάνατος του Καρυωτάκη. Το κοινό σημείο ανάμεσα στο στωικό πνεύμα του Επίκτητου και στη ποιητική ζωή του Καρυωτάκη είναι η αυτοκτονία.

Ο Οκταβιανός ήταν μια ιδιοσυγκρασία στυφή. Μεγαλώφελη όμως, και μεγαλεπήβολη. Και στη μοναχικότητά της μεγαλοπενθής. Ο στίχος του Νίτσε «ακκουμπώ την παλάμη μου πάνω στις χιλιετίες, και τυπώνω το σχήμα της σαν σε μαλακό κερί», θα του πήγαινε γάντι.

Όταν ο νικητής εμπερίστατος μπήκε στην Αλεξάνδρεια, η πόλη ξαφνιασθήκε. Γιατί έβλεπε για πρώτη φορά ίσως μετά τον ιδρυτή της, τον Αλέξανδρο του Φιλίππου, να περνά και να βαδίζει αυτές τις στοές και τις συνοικίες της ένας ολιγόγελως ηγεμόνας χωρίς να συνοδεύεται

από «σαμβυκίστριες και κιναίδους»,¹⁵⁹

όπως θα 'λεγε ο Πλούταρχος.

Αργότερα του άλλαξαν το βαφτιστικό, και τον είπαν Αύγουστο. Το καινούριο όνομα έκρυβε μια Τριάδα από ιδιότητες επιβάλλουσες και φωτεινές. Ήταν το θάλος τη αύξεσης, το *augere*· το κύρος της αυθεντίας, η *auctoritas*· και η προφητική ενέργεια που λύνει το άδηλο μέλλον, το *augurium*. Και οι τρεις ποιότητες χωνέψανε στην υψηλότερη ουσία του *augustus*. Του Σεβαστού στα ελληνικά.

Στο πρόσωπο του Αύγουστου που έκλεισε την πύλη του Ναού του Πολέμου, σφράγισε δηλαδή ρη σπηλιά με τις όχεντρες του εμφύλιου, η ανεκτή δεισιδαιμονία του όχλου είδε την έλευση επί γης ενός είδους Μεσσία¹⁶⁰. Και αλλιώς ενός Απόλλωνα Ακεστήρα και Επικούριου.

Ο Αύγουστος κατόρθωσε να εδραιώσει μια εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στην παράδοση της άρχουσας τάξης, και στην ατομική του βούληση σαν του πρώτου πολίτη. Του *princeps* ή του πρίγκιπα.

Η εμφάνισή του κάθε φορά στους πολίτες επρόπεμπε ένα σεβασμό που έμοιαζε άορατος. Πάντα προσηκωνόταν να χαιρετήσει τους συγκλητικούς, όταν τον χαιρετούσαν. Και δεν παραδέχτηκε ποτέ να τον προσφωνήσουν *Domine!*

Στις μετακινήσεις του χρησιμοποιούσε τη δίφρο των επισήμων, τη *sella curulis*. Και όταν η χρεία τον έφερνε να πεζολατήσει, τον συνόδευαν σταθερά οι

δώδεκα ραβδούχοι. Σε όλη τη ζωή του φορούσε την περιπόρφυτη τήβεννο των εννιαύσιων αρχόντων.

Στα σαρανταένα χρόνια που έζησε ακόμη, ύστερα από το 27π, στη θύρα του σπιτιού του ο λαός κρέμασε ένα στεφάνι δάφνης.

Ο βίος και η πολιτεία του Αύγουστου καλλιέργησε τη βασική ιδέα της Στοάς, ότι το τέλειο σύστημα πολιτείας μέλλει να σαρκωθεί στην εξουσία μιας πόλης-κράτους που προορίστηκε να κυριαρχεί στην οικουμένη.

Τρεις στίχοι του Βιργιλίου θα κηρύξουν το status των πραγμάτων, και τη νέα τάξη στις απέραντες εκτάσεις των κρατών της αυτοκρατορίας. Στις δεκαπέντε αυτοκρατορικές και στις δέκα συγκλητικές επαρχίες:

*Αυτή ας είναι η αποστολή σου, ρωμαίε,
Να κυβερνάς τα έθνη κα να φρουρείς την ειρήνη.
Να φείδεσαι τους νικημένους κι να νικάς τους περήφανους¹⁶¹.*

Ο τελευταίος στίχος αντηχεί έντρομα στο συμπαγές σκοτάδι της απειλής των δυνατών:

Parcere subjectis et debellare superbos.

Η ηθική χειραγώγηση που έμελλε να κηδεμονέψει την πολιτική βούληση του Αύγουστου χρειαζόταν μια δύναμη ανάλογα στιβαρή.

Και εδώ εντοπίζεται ένας κύριος λόγος που στα χρόνια του Αύγουστου, καθώς και του διαδόχου του Τιβέριου, η στωική ηθική της Ρώμης ξαναγύρισε στις απόκρεμνες πηγές του Ζήνωνα και του Χρύσιππου.

Με χάλκινο τον ουρανό επάνω και κάτω τη γη σιδηρά, για να σωθεί ο ρυθμός των πραγμάτων στην εύκρατη σύνθεσή του, ήταν ανάγκη από την πίσω πλευρά της ζωής να ανθήσουν τα τρυφερά αισθήματα και η αναψυχή της φαντασίας.

Έτσι πέρα από τη δύναμη της πολιτικής φθάνουμε στην εμορφιά της τέχνης, με τους «νέους ποιητές» και τη λατινική Αρκαδία.

Ο επιτήδειος Μαικήνας υπούργησε τον Αύγουστο παίζοντας δεξιότεχνα το ρόλο του Μουσαγέτη. Η νέα σχολή των γραμμάτων και της μουσικής αγωγής στη βάση της μιμήθηκε τον παλιότερο κύκλο των Σκιπιώνων.

Ωστόσο είχε ένα χαρακτήρα περισσότερο δύσκαμπτο και σχεδόν υποχρεωτικό. Σε κάποιο σημείο η αισθητική οδηγία του Αύγουστου αναμίχθηκε επιδέξια με την προπαγάνδα.

Στα πλαίσια αυτού του σχεδίου η *Αινειάδα* διαφέρει από την *Οδύσσεια* σε τούτο: το έπος των ελλήνων πλάστηκε εκ των υστέρων και περιγράφει ένα γεγονός ξετυλιγμού της ελευθερίας· το έπος των ρωμαίων έγινε εκ των προτέρων και περικλείνει μια πρόθεση καθορισμού της εθνικής συμπεριφοράς.

Στραμμένη στην ήρεμη σοφία των πραγμάτων η *Οδύσσεια* έρχεται να δοξολογήσει το παρόν. Προσηλωμένη στην ακοίμητη μέριμνα της ζωής η

Αινειάδα ζητεί να αιχμαλωτίσει το μέλλον. Άλλη μια φορά η διαφορά. Χτυπά. Οι έλληνες υπήρξαν καλλιτέχνες. Οι ρωμαίοι έγιναν οργανωτές.

Ο στωικός προσανατολισμός του Αύγουστου, πέρα από την παραγγελία της Αινειάδας, φαίνεται στα Γεωργικά του Βιργιλίου και στο *Carmen seculare* του Οράτιου.

Τα Γεωργικά δρομολογούνται στην προέκταση της γραμμής του Κάτωνα του Τιμητή, που με τη συγγραφή του *Για τη γεωργική τέχνη* απόβλεπε στην τόνωση του *mos majorum*. Του αρχαίου ήθους.

Το *Carmen seculare* είναι μια εκτέλεση του Οράτιου πινδαρικού τύπου, προορισμένη για τις εθνικές γιορτές του 17π. Εξυμνεί και λιβανίζει τη *lex Iulia*, τον περίφημο νόμο που ψήφισε ο Αύγουστος για την ηθική ανάνηψη και την επιστροφή των πολιτών στη συνοχή της οικογένειας.

Η λατινική Αρκαδία είναι ένας πίδακας ροδαμών και πόθων, που τινάχτηκε από μια ομάδα τρυφερών νέων. Αυτοί οι αγνοί ποιητές στο έγκλημα της πολιτικής πλήξης αντίταξαν το σθένος της ανθρώπινης αθωότητας.

Βασικά ξεκινούν από μια διάθεση εναντίωση στη στωική ηθική της Ρώμης. Η κίνησή τους εκδηλώνεται σαν ρήξη με το εθνικό ύφος του ποιητή Έννιου και την κηρυγματική ισχύ του Τίτου Λίβιου.

Οι νέοι ποιητές είναι μια πλειάδα λυρικών που, άλλοτε εύσχημα και άλλοτε εύτολμα, αρνούνται να συνταχθούν στην καλλιτεχνική κατευθυντήρια του Μαικήνα.

Στους επαναστάτες τούτους, με το μεθυσμένο φεσάκι στο κεφάλι και το γαρύφαλλο του ερωτικού αχ στο αυτί, πρώτο χελιδόνι είναι ο Λουκρήτιος. Ένας αδρός ποιητής με φρόνημα έλληνα και γλώσσα λατινική¹⁶².

Αν υπάρχουν ποιητές για τη θάλασσα και την Αφροδίτη, για τους κήπους, την πόλη και τον πόλεμο, για την Αγορά και το δήμο, για την ειρήνη και για το ψωμί, ο Λουκρήτιος είναι ο ποιητής των αλειτούργητων κάστρων, και των βαθύτερων νόμων της φύσης.

Καστελλάνος στις γης τα ψηλώματα, στέκεται φυλακάτορας στα περίπολα των άστρων και παραστάτης στα κυκλώπεια ίχνη και στους μυώνες της πετρωτής σιωπής.

Ο λόγος της ποίησης του Λουκρήτιου είναι μια πρόταση για την ηρεμία που περιμένει το φρόνιμο άνθρωπο πίσω από τις οροσειρές των καταιγίδων του ουρανού και του πνεύματος. Εκεί πέρα τα φλεγόμενα τείχη του κόσμου, τα

flammantia moenia mundi

όπως λέει, σε περιμένουν να περιδιαβάσεις και να παρηγορηθείς οι ήρεμοι ναοί των σοφών, τα

*sapientum templa serena*¹⁶³.

Ο Λουκρήτιος έγραψε μια γεωμετρική ποίηση θεμελιωμένη στη στιβαρή φυσική φιλοσοφία του Δημόκριτου και του Επίκουρου.

Το ψηλότερο όρος της λατινικής Αρκαδίας είναι ο Βιργίλιος. Στρατευμένος ολόκληρος στη θητεία της στωικής ματιάς του Αύγουστου, έλαβε τη θέση του σαν ο μεγάλος μαθητής του Ομήρου και ο πρώτος δάσκαλος της Ευρώπης. Την αγγελία του ύστερα από δεκατρείς αιώνες την ανανέωσε ο Δάντης.

Καταπόδι ακολουθεί ο Οράτιος. Ο μισός είναι γυρισμένος στην πλευρά του Αύγουστου και στη στωική επισημότητα. Ο άλλος μισός έχει δοθεί στο συμπόσιο των νέων λυρικών.

Οι ιαμβικές ασέλγειες του Οράτιου λικνίζονται στην αιθρία ενός λυρισμού κλασικού. Είναι κορίτσια από κρύσταλλο με ονόματα ελληνικά:

Η Λαλάγη, η Γλυκέρα, η Νέαιρα, η Ινάχα, η Λύκη, η Πύρρα, η Κινάρα, η Τυνδαρίδα, η Χλόη.

Μέσα από τις στροφές του ξανακούγεται το γάργαρο γέλιο που αφήνουν οι μικρές κόρες της Σαπφώς στους αυλόγυρους και στις παραθιναλιές της Λέσβου:

Η Ατθίς, η Κλείς, η Γογγύλα, η Ανδρομέδα, η Γυρίνω, η Ανακτορία, η Μίκα, η Μνασιδίκα.

Κυκλωμένοι από τη λάμψη της ίδιας νεότητας έρχονται και φεύγουν οι στερεοί καημοί των άλλων λυρικών, που όλοι τους πεθάνανε στην ηλικία του Μότσαρτ, του Πούσκιν, του Σέλλεϋ και του Μπάιρον. Είναι άκρες καλοκαιριού και κυκλαδικοί ήμεροι.

Δίπλα στη Μυρτάλη του Οράτιου ανακλαδίζεται και αλαφροτρέμει η Κόριννα του Οβίδιου, η Κύνθια του Προπέρτιου, η Δηλία του Τίβουλλου, και η αθάνατη Λεσβία του Κάτουλλου.

Με τούτες τις λόγχες των κρίνων αποκρίθηκαν οι ποιητές της Ρώμης στους αετούς των λεγεώνων και στη βλοσυρή στοργή του Αύγουστου.

Υπολείπεται να δοθεί λύση στο τελευταίο πρόβλημα: ποιο ήταν το τίμημα που πλήρωσε ο Αύγουστος για το πολιτικό του έργο, και για τον Κολοσσό της υπόληψης που του ανήγειρε η ιστορία;

Ο Αύγουστος στην προσωπική του ζωή έζησε τόσες πίκρες, όσες ήσαν οι αυτοκρατορικές επαρχίες του. Και οι λύπες του ήταν τόσο βαριές, όσο βουρκωμένα έστεκαν τα βουνά στους χιονιάδες, και οι κακοχειμωνιές στα πέλαγα της ηγεμονίας του. Του Principatus.

5.Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ

Ο Γερμανικός ήταν πρίγκιπας. Ο κόσμος τον χειροκροτούσαν στο δρόμο, και στο όνομά του έπαιρναν ιερούς όρκους. Όσο έζησε, στάθηκε μια δύναμη. Η ρώμη θά 'λεγε της Ρώμης. Και σαν πέθανε, έγινε η εσπερινή λύπη ενός μύθου.

Η διαθήκη του Αύγουστου τον όρισε εγγόνι της διαδοχής. Γιατί ο Αύγουστος υιοθέτησε τον Τιβέριο, με την υποχρέωση ο Τιβέριος να υιοθετήσει το Γερμανικό.

Όταν ακούστηκε στη Γερμανία ότι ο Αύγουστος πέθανε, τα στρατεύματα εκήρυξαν το Γερμανικό αυτοκράτορα¹⁶⁴. Ο Γερμανικός αναγκάστηκε να καταστείλει τη στάση. Τότες ένιωσε όπως νιώθεις, όταν χαστουκίζεις κάποιον και κοκκινίζει το δικό σου μάγουλο.

Κοντά στη βασιλική του καταγωγή είχε βασιλική και την κράση. Και μοίρα βασιλική υπόγραψε το τέλος της ζωής του. Γιατί πέθανε, και μόλις είχε κλεισμένα τα τριαντατρία του χρόνια. Η ελληνική αντίληψη πως οι καλόμοιροι πεθαίνουν νέοι είχε περάσει και στο ρωμαϊκό πνεύμα:

*quem di diligunt adulescens moritur*¹⁶⁵.

Ο Γερμανικός ήταν ζηλευτός. Καλογραμμένος, διωματάρης, σοθετός, και στο σείσμα της λυγαριάς. Και εφάνταζε πιότερο ζηλευτός, όταν το δειλί έπαιρνε να τον πορφυρώνει ο ήλιος· ή την αυγή, σαν ετύχαινε να πίνει νερό από κάποια μαρμάρινη κρήνη.

Οι στρατηγίες είχαν οργανώσει τη φυσική τους διάπλαση. Και οι κίνδυνοι την εγύμναζαν καθημερινά. Το νευρώδες ήθος του αναμειγνυόταν εύκρατα μ' ένα σώμα ασθενικό.

Ο στωικός Ζήνων θά 'λεγε πως στη λογαριασμένη σάρκα της νεότητάς του άνθιζε

ή αιδώς και ή αρρενωπία.

Και ο Πλούταρχος θα ξαναρχόνταν να γράψει για το χατίρι του Γερμανικού το λόγο που έγραψε για τον Αλέξανδρο το Μακεδόνα. Ότι τάχατες το σώμα του μοσκοβολούσε μια δική του φυσική ευωδιά.

Σα νά 'τανε δηλαδή η ύπαρξή του ζυμωμένη από όνειρο, από φιλόανθρωποι έργοια, και από το μέλλον που καμιά φορά το ζούμε προτού να φτάσει. Εκείνο σα να λέμε τον αγίνωτο χρόνο, που ξεδιπλώνεται πρόωρα, και παραδίνεται στον άσωτο δικαιούχο του σαν προκαταβολή.

Πολλές φορές εξόδευε τον καιρό του προσέχοντας τους αστερισμούς και τις μεταβολές των ωρών. Αστρονομικός στη βάση και αστρολογικός ελάχιστα, στη δουλειά των αστρονόμων έβρισκε μια συναρπαστική μελέτη για τα μετέωρα και την αρμονία των ουρανώων¹⁶⁶. Στους αστρολόγους, αντίθετα, και στα μέντιουμ έβλεπε τους τσαρλατάνους και τους αγύρτες. Τις βδέλλες των αφελών, και της αρετής τα περικαθάρματα.

Τα ζώδια και οι γύροι των άστρων στη γνωστική του περιέργεια μιλούσαν μια γλώσσα, που δεν έμοιαζε σε τίποτα με τη γλώσσα που μιλούν στους δεισιδαιμονικούς τα αστρομαγικά και τα νυχτολάλα.

Θέλω να ειπώ πως προχωρούσε χορεύοντας με τα πόδια που είχε, και όχι πετώντας με τα φτερά που δεν είχε.

Ακόμη και στην αδρή σιγαλιά της γλώσσας του εκτιμούσαν τον ποιητή. Ο καλύτερος έλεγαν της βασιλικής οικογένειας. Οι κριτικοί του καιρού μας ισχυρίζονται πως είναι ποιητής εγκριτότερος από τον Κικέρωνα σαν ποιητή¹⁶⁷.

Έντιμος άντρας, ευρηματικός στις στρατείες, και πολunuόσης σα γέροντας ήταν ατρόμητος σε όλα. Μα πιο πολύ ήταν ατρόμητος στον ύπνο. Γιατί η μεγάλη ψυχή την αφοβία της τη φανερώνει στον ύπνο. Καθώς προχωρώντας η νύχτα ολοκλήρωνε με το επιτελείο του το σχέδιο της αυριανής μάχης, έγερνε στη στρατηγική σκηνή και κοιμόταν με την αθωότητα του παιδιού.

Ο Γερμανικός αγαπούσε την Ελλάδα. Ο ελληνομαθής σα λάτρης της εμορφιάς στο πρόσωπό του συναγωνίζοταν τον πατρίκιο σαν κληρονόμο της ευγένειας.

Ο θάνατος τον απάντησε μια ταχινή στη Συρία. Τη χωσιά του την είχε στημένη ανάμεσα Αντιόχειας και Σελευκείας. Σ' εκείνες τις αφεύγατες κλεισούρες ξέρουμε πως αργότερα συναπάντησε και τον έλληνα Διγενή.

Όργανο του κακού ήταν το δηλητήριο. Ο Τάκιτος καταγγέλνει τον έπαρχο της Συρίας και τη γυναίκα του. Ωστόσο είναι εξίσου ισχυρή η γνώμη ότι ο Γερμανικός αρρώστησε, και δε πέθανε από ανόσιο χέρι¹⁶⁸.

Η ηχώ του χαμού του είχε την ίδια ποιότητα μετάλλου που άφηκε πριν από δέκα γενεές ο απίστευτος θάνατος του Αλέξανδρου στη Βαβυλώνα.

Αγγίζοντας το χέρι του ετοιμοθάνατου, οι στρατιώτες όμωςαν στα γυμνά τους ξίφη να τιμωρήσουν τη συνωμοσία που γέννησε τους δολοφόνους. Έτσι σώζει ο Τάκιτος την επιθανάτια τελετή.

Είχε γεννηθεί το 14π, και πέθανε το 19μ.

Ο Γερμανικός είναι ένας ομφαλός στην ιστορία της Ρώμης των καισάρων. Δένει με πλήθος δεσμούς αίματος και αγχιστείας τη δυναστεία των Ιουλίων και των Κλαυδίων, που κυβέρνησε από την ισχυρή αρχή του Αύγουστου το 27π ως το άτιμο τέλος του Νέρωνα το 68μ.

Στα παιδιά και τα εγγόνια του Γερμανικού συναντήθηκαν τα ποτάμια του αίματος του Οκταβιανού και του Αντώνιου, που μια γενεά παλαιότερα είχαν κοκκινίσει τη θάλασσα του Ακτίου.

Δύο ονόματα φτάνουν να δείξουν, τι ξεπήδησε από αυτήν την πολιτική αιμομιξία. Από τη φιλία, το φόβο, το μίσος, τους έρωτες, τα υψηλά προσόντα, την εμφύλια βουή, και τις Ερινύες: Καλιγούλας και Νέρων. Ο Καλιγούλας έπεφτε δισέγγονος και ο Νέρων έπεφτε τρισεγγονος και στο Μάρκο Αντώνιο και στον Οκταβιανό Αύγουστο.

Αν λογαριάσουμε πως ο Αντώνιος είχε μια ιδιοσυγκρασία ηδονικής και εφήμερης απόκλισης, ενώ το φυσικό του Οκταβιανού τον έφερνε περισσότερο προς την ανθρώπινη δυσκολία και το χρέος, παραλληλίζουμε, με την όσο γίνεται μικρότερη διπλωπία, τα μάτια των δύο κυκλώπων σε μια όσο κι αν φαίνεται αλλόκοτο, ενιαία ματιά. Η ματιά αυτή ανοίγεται στο αντιφατικό θέμα της επικούρειας και της στωικής συμπεριφοράς που τράβηξε η Ιουλιοκλαυδιακή δυναστεία.

Το πώς ξεκίνησε αυτό το δαιμονικό αγκάλιασμα της απλοϊκά επικούρειας απόλαυσης και της απλοϊκά στωικής¹⁶⁹ απάθειας, που έμπλεξε το δέντρο των Ιουλίων και των Κλαυδίων, και μαζί του εκατό περίπου χρόνια ζωής της Ρώμης, σ' έναν ανεμοστρόβιλο από τρομερά φαγοπότια και τρομερότερες κρεουργίες ανθρώπων, το υποδηλώνει μια συμβολική στιγμή. Θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε το σύμπλεγμα της Κλεοπάτρας, όπως λέμε περίπου το σύμπλεγμα του Λαοκόοντος.

Αυτοί που αγκαλιάζονται είναι ο Αντώνιος, η Κλεοπάτρα και ο Οκταβιανός. Κάτω από το ήρεμο και υπεροπτικά ελεητικό βλέμμα του Ιούλιου Καίσαρα.

Στη μέση είναι η Κλεοπάτρα. Μια ελληνίδα πριγκίπισσα αμαζονική και φαινομηρίδα. Ήταν η τελευταία γαλάζια έκρηξη από το πυροτέχνημα του Μεγαλέξαντρου. Ληλατήθηκε από το φαλλό του Καίσαρα, όπως η Γαλατία είχε ληλατηθεί από το σπαθί του.

Αριστερά της Κλεοπάτρας ο Μάρκος Αντώνιος. Ο σαικσηρικός εραστής της σαικσηρικής ερωμένης. Για χάρη της μοιράζει στους ανθρώπους νησιά και βασιλεία να σκορπά νομίσματα από τις τσέπες του.

Δεξιά της Κλεοπάτρας ο Οκταβιανός Αύγουστος. Την κοιτάζει μέσα από τα μάτια ενός μαρμάρινου κεφαλιού. Η σκοτεινή ευγλωτία της σιωπής του της υπόσχεται: Με τη στρατηγική ναυαρχίδα θα σε ταξιδέψω στη Μεσόγειο μια κρουαζιέρα τιτανική. Για χάρη του ανόσιου όχλου που τον τρελαίνει το θέαμα θα σε σεργιανίσω στη Ρώμη. Όπως ο ύπατος Αιμίλιος Παύλος σεργιάνισε κάποτε αλυσοδεμένο τον προπάππο σου, τον τελευταίο βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα. Ύστερα θα σε κλείσω στο Τουλιανό δεσμοτήριο μαζί με τους σκορπιούς, τα ερπετά και το άκαρι. Και στο τέλος θα ευδοκήσω να σε γκρεμίσουν από την Ταρπήια πέτρα, απ' όπου εγκρέμιζαν παλιά τους δούλους που κλέβανε και τις αποπλανημένες Εστιάδες.

Θα ακολουθήσει με τάξη σύντομη περιγραφή των πιο βασικών στελεχών του δέντρου των ιουλιοκλαυδίων, που ο Γερμανικός αποτελεί τον κορμό του. Η κίνηση γίνεται με κατεύθυνση από τις ζείδωρες ρίζες προς τα στολίδια κλαδιά¹⁷⁰.

Στην εικόνα μου η στωική πρακτική υποδηλώνεται με τους χυμούς και τις ουσίες, που ανεβαίνουν από το χώμα, και δίνουν στο δέντρο το είδος και το μέγεθος, το σχήμα και τις ποιότητές του. Τα στοιχεία αυτά, τα φύλλα δηλαδή, οι ανθοί, τα φρούτα και οι σπόροι συμβολίζουν την επικούρεια στάση¹⁷¹.

Καθισμένοι στη Στοά ενός Κήπου κοιτάμε μπροστά το δέντρο:

Τιβέριος Κλαύδιος Νέρων: παππούς του Γερμανικού. Πατέρας του πατέρα του. Είχε γυναίκα τη Λιβία που την ερωτεύθηκε ο Οκτάβιος, όταν εκείνη ήταν έγκυος το Δρούσο, τον πατέρα του Γερμανικού.

Ο Τιβέριος Κλαύδιος Νέρων, ιπποτικός και γενναιόδωρος¹⁷², επάντρεψε τη Λιβία με τον Οκταβιανό. Του παράδωσε στα σκαλιά του δημαρχείου τη γυναίκα του, όπως παραδίνει σήμερα ο πατέρας την κόρη του στο γαμπρό.

Τα τρία του ονόματα τα μοιράστηκαν αργότερα τρεις αυτοκράτορες. Ένας Τιβέριος φιλόσοφος και στυγερός. Ένα Κλαύδιος κατακτητής και κερατάς. Ένας Νέρων τενόρος και πυρομανής.

Μάρκος Αντώνιος: παππούς του Γερμανικού. Πατέρας της μάνας του. Ο μεγάλος φίλος και ο μεγάλος εχθρός του Οκταβιανού. Γνωστός στους αισθητές από μια τραγωδία του Σαίκσπηρ και από ένα ποίημα του Καβάφη.

Τα ψήγματα της στωικής ιδιοσυγκρασίας του τα φανέρωσε η μελαγχολική του απόφαση να πέσει από το δικό του χέρι και με το δικό του σπαθί. Πέθανε 56 χρονώ το 30π.

Οκταβιανός Αύγουστος: παππούς εξ αγχιστείας του Γερμανικού από τρεις μεριές: από τη γυναίκα του Λιβία, από την αδερφή του Οκταβία, και από την εγγονή του Αγριππίνα την Πρεσβύτερη.

Την οικογένεια του Αύγουστου τη χτυπήσανε πλήθος συφορές. Ποτέ δεν κατάφερε ο Αύγουστος να σταθεί με τέλεια απάθεια, όπως την ήθελαν οι στωικοί, στα παθήματα. Πάντοτε όμως τα υπόφερε με την εγκαρτέρηση του κυρίαρχου της οικουμένης. Πέθανε 77 χρονώ το 14μ.

Λιβία: γιαγιά του Γερμανικού. Μάνα του πατέρα του. Η πρώτη γυναίκα του Τιβέριου Κλαύδιου Νέρωνα και η δεύτερη του Αύγουστου.

Η Λιβία είναι πιασμένη στον κύκλιο που τον κρατούν οι επιβλητικότερες δέσποινες της ρωμαϊκής ιστορίας. Από τη Βολούμνια τη μάνα του Κοριολανού και την Κορνηλία την κόρη του Πρεσβύτερου Σκιπίωνα, ως τη Σερβίλια την αδερφή του Ουτικανού Κάτωνα και την Πλωτίνα τη γυναίκα του Τραϊανού.

Αν επιχειρήσουμε να δούμε τη ζωή του Αύγουστου μακριά από τη Λιβία, θα χάσουμε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα του. Είτε σαν του πατέρα του σπιτιού του,

το pater familiae, είτε σαν του πατέρα της πατρίδας, του pater patriae όπως ονόμασε τον Αύγουστο ο πόπουλος ρομάνους το 2π. Ζήσανε 54 χρόνια μαζί. Και έζησε 15 χρόνια με τη μνήμη του.

Η Λιβία ήταν φύσει στωική φύση. Τα τέσσερα κύρια πάθη που ξεχωρίζουν οι στωικοί τα γνώρισε και της στάθηκαν. Την ηδονή, στη σχέση της με τη δύναμη του βασιλικού της συζύγου. Την επιθυμία, στη σχέση με τη διαδοχή του γιου της Τιβέριου. Το φόβο, στη σχέση της με τον ακοίμητο κίνδυνο που πάντοτε παραστέκει τον ηγεμόνα. Τη λύπη, στη σχέση της με το θάνατο του γιου της Δρούσου, και του γιου της Γερμανικού.

Πεθαίνοντας ο Αύγουστος της χάρισε τα στερνά του λόγια:

-Ζήσε, Λιβία, χαιρόμενη· και ενθυμού όσα ζήσαμε.

Οκταβία: γιαγιά του Γερμανικού. Η μάνα της μάνας του. Ήταν γυναίκα του Μάρκου Αντώνιου και αδερφή του Οκταβιανού.

Σαν ερωτικό δοχείο της έλειψαν τα δυνατά μύρα της Κλεοπάτρας. Ωστόσο στην αναμέτρησή τους ο άγγελος της συζύγου ενίκησε τον άγγελο της ερωμένης.

Η Κλεοπάτρα εγέννησε Ήλιους, Σελήνες και Καισαρίωνες, που όλα τους πέθαναν παιδιά. Όμως από τον καρπό της κοιλιάς της Οκταβίας γεννήθηκαν καίσαρες.

Δρούσος: ο πατέρας του Γερμανικού. Ήταν ο δεύτερος γιος της Λιβίας και του Τιβέριου Κλαύδιου Νέρωνα. Ήταν ακόμη ο μικρότερος αδερφός του κατοπινού αυτοκράτορα Τιβέριου· ήταν ακόμη το αγαπημένο προγόνοι του Αύγουστου.

Η δόξα και η μοίρα του πατέρα Δρούσου ήταν προάγγελμα και μικρό ανάλογο της δόξας και της μοίρας του γιου Γερμανικού. Πέθανε στη Γερμανία 29 χρονώ το 9π.

Αντωνία η Νεότερη: η μάνα του Γερμανικού. Κόρη της Οκταβίας και του Μάρκου Αντώνιου. Έζησε μέσα στην υπόληψη και το σεβασμό των ανθρώπων, γιατί παντρεύτηκε το Δρούσο και γέννησε το Γερμανικό.

Πέθανε τον καλό θάνατο στα 73 χρόνια της το 37μ.

Αγρίππας: πεθερός του Γερμανικού. Ήταν ο πατέρας της γυναίκας του Αγριππίνας της Πρεσβύτερης. Ο γελαστός και αλύγιστος στρατηγός του Αύγουστου και ο γαμπρός του από τη μονάκριβη θυγατέρα του την Ιουλία Π., που του 'δωσαν τους τρεις εγγονούς και τις δύο εγγονές.

Καθώς ανεβαίνουμε τα Προπύλαια της Ακρόπολης, βλέπουμε και σήμερα αριστερά το τετράγωνο βάθρο που είχε το άγαλμα που του 'χαν υψώσει οι αθηναίοι. Αυτό που το λέω «η τσίμπλα στο μάτι της Ακρόπολης».

Όσο μεγαλύτερες ελπίδες εστήριξε στα εγγόνια του ο Αύγουστος, τόσο πιο πολύ βαθύνανε την πληγή του. Ο Αγρίππας πέθανε 51 χρονώ το 12π.

Ιουλία η Πρεσβύτερη: πεθερά του Γερμανικού. Ήταν η μοναχοκόρη του Αύγουστου.

Πρώτον άντρα, χωρίς να του γεννήσει παιδιά, επήρε το Μάρκελλο. Χήρα 18 χρονώ ξαναπαντρεύτηκε τον Αγρίππα. Με το δεύτερο άντρα της έζησε εννέα χρόνους και χάρισαν στον Αύγουστο τα πέντε εγγόνια του.

Στα 27 της χρόνια η Ιουλία Π. διπλοχήρεψε. Τρίτος άντρας της, χωρίς να του γεννήσει παιδιά, έγινε ο Τιβέριος, αδερφός της αφού ήταν γιος της μητριάς της Λιβίας. Από τον Τιβέριο τη χώρισε τη Ρόδος στην αρχή και η μοιχεία ύστερα. Η Ρόδος και το πήδημα που λένε.

Και οι τρεις επιλογές των συζύγων έγιναν από τον πατέρα της. Στην Τρίτη περίπτωση μάλιστα ο Αύγουστος υποχρέωσε τον προγονό του Τιβέριο, προκειμένου να παντρευτεί την Ιουλία, να χωρίσει τη γυναίκα του Βιψανία, που ζούσε μαζί της ζωή χαρισάμενη.

Η μοιχεία της Ιουλίας Π. δεν εκδηλώθηκε σαν μεμονωμένη ή στιγμιαία ρήξη με την ηθική τάξη. Από την αρχή έλαβε τη μορφή μιας συνεχόμενης ομοβροντίας ερωτικών παρασπονδιών. Και σε χρόνο σύντομο άφηκε το ρυθμό του «βολή κατά βολή» και πέρασε στο τέμπο του «βολή κατά ριπάς».

Εξεκίνησε από του να πορνεύεται φανερά στο σκοτάδι πάνω στους ιερούς βωμούς και στα δημόσια σανιδώματα των θεάτρων. Και έφτασε, πρώτα να κάνει βίζιτες στα ανδρικά πορνεία της Ρώμης πληρώνοντας, και ύστερα να εκδίδεται η ίδια πληρωνόμενη.

Καθώς φαίνεται ήθελε να καρπωθεί την ευχαρίστηση του αποκλειστικού κινήτρου των κοινών γυναικών. Την ξεχωριστή εκείνη αίσθηση που χάριζε στις ιερόδουλες η ειδοποιός διαφορά του επαγγέλματος. Γιατί η Ιουλία Π. είχε τεράστια περιουσία.

Δέκα χρόνους πριν αρχίσει τον ατάσθαλο βίο της είχε εφαρμοστεί ο Ιούλιος νόμος. Με εισήγηση του Αύγουστου, που την υπαγόρευσε μια παρόρμηση στωικής ηθικής σε συνδυασμό με την ελπίδα να επιστρέψουν οι νέοι στο *mos majorum*, η Σύγκλητος είχε ψηφίσει την περίφημη *lex Julia*.

Ο νόμος σκόπευε να πατάξει τη μοιχεία, να περιορίσει τα διαζύγια, και να ξαναφέρει το γάμο στο αρχαίο του κύρος. Και τώρα η συμπεριφορά της κόρης ερχόταν, σαν σκοτεινή επιλογή της μοίρας, να διακωμωδήσει την πρόθεση του πατέρα.

Με μήνυση του Αύγουστου επήρε το δρόμο της εξορίας. Ο πατέρας κατάγγειλε την κόρη στους τιμητές και έφερε τα του οίκου του στο δήμο. Εζήτησε συγγνώμη, πρώτα από τον εαυτό του και ύστερα από τη Σύγκλητο, για τον πόνο που του προκάλεσε η οικογενειακή καταισχύνη του.

Κάποια μέρα, πριν από την πένθιμη λύση της σχέσης του στωικού πατέρα με την επικούρεια κόρη και σε κάλμα καιρό, ο Αύγουστος είδε τις βέργιες να ξεριζώνουν τις υπόλευκες τρίχες της Ιουλίας Π. Έσκυψε τότε και την ερώτησε:

-Προτιμάς φαλακρή, σαν τη φαλακρή Αφροδίτη, την *calva Venus*, ή ασπρομάλλα;

-Ασπρομάλλα· αποκρίθηκε η Ιουλία Π.

-Τότε γιατί αγωνίζονται με ζήλο να σε «καραφλιάσουνε» οι καλλωπιστές και οι γανωματζήδες σου;

Ατιμη, σαν τις γεβεντισμένες που τους κούρεψαν τα μαλλιά, και εξόριστη στο νησί της Πανδατερίας, η Ιουλία Π. πέθανε 53 χρονώ το 14μ.

Τιβέριος: θείος του Γερμανικού. Αδερφός του πατέρα του. Και κατά τους αναπόδεικτους ισχυρισμούς της γυναίκας του Γερμανικού ηθικός αυτουργός - φονέας του Γερμανικού. Κρυφίνους και φλέρημος, εσωστρεφής, στοχαστικός, και στα νιάτα του γενναίος πότης.

Για να δηλώσει κάποτε τη δυσφορία του στον Αύγουστο και σε όλους του οπτιμάτες, αυτοεξορίστηκε στη Ρόδο. Στην παλιά δωρική αποικία έσκυψε τότε συστηματικά στη ρητορική¹⁷³.

-Ποια κρίνεις για τη σπουδαιότερη ελληνική διάλεκτο; ρώτησε σε μια στιγμή τον έλληνα λόγιο Ξένωνα.

-Δεν ξέρω ποια είναι η σπουδαιότερη διάλεκτος, αποκρίθηκε ο Ξένων, η τραχύτερη όμως σίγουρα είναι η δωρική. Ο Τιβέριος την άλλη μέρα έστειλε το γραμματικό στην εξορία. Την απάντησή του την είχε πάρει σαν προσωπική προσβολή, επειδή σπούδαζε στη δωρική Ρόδο.

Ιδιοσυγκρασία ρωμαϊκά οργανωτική και στρατηγός αδάκρυτος, προτού ακόμη γίνει ηγεμόνας έλυνε τα προβλήματα της αυτοκρατορίας με την απλότητα μιας μονοκοντυλιάς.

Το τίμημα της σταθερής αντιπάθειας που ολοζωής του 'δειξε ο Αύγουστος ήταν να τον υιοθετήσει αναγκαστικά, γιατί δεν έζησε κανείς απ' όσους ευνοούσε: Μάρκελλος, Αγρίππας, Δρούσος, Γάιος, Λεύκιος.

Ο Τιβέριος στα πρώτα χρόνια κυβέρνησε σα βασιλιάς, στα τελευταία σα δούλος. Μετά την ανακάλυψη της συνωμοσίας του εμπίστου του Σηιανού -τότε τον έσωσε η μάνα του Γερμανικού Αντωνία Ν.- έβλεπε παντού άπιστους και προδότες.

Την πρόταση της Συγκλήτου να ονομασθεί ένας μήνας στο όνομά του, όπως είχε γίνει παλιότερα με τον Ιούλιο Καίσαρα και τον Οκταβιανό Αύγουστο, την απόρριψε σα δωριέας:

-Τι θα κάμνατε, αν υπήρχαν δεκατρείς αυτοκράτορες; αποκρίθηκε ρωτώντας και σαρκάζοντας τους συγκλητικούς.

Σε μια ανάλογη περίπτωση ο στωικός Παναίτιος δεν έδειξε την ανάλογη σπιρτάδα. Όταν οι αθηναίοι του πρότειναν να τον ανακηρύξουν πολίτη της Αθήνας, ο Παναίτιος αποκρίθηκε.

-Στον αρκετό άνθρωπο, μία πατρίδα είναι αρκετή.

Ο Τιβέριος ήταν ο κατεξοχήν στωικός ηγεμόνας μετά το Μάρκο Αυρήλιο. Έζησε όμως σε μια εποχή κατεξοχήν επικούρεια.

Ανεβαίνοντας βρήκε ένα δημόσιο ταμείο με εκατό εκατομμύρια σιστέριους, και παραδίνοντας το άφηκε με δύο δις εφτακόσια εκατομμύρια. Για το διάδοχό του Καλιγούλα αγαλλίαση.

Είναι γνωστή η παραίνεσή του στον έπαρχο της Αιγύπτου που κατηγορήθηκε για φορολογική υπερβολή:

-Είπαμε· να τα κουρεύεις τα πρόβατα. Όχι να τα ξυρίζεις.

Προφανώς πνιγμένος με το μαξιλάρι του από τον Καλιγούλα, τον εγγονό του και γιο του Γερμανικού, πέθανε 79 χρονώ το 37μ. Στα χρόνια του σταυρώθηκε ο Χριστός.

Κλαύδιος: αδερφός του Γερμανικού. Βιβλιόφιλος, σχολαστικός, οινόφλυγας και βιολάθας, βρέθηκε στο θρόνο χωρίς να καταλάβει πώς. Και έμεινε επάνω του καρφωμένος δεκατρία χρόνια.

Η μεσοβασιλεία του ήταν ανάμεσα σε Καλιγούλα και Νέρωνα. Μπροστά ο ανεμορούφουλας, πίσω η ανεμοζάλη. Ο ίδιος ήταν το μάτι του κυκλώνα, ή «ένα ημιτελές τέρας», όπως τον έλεγε πικρόχολα η μάνα του, η φρόνιμη Αντωνία.

Οι δύο από τις τέσσερες συζύγους του Κλαύδιου έτυχε να 'ναι οι δύο από τις τρεις πιο διαβόητες γυναίκες -Τρίτη ήταν η Ποππαία- της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: η Μεσσαλίνα και η Αγριππίνα η Νεότερη.

Σε μια στιγμή που ο Κλαύδιος βρισκόταν στην Όστια για να τελέσει θυσία στους θεούς, η Μεσσαλίνα, Τρίτη νόμιμη γυναίκα του τότε, αξιοποίησε την απουσία του στη Ρώμη και παντρεύτηκε τον εραστή της Σίλιο.

Ο γάμος έγινε με όλους τους τύπους και με πολλή χλιδή. Η Σύγκλητος παρακολούθησε την τελετή έντρομη. Και ο λαός έκανε χάζι το σκάνδαλο.

Καθώς εγύριζε στη Ρώμη ο Κλαύδιος, πηδοκοπώντας σαν αποκεφαλισμένο κριάρι κερασφόρο -η Μεσσαλίνα ήταν πολύ έμορφη- όλο συχνορωτούσε:

-Είμαι καίσαρας ακόμη; Ο Σίλιος είναι απλός πολίτης ακόμη;

Ύστερα οι απελεύθεροι σκότωσαν τη Μεσσαλίνα. Πιο ύστερα ο Κλαύδιος έφαγε τα μανιτάρια της Αγριππίνας Ν. και πέθανε. Ακολούθησε η αποθέωσή του. Όλοι τούτοι οι κόμποι λαϊμών εγέννησαν την ευφυή πρόταση του Νέρωνα:

-Τα μανιτάρια είναι η τροφή των θεών!

Εγέννησαν ακόμη και την *Αποκολοκύντωση* του Σενέκα, όπου σατιρίζεται η αποθέωση του Κλαύδιου. Δεν έγινε θεός σαν έφτασε στους ουρανούς ο Κλαύδιος, λέει στο σατιρικό του λίβελλο ο Σενέκας. Αλλά τζουτζές, και ο μικρός για τα θελήματα του ανιψιού του Καλιγούλα.

Αγριππίνα η Πρεσβύτερη: γυναίκα του Γερμανικού. Γεννημένη από τον Αγρίππα και την Ιουλία Π. ήταν η κόρη του πατέρα της, όχι της μάνας της. Και υπήρξε το μόνο εγγόνι, που ούτε λύπησε με το θάνατο, ούτε εντρόπιασε με τη ζωή του τον Αύγουστο.

Ακολούθησε το Γερμανικό στους πολέμους όπως η Ιλιάδα το Μεγαλέξαντρο. Και έφερε σε υδρία την τέφρα του από τη Συρία στη Ρώμη.

Μετά το θάνατο του άντρα της προσπάθησε να φυλάξει τα παιδιά του, σαν τα πουλιά που τα σκόρπισε από τη φωλιά τους ο ίσκιος του γερακιού.

Απέναντι στη μεγάλη, όμως όχι κακόβουλη φιλοδοξία της, στέκονταν οι διαβολές της αυλής και η μαύρη κρυψίνοια του Τιβέριου, που η δολοφονία του γιου του την έκαμε καλιακούδα.

Η σύζυγος του μύθου έγινε η non grata persona του παλατιού. Ακολούθησε η εξορία στην Πανδατερία. Και ύστερα ο θάνατος ή η αυτοκτονία από πείνα. Ήταν 47 χρονώ το 33μ.

Εάν σώζονται κάποια ίχνη συνείδησης στους νεκρούς, τέσσερες χρόνους μετά το θάνατό της η Αγριππίνα Π. θα είδε με αγαλλίαση ότι το λουλούδι της φιλοδοξίας της είχε δέσει σε καρπό. Ο γιος της Γάιος έγινε ο αυτοκράτορας Καλιγούλας.

Λεύκιος Καίσαρ: γυναικάδελφος του Γερμανικού. Εγγονός του Αύγουστου και υιοθετημένος γιος του. Πέθανε 19 χρονώ το 2μ.

Γάιος Καίσαρ: γυναικάδελφος του Γερμανικού. Εγγονός του Αύγουστου και υιοθετημένος γιος του.

Ο Λεύκιος και περισσότερο ο Γάιος ήσαν τα αγαπημένα εγγόνια του Αύγουστου. Την αγωγή τους την είχε αναλάβει προσωπικά. Τα δίδαξε τη λογοτεχνία, το κολύμπι, και κυρίως να μιμούνται το γραφικό του χαρακτήρα.

Ο αδόκητος θάνατος του Γάιου πότισε φαρμάκι τον Αύγουστο. Πέθανε 24 χρονώ το 4μ.

Αγρίππας Πόστουμος: γυναικάδελφος του Γερμανικού. Ο τελευταίος εγγονός του Αύγουστου που τον υιοθέτησε με καρδιά σαν παγωμένο κάρβουνο.

Ελαφρόμυαλος, άξεστος, κακότροπος, παρασαρκωματικός, ήταν ένα πρώιμο φανέρωμα του κατοπινού Κόμμοδου. Εξορίστηκε κατά διαταγή του Αύγουστου. Στον τόπο της εξορίας του δολοφονήθηκε 26 χρονώ το 14μ.

Ιούλιος Δρούσος: εξάδερφος και γαμπρός από αδερφή του Γερμανικού. Ήταν γιος του αυτοκράτορα Τιβέριου.

Έπεσε θύμα του Σηιανού, εραστή της γυναίκας του, διοικητή της πραιτωριανής φρουράς. Την άπιστη γυναίκα την έλεγαν Λίβιλλα. Ήταν 36 χρονώ το 23μ.

Βρεττανικός: ανιψιός του Γερμανικού. Ήταν γιος του αυτοκράτορα Κλαύδιου. Ο Νέρων για ν' ανοίξει το δρόμο στο θρόνο, τότε ξεπάστρεψε σε ηλικία 14 χρονώ το 55μ.

Νέρων Ιούλιος: γιος του Γερμανικού. Εξορίστηκε από τον Τιβέριο και αυτοκτόνησε 25 χρονώ το 31μ.

Δρούσος Ιούλιος: γιος του Γερμανικού. Εξορίστηκε από τον Τιβέριο και αυτοκτόνησε με την υπομονετική μέθοδο της πείνας. Ήταν 26 χρονώ το 33μ.

Ιουλία η Νεότερη: γυναικαδέλφη του Γερμανικού. Πιστή κόρη της μάνας της Ιουλίας Π. ακολούθησε με κατάνυξη τα πατήματά της. Οι ομόκοιτοι, οι σύννευνοι και οι εραστές της μετριούνταν σε κοόρτεις και σε εκατονταρχίες.

Με το συντροφάτο των χαροκόπων της, που ανάμεσά τους βρισκόταν όλη η Συνοδεία του Διονύσου κατά Καβάφη,

*Άκρατος, Σάτυροι, Μέθη, Ηδύοινος, Ηδυμελής,
Κώμος, Μόλπος, και η άσεμνη Τελετή,*

η Ιουλία Ν. οργάνωνε κάθε νύχτα στη Ρώμη μουσικές συναυλίες. Σ' αυτές τις παννυχίδες των φωνών και των ήχων κυριαρχούσε το δικό της ηδονικό βογγητό, που έδινε και τον κύριο χαρακτήρα στο μουσικό τρόπο του θιάσου.

Προεξάρχων στο κοπάδι των μικρών Φάύνων, των Ερωτιδέων και των γεροτράγων ήταν ο Αντώνιος Ίουλλος, γιος του Μάρκου Αντώνιου. Η ναυμαχία των δύο μισητών αντιπάλων στο Άκτιο ξαναπαιζόταν από τα εγγόνια και τα παιδιά τους στα ερωτικά δώματα της Ρώμης. Όπως και ο πατέρας του παλαιότερα στην Αλεξάνδρεια, ο Αντώνιος Ίουλλος αυτοκτόνησε, όταν τον εγκατέλειψε ο θεός.

Αλλά το πιο λυπητερό θύμα της Ιουλίας Ν. έγινε ο Οβίδιος. Όταν ο παππούς ανακάλυψε ότι ο ποιητής ήταν μπλεγμένος με τους άλλους φαύλους στον κύκλο της εγγονής του, τον εξόρισε στους Τόμους του Εύξεινου Πόντου.

Μεμιάς ο ραφινάτος δημιουργός της *Ars Amatoria* και των *Μεταμορφώσεων* βρέθηκε από τους κήπους και τις επαύλεις της Ρώμης σε μια καλύβα της Σκυθίας.

Τριγυρισμένος από τους αρκουδοφόρους εντόπιους και τους μιξοβάρβαρους στρατιώτες των λεγεώνων που στάθμευαν στην Κάτω Μοισία, αναλογίζοταν τι είχε και τι έχασε.

Σ' εκείνη την αφιλόκαλη σιγαλιά τον άκουγαν να μιλά τα λατινικά, όπως σε μυθικούς καιρούς άκουγαν τον Ορέστη να μιλά τα ελληνικά οι νεωκόροι της Ιφιγένειας και οι βουκόλοι του Θόαντα στη χώρα των Ταύρων.

Τα δακρυσμένα γράμματα που έστειλε ο ποιητής στη Ρώμη¹⁷⁴ δεν εξημέρωσαν ούτε την οργή του Αύγουστου ούτε την ημέρα του γυρισμού. Πέθανε το 17μ, ύστερα από εννιά χρόνια πολιτικής φιλοξενίας. Και εστάθηκε πιο άτυχος από το Σενέκα, που στα οχτώ χρόνια τον ανακάλεσε η αυλή.

Τα πριγκιπικά θυελλοχαϊδέματα πληρώθηκαν ακριβά και από τον επικούρειο ποιητή και από το στωικό φιλόσοφο. Και το τίμημα έγινε περισσότερο πικρό, γιατί και οι δύο απαρνήθηκαν άνανδρα την αποκοτιά τους, και εκλιπαρήσανε δουλικά τη χάρη.

Η Ιουλία Ν. ταπεινωμένη και εξόριστη από τον αγέλαστο παππού στην Αδριατική, πέθανε 47 χρονώ το 28μ.

Ιουλία Δρουσίλλα: κόρη του Γερμανικού. Ήταν η λατρεμένη αδερφή του Καλιγούλα.

Η χυδαία φαντασία της Ρώμης έδεσε τον Καλιγούλα και την αδερφή του με το σύμπλεγμα της Ηλέκτρας. Παρόμοια αργότερα έδεσε το Νέρωνα και τη μάνα του με το σύμπλεγμα του Οιδίποδα.

Ο Καλιγούλας όρισε διάδοχό του τον άντρα της Δρουσίλλας Αιμίλιο Λέπιδο. Μετά το θάνατό της τη θεοποίησε. Πέθανε 22 χρονώ το 38μ.

Ιουλία Λιβίλλα: κόρη του Γερμανικού. Η πιθανή ερωμένη του Σενέκα. Ο δεσμός αυτός όταν λύθηκε, έγινε ένα μακρύ σκοινί που τράβηξε το φιλόσοφο στο δρόμο για την Κορσική.

Η Ιουλία Λιβίλλα εξορίστηκε με τις διαβολές της Μεσσαλίνας. Πέθανε 24 χρονώ το 41μ.

Καλιγούλας: γιος του Γερμανικού. Σε ελληνικά κατά προσέγγιση θα λέγαμε: ο Πεζικάριος ή ο Αρβυλοφόρος. Εάν ο Καλιγούλας δεν υπήρξε η καταισχύνη του Γερμανικού, ήταν γιατί 'ταν ανισόρροπος.

Αυτοκρατόρεψε τέσσερα χρόνια μέσα σε βουή αίματος και νύστα θανάτου. Απέναντι στο φωτεινό τοπίο του πατέρα ανέβηκε ο γιος σαν ολική έκλειψη του ήλιου.

Στα 29 χρόνια του -ως εκεί έφτασε- ο Καλιγούλας έδειχνε γέρος από κατάχρηση ζωής και από την πλούσια σοδειά των εγκλημάτων.

Είχε κοιλιά εφτάμηνης εγκύου, φαλάκρα που ξεκινούσε από την κορυφή και κατέβαινε σε κύκλους ως τους πρόποδες της κόμης. Όπως η κάθε φαλάκρα, όμοια και η δική του δήλωνε τη μεσοβαθμίδα από το κανονικό κεφάλι στο κρανίο. Είχε κνήμες αποφλοιωμένες σαν το ξερό κλαδί της λεύκας, και λιπόσαρκους μηρούς στο χρώμα της μούμιαις. Είχε βαθουλωτές παρειές, και βλέμμα ανοιχτού τάφου συλημένου.

Ένα ή δύο δείγματα μιλούν για τις αλλόκοτες πρωτοτυπίες του. Καλούσε ξαφνικά τη Σύγκλητο σε έκτακτη συνέλευση. Και ενώ οι πατρίκιοι περίμεναν ανήσυχοι ν' ακούσουν για εισβολή των σαρματών στο Νωρικό ή τη Ραιτία, για επανάσταση των ισπανών στη Βαιτική ή για σιτοδεία στη Ρώμη, έβλεπαν τον Καλιγούλα να μπαίνει στο Καπιτώλιο με καμώματα και σκέρτσα και να παραδίνεται σε ρεσιτάλ χορού.

Με την ίδια παλαβομάρα αναγόρευε ενώπιον της Συγκλήτου σε επίσημη τελετή ύπατο τον ίππο του Ιντσιτάτο, ή τον χειροτονούσε ιερέα στο ναό του Δία.

Την αυτοσυνειδησία του ότι είχε γίνει θεός προτού πεθάνει την εκδήλωνε με την αξίωση να προσπέφτουν οι συγκλητικοί να του φιλούν τα πόδια¹⁷⁵. Και ήταν τότες ένα παιδαρέλι στα εικοσιπέντε στα εικοσιέξι του χρόνια.

Στη μακριά σειρά των πατρικών και των ιππέων που εξόντωσε περίμενε και ο Σενέκας. Ο Καλιγούλας τον εκοίταξε όρθιο στη γραμμή των μοριτούρων, όπως ο λοχαγός το στρατιώτη στην πρωινή αναφορά:

-Ετούτος είναι μεγαμύωπας, είπε, και ασθματικός, και μισοπαράλυτος. Ας μη συντομέψουμε ένα έργο που ταχιά το αποτελείώνει η φύση. Και τον προσπέρασε.

Ίσως γι' αυτή την περιφρονητική μεγαλοψυχία ο Σενέκας τον αντάμειψε αργότερα. Έγραψε την *Αποκολοκύντωση*¹⁷⁶.

Μεσσαλίνα: νύφη του Γερμανικού. Ήταν η τρίτη γυναίκα του αδερφού του αυτοκράτορα Κλαύδιου. Υπήρξε το σύμβολο της λαγνείας, του πόθου και της ασέλγειας.

Εάν επιχειρήσουν κάποτε οι φυσικοί να μετρήσουν την ηδονή και περιλάβουν τη μονάδα της στο σύστημα των απόλυτων μονάδων, ενδέχεται το όνομα της Μεσσαλίνας να προστεθεί δίπλα στο C.G.S. Μαζί με το δευτερόλεπτο, το εκατοστό και γραμμάριο, θα χρησιμοποιούσε στο εξής και το μεσσαλίνο.

Τότε η μνήμη της Μεσσαλίνας θα παραδοθεί στην αθανασία μαζί με τους εφευρέτες και τους ύψιστους λειτουργούς της φύσης: τον Πλανκ, τον Τζάουλ, το Μπεκερέλ, το Μεντελέγιεφ.

Με βάση τις κατακτήσεις της στην ηδονή των φύλων ένα βραβείο Νόμπελ της ανήκει, είτε στη φυσιολογία είτε στη χημεία είτε στη φυσική.

Το πόσο κοντά βρισκόταν στη φύση, όταν άφηνε το σώμα της να εκφρασθεί ερωτικά, υποδηλώνεται από το γεγονός ότι οι δεσμοί της κατά κανόνα τελείωναν με το θάνατο του εραστή. Ήταν μια διάφανη πεταλούδα με πολύχρωμες βούλες από εκείνη την οικογένεια των λεπιδόπτερων ή των ιπποκάμπων, που στη διάρκεια της γενετήσιας ένωσης το θηλυκό κατασπαράζει το αρσενικό και το εξαφανίζει μέσα του.

Ανάλογη προς την εμμονή και τη σκληρότητα ήταν η εμορφιά της γυναίκας. Το κεφάλι ένα μήλο στην άκρη του κλώνου, να το τσιμπολογούν τα πουλιά· και το κορμί της μαύρο σταφύλι με ρόγα κρουστή, που οι χυμοί του γέμιζαν το πατητήρι.

Ωστόσο σε κείνο το ρίγος της αφής και της όρασης -και των άλλων αισθήσεων- υπήρχε μια ατέλεια. Η Μεσσαλίνα ήταν στρογγυλοπρόσωπη. Η όψη της έσπρωχνε την καμπύλη ως την υπερβολή, οδηγώντας τις συμμετρίες στο τέλειο του κύκλου, που τελικά είναι κακό γιατί 'ναι τέλειο.

Γενικά αυτού του είδους το αισθητικό ολοκλήρωμα δεν αφήνει περιθώρια, για να υποσημανθεί η απεριόριστη δυναμική που έχει η γραμμή σαν διαθλώμενη, και πολύ περισσότερο σαν καμπύλη. Η χωρίς όρια δυναμική της γραμμής στο πρόσωπο της γυναίκας υποβάλλεται σαν αφετηρία ή προέκταση στο απεριόριστο της ερωτικής τέχνης.

Κάτι μας ειδοποιεί ότι είναι δυσκολότερο ο ερωτικός τρόπος της γυναίκας με την επιμήκη όψη να εκφυλισθεί στη συνήθεια και στην πλήξη.

Η Μεσσαλίνα δεν είχε τη δολιχοκέφαλη συμμετρία της γυναικείας όψης. Η μορφή της δεν ήταν «το πρόσωπο με τις γωνίες». Η στρογγυλόγραμμη ηχώ του προσώπου της άφηνε ελάχιστα περιθώρια στην προοπτική, εξοβέλιζε τη θεληματική ένταση, έκλεινε τους ορίζοντες του μυστηρίου.

Η Μεσσαλίνα στο σημείο αυτό υπολείποταν σαν ωραία γυναίκα. Πολύ περισσότερο όταν την έστηνε κανείς αντίκρυ στα επιμήκη κοφτά χαρακτηριστικά της Αγριππίνας Ν. Ανάμεσα στις δύο ποιότητες υπήρχε η ίδια συστοιχία που έβρισκε ο Σαίκσπερ ανάμεσα στη γυναίκα και στην ερωμένη¹⁷⁷ του Μάρκου Αντώνιου:

Η αρμονική κατεβασιά του προσώπου της Κλεοπάτρας εσύντριψε τη στρογγύλη κανονικότητα της όψης της Οκταβίας.

Η διαφορά στην τομή του προσώπου καθρεφτίζει τη διαφορά στο βαθμό της ευφυΐας. Η Κλεοπάτρα και η Αγριππίνα Ν. ήσαν πολύ πιο επινοητικές από την Οκταβία και τη Μεσσαλίνα. Κάπου πολύ μακριά στη θηλυκή τους ενεργητικότητα συμπέφτανε τα όρια της εξυπνάδας και τα όρια της ευαισθησίας.

Όταν ο στρατιώτης επρότεινε το εγχειρίδιο στη Μεσσαλίνα και την παρώθησε να τολμήσει, εκείνη άρχισε να τρέμει σαν το φύλλο. Και το μαχαίρι της έφυγε από το χέρι. Αυτό είναι σημάδι τυπικό ότι η ψυχική της δύναμη δεν έφτανε να συμπαρακολουθήσει τη μορφική της γοητεία.

Και το γεγονός αυτό σημαίνει ότι ερωτευόταν τους άντρες με το στενό περίγραμμα του κορμιού της, και ποτέ με την άπειρη ολότητα της συνείδησης.

Ο στρατιώτης έσυρε το ξίφος και την ετελείωσε με απανωτές καταβυθίσεις. Πέθανε 33 χρονώ το 48μ.

Η προσφορά της στη φιλοσοφία ήταν ότι είχε στείλει οχτώ χρόνους εξορία στην Κορσική το στωικό Σενέκα.

Ποππαία: εγγονή του Γερμανικού σα δεύτερη γυναίκα του Νέρωνα. Ήταν κακιά, σκληρή και ματαιόσπουδη¹⁷⁸. Σαν τη μέδουσα αν κοίταζε και δεν απολίθωνε, σίγουρα όταν άγγιζε έτσουζε. Ο λαός της Ρώμης δεν της είχε αγάπη.

Η Ποππαία θυμίζει τη μαγιοπούλα από το γνωστό ποίημα του Ζαν Ρισπέν. Για να χαρισθεί στο νέο που την ήθελε, του ζήτησε τα σπλάγχνα της μάνας του. Και ο Νέρων της τα πήγε. Τρέχοντας και χωρίς να σκοντάψει.

Έτσι η Αγριππίνα Ν., η μάνα του Νέρωνα, έπαθε εκείνο που έκαμε. Έλαβε τη μάχαιρα που είχε δώσει. Το κακό είναι ότι στο δίχτυ του ολέθρου βρέθηκε διπλωμένη και η μικρή Οκταβία, η πρώτη γυναίκα του Νέρωνα.

Η Οκταβία επλήρωσε χωρίς να οφείλει, και χωρίς να μάθει γιατί πληρώνει. Ίσως να 'φτασε ως την αθώα ηλικία της η σκιά των κριμάτων από τα ανομήματα της μάνας της Μεσσαλίνας.

Η Ποππαία μαζί με το σκληρό χαρακτήρα της παράδωσε στη μνήμη της ιστορίας και την απαλή της επιδερμίδα. Την αβρή σάρκα της την φρόντιζαν εκχυλίσματα και αφροί, που σώθηκαν στην καλλυντική τέχνη της εποχής με το όνομα «ποππαίες αλοιφές».

Για να κρατά την απαλοσύνη της στο δέρμα του πρωινού σύκου πριν του σκορπίσει ο ήλιος τη δροσιά και τη νύχτα, η Ποππαία λουζόταν στο γάλα ονάγρων. Για χάρη της αφής του Νέρωνα στα περίχωρα της Ρώμης έβοσκαν πεντακόσιες ζέβρες.

Η Ποππαία πέθανε από μια κλωτσιά που της κατάφερε στην κοιλιά ο σύζυγος με τη ντελικάτη αφή. Έτυχε να 'ναι και έγκυος. Το γεγονός κινεί την υποψία μας, ότι ο Νέρων αποπειράθηκε να πειραματισθεί στη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο λάκτισμα και στο σκίρτημα.

Ο ηγεμόνας ήταν απαρηγόρητος. Και τα λαγωνικά των ορέξεών του δυσκολεύτηκαν, όσο να βρουν ένα νεαρό που θύμιζε την Ποππαία. Το όνομά του ήταν Σπόρος. Ο Νέρων τον καλοκοίταξε και έδωκε οδηγίες.

Οι αυτοκρατορικοί μουνούχοι ευνούχησαν το νέο και τον «τραβέστωσαν» τόσο κατάλληλα, ώστε ο Σπόρος ήρθε κι έμοιαζε τόσο στην Ποππαία, που πια ο Νέρων λησμόνησε πως η γυναίκα του είχε πεθάνει. Αργότερα μάλιστα παντρεύτηκε τον κίναιδο με επίσημο τυπικό και πολλές τσιριμόνιες.

Η ιστορία του θανάτου της Ποππαίας έχει και την ηρωική της όψη. Νέα είχε ευχηθεί να πεθάνει, προτού ο καιρός την ασχημίσει. Οι θεοί εισάκουσαν την παράκλησή της. Πέθανε 34 χρονώ το 65μ.

Νέρων: εγγονός του Γερμανικού. Γιος της κόρης του Αγριππίνας Ν. Η μάνα για ν' ανεβάσει στο θρόνο το γιο της Νέρωνα, ύφανε στον αργαλειό της φιλοδοξίας της το θάνατο του άντρα της Κλαύδιου. Ο γιος για να φτάσει στο κρεβάτι της γυναίκας του Ποππαίας, έστρωσε στο δρόμο χαλί το σώμα της μάνας του Αγριππίνας Ν..

-Χτυπάτε τη μήτρα που γέννησε το γιο! φώναξε στους πραιτωριανούς η μάνα γυμνώνοντας την κοιλιά της.

-Είχα λοιπόν τόσο έμορφη μάνα! τραγούδησε την περίπαθη κορώνα του ο Νέρων, όταν είδε το γυμνό σώμα της Αγριππίνας Ν. στο πορφυρένιο λουτρό¹⁷⁹.

Δάσκαλο στα ελληνικά είχε το στωικό Χαιρήμονα. Και έγινε μαθητής του στωικού Σενέκα στη φιλολογία και την ηθική. Φιλοσοφία δεν έμαθε. Στην ωδική τις αμαξοδρομίες, τη προσποιητική, το όργανο και τα στιχάκια υπήρξε αυτοδίδακτος. Μπροστά στα εκπληκτικά ταλέντα του έκρινε βλαφτικούς όλους τους δασκάλους.

Τι λογής χρήση της ελληνικής έκαμε, δεν το γνωρίζουμε. Μπορούμε όμως να το φαντασθούμε, αν φέρουμε στο νου εκείνο τον *Ηγεμόνα εκ Δυτικής Λιβύης* του Καβάφη.

Στην ηθική οι σπουδές του προχώρεσαν σε βάθος. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεπαστρέψει μάνα, γυναίκα, θείο, αδερφό, δασκάλους -ανάμεσά τους ο Σενέκας- υπάτους, άρχοντες, ιππείς, συγκλητικούς, πραιτωριανούς, λεγεωνάριους και πλήθος άλλους ονομαστούς και ανώνυμους.

Ανάμεσα στους σημαντικούς αδικοχαμένους ήσαν οι στωικοί Βαρέας Σοράνος και Θρασέας Παίτος¹⁸⁰.

Ακόμη κι ο Πετρώνιος, παρότι πολλάκις του ετοίμασε λεπτές διασκεδάσεις και φαγοπότια -σαν εκείνο τον εκπληκτικό Δείπνο του Τριμαλχίωνα- λογαριάζεται στα θύματα της επικούρειας μάχαιρας του Νέρωνα που την ακόνιζε σε στωική λίμα.

Ένα, τέλος, θύμα που χρειάζεται να μνημονευθεί ξεχωριστά είναι ο Μουσώνιος Ρούφος. Ο Μουσώνιος Ρούφος, η πιο διαυγής και έντιμη στωική φωνή εκείνου του αιώνα -ασύγκριτα εντιμότερη από του Σενέκα- εξορίσθηκε στη Γυάρο. Από κει με το στόμα ενός σύγχρονου εκτοπισμένου θα είχε να μας πει:

-Με χτίσανε στα κύματα του Αιγαίου, και αντικρύζω μακρυάθε το γλαυκό της Οικουμένης. Στο νησί μου οι αιώνες θα ξεβράζουν τους ελεύθερους ανθρώπους¹⁸¹.

Αξιόλογη ήταν η πρόοδος του Νέρωνα και στις φιλολογικές σπουδές. Η πυρκαγιά της Ρώμης, για να αναστηλωθεί η πυρκαγιά της Τροίας, πέρα από τη γνώση του ελληνικού έπους δείχνει φαντασία δημιουργική¹⁸². Και φανερώνει, πως η γνώση των βιβλίων μεταγγίζοταν στο κεφάλι του σαν πράξη και ζωή.

Για τις επιδόσεις του στο στίβο, στη σκηνή και στο ωδείο μαρτυρούν τα 1808 στεφάνια, ολυμπιακά μετάλλια θα λέγαμε σήμερα, που σάρωσε στην Ελλάδα. Αθλητή και πρωταθλητή στο πένταθλο και στο δέκαθλο, και στα πηδήματα και στις ρίψεις καλύτερο δεν είδαν στην Πελοπόννησο. Αλλά ούτε και στους Δελφούς, στη Νικόπολη, στη Δωδώνη. Ό,τι έλειψε στην ολυμπιακή του λάμψη ήταν ένας Πίνδαρος επαινέτης.

Αυτοί είναι μερικοί από τους αρχαίους ρόλους του καραγκιόζη που έπαιξε ο Νέρων. Και στην Ελευσίνα οι ιερείς δεν του επέτρεψαν να μνηθεί στα Μυστήρια, γιατί 'ταν μητροκτόνος.

Ωστόσο αυτός ο εκκεντρικός ασυνάρτητος υπήρξε από τους πιο γνήσιους φιλέλληνες ανάμεσα στους ρωμαίους ηγεμόνες. Αναγνωρίζοντας και το πνεύμα και το κάλλος των παλαιών ελλήνων με μια χειρονομία βασιλική απέδωσε την επαρχία της Αχαΐας -την Ελλάδα δηλαδή εκτός Μακεδονίας και Κρήτης- ατελή φόρων¹⁸³. Επειδή μάλιστα η Αχαΐα ήταν επαρχία συγκλητική, την αντάλλαξε δίνοντας στη Σύγκλητο την αυτοκρατορική επαρχία της Σαρδηνίας.

Στην αρχή ο Νέρων κυβέρνησε με μεγάλη δεξιότητα. Έτσι είχε κυβερνήσει και ο Τιβέριος τον πρώτο οχτάχρονο «μήνα του μέλιτος» της βασιλείας του. Η πρώτη πενταετία, το περίφημο εκείνο *Quinquennium Neronis* όπως το είπαν, κρίθηκε από τον Τραϊανό σαν μια λαμπρή περίοδος διακυβέρνησης. Ίσως εκείνη την εποχή τελούσε κάτω από τις νωπές παραστάσεις και υποδείξεις του Σενέκα. Γρήγορα όμως λησμόνησε και το Σενέκα και τα στωικά του.

Η διαφορά δείχνεται από μια φράση της αρχής και από μια πράξη του τέλους της βασιλείας του. Είπαν πως είπε, όταν του 'φεραν να υπογράψει την πρώτη θανατική καταδίκη: -Μακάρι να μη γνώριζα γραφή!

Στα τελευταία χρόνια διαλογιζόταν πάνω στα θεία, και έβρισκε υπέρτατο ον, που του απόδινε ανάλογο σέβας και προσκύνηση, τη μεγάλη θεά μητέρα Κυβέλη. Ποτέ όμως, οσάκις βρέθηκε μπροστά στην εικόνα της, δεν προσπέρασε χωρίς να την κατουρήσει.

Αυτός ήταν ο Νέρων. Ο εγγονός του ωραίου Γερμανικού, που είχε βασιλικό πρωθυπουργό _Ρισελιέ και Ταλεϋράνδο- το Σενέκα. Τη σημαντικότερη κατά μιαν άποψη μορφή της ρωμαϊκής στωικής φιλοσοφίας. Κατασφαγιάσθηκε στα 31 του χρόνια το 68μ.

Και το παράλογο της ιστορίας: Αυτό το χωρίς ταίρι τέρας, που ρευόταν και χασμουριόταν, όταν επαίθεναν μπροστά του άνθρωποι, μας έδωκε έναν από τους

ωραιότερους στίχους της ποίησης. Μας τον παραδίδει ο Σενέκας στις *Naturales quaestiones*:

Colla Cytheriacae splendet agitata columbae.
(Τινάζεις το λαιμό, και λάμπουν τα περιστέρια της Αφροδίτης).

Αγριππίνα η Νεότερη: κόρη του Γερμανικού. Είναι η πιο ονομαστή ίσως γυναίκα της ρωμαϊκής ιστορίας. Για το κάλλος και το παράστημά της, για τον πολύστροφο διαλογισμό και την ευφυΐα της, για το σθένος της βούλησης και το μένος των επιθυμιών της¹⁸⁴. Αλλά και στην ανηθικότητα, την ερωτική λύσσα, τον οίστρο και την ακολασία έχει τίτλους και ονόματα.

Αυτή η κόρη του Γερμανικού ήταν η τέταρτη γυναίκα του θείου της Κλαύδιου, η μάνα του Νέρωνα, η αδερφή του Καλιγούλα, η αντίζηλη της Μεσσαλίνας, το θύμα της νύφης της Ποππαίας. Συγγένειες στοιχειωμένες επάνω στην κατάρρα, όπως στο δημοτικό μας τραγούδι:

*Χήρα να ιδώ τη μάνα του, κουρούνα την κουνιάδα του,
Την αδερφή του καλογριά, και κείνονε στα σίδερα.*

Αλλά και από την άλλη πλευρά των δεσμών, τη σκοτεινή, ήταν ερωμένη ανακόλουθα του απελεύθερου Πάλλα, του κουνιάδου της Λέπιδου, του πραιφέκτου των πραιτωριανών Τιγελλίνου.

Στο σύγχρονο κόσμο η προστάτιδα μνήμη της σώθηκε στο όνομα μιας μεγάλης πόλης της Ευρώπης, της Κολωνίας στις όχθες του Ρήνου. Εκεί είδε το φως η Αγριππίνα Ν. Και από τότε το *oridum Ubiorum*, η πόλη των Ούβιων όπως την έλεγαν, μετονομάστηκε σε *Colonia Agrippinensis*.

Στα 15μ που γεννήθηκε, ο πατέρας της νικώντας κατά συρροή τους στρατούς των πατριωτών της Γερμανίας και παίρνοντας πίσω τους αετούς που έχασε ο Κοϊντιλιανός Βάρος στο χαμό του 9μ, ελάβαινε το όνομα Γερμανικός.

Μικρή τον είδε ν' ανεβαίνει στο ηλύσιο φως του μύθου και να περνά στους ήρωες με τα μεγάλα ονόματα: Κοριολανός, Αφρικανός, Μακεδονικός, Νουμαντίνος.

Η Αγριππίνα Ν. ήταν ένα έμπυρο σύψυχο. Σπάνια ανάβρυσε από άνθρωπο τόση βούληση για ζωή, τόση δίψα για το εφήμερο, τόση εμμονή στη ματαιότητα και στην ταραχή του κόσμου. Και σπάνια συνεπήρε παρόμοια γυναίκα η ορμή για το μεγαλείο, για την αθανασία χωρίς μέτρα, για τη μέθη της δύναμης.

Στη γρήγορη κίνηση του τροχού της είδε και έζησε και έκαμε και έπαθε πολλά. Φόνο στο φόνο, συφορά στη συφορά, τιμωρία και εκδίκηση, αδικία και πληρωμή, ατιμία και δόξα, χαρές και θρήνους, τους μακαρισμούς των ανθρώπων και το φθόνο του θείου. Όλα τα 'νιωσε κι όλα τα χώρεσε μέσα της.

Ο οίκος των Ιουλιοκλαυδίων, έτσι όπως ξεδιπλώθηκε μετά τον Αύγουστο, θυμίζει πολύ τους θεματικούς κύκλους της ελληνικής τραγωδίας. Τους

Λαβδακίδες, τους Ατρείδες, την Εκάβη και τους απόγονους του Πριάμου¹⁸⁵. Η Αγριππίνα Ν. βρίσκεται στο κέντρο αυτού του κύκλου.

Είναι μια Εκάβη που πληρώνει για κάποια σκοτεινή ύβρη. Επισωρεύει τις προσφορές στο βωμό της Άτης, αλλά δεν την εξιλεώνει.

Είναι μια Κλυταιμνήστρα αήττητη ηττημένη. Δεν σκότωσε όμοια τον άντρα της; Δεν την σκότωσε ο γιος της; Δεν συνέργησε ο εραστής; Δεν είχε πατέρα ένα μύθο, το Γερμανικό, όπως η Κλυταιμνήστρα το Δία;

Και είναι μια Ιοκάστη. Που για χάρη του γιου πεθαίνει ο άντρας. Και όσο βασιλεύει ο γιος πέφτει πανούκλα στη Ρώμη, σαν το λοιμό του Οιδίποδα στη Θήβα. Που προσφέρθηκε ν' ανοίξει τους κόλπους της στο γιο, όπως ψιθύριζε στις τριόδους ο κακόγλωσσος όχλος της Ρώμης¹⁸⁶.

Μακροπρόσωπη μάλλον παρά ωειδής. Με μέτρο στους χαρακτήρες και δόμηση γεωμετρική. Με μια πλούσια λιτότητα στις γραμμές του προσώπου και στις καμπύλες του χαλκού. Και είχε απρόσεχτο ρυθμό στα κινήματα, και διαδοχές χασμάτων στην αναπνοή. Και η ματιά της έμοιαζε να φοβάται και να φοβίζει τον κόσμο. Όταν γελούσε, η κάτω σειρά τα μικρά της δόντια έγραφε μια ανεπαίσθητη κίνηση κύκλου, ωσάν τη λευκή μυλόπετρα που αλέθει το σάρι. Αυτή περίπου ήταν η Αγριππίνα Ν.

Δεν ξέρω γιατί, όταν τη βλέπω στις διάφορες περιγραφές του Τάκιτου και του Σουητώνιου ή τη φαντάζομαι από τα συμφραζόμενα και τις παρασιωπήσεις τους, μου 'ρχεται στο νου η Λημνία Αθηνά του Φειδία.

Αυτό το χάλκινο, το απόλυτα ελεγχόμενο, το καθηλωτικά ωραίο άγαλμα της Αθηνάς. Με το στεφανωτικό κρήδεμνο στην κόμη και το ολόκληρο χαμόγελο του προσώπου, που πριν ανθήσει το πήρε κιόλας μακρυνά κάποια συλλογή.

Της μαχητικής και της τετραπέρατης Αθηνάς, που ήταν αράχνη στον αργαλειό του μυαλού της. Και που ωστόσο γνώριζε πόσο έμορφη ήταν, αφού κίνησε κάποτε να ανταγωνισθεί για το πρωτείο με την Ήρα τη φωτεινή και με την Αφροδίτη τη φλόγα.

Ο στρατιώτης έσυρε το ξίφος και το 'μπεξε πολλές φορές στην κοιλιά της. Πέθανε 44 χρονών το 59μ.

Η προσφορά της στη φιλοσοφία ήταν ότι είχε ανακαλέσει από την εξορία, για να του αναθέσει την αγωγή του γιου της, το στωικό Σενέκα¹⁸⁷.

6. ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Εάν ευρύνει κανείς την ιστορική του όραση με το φάσμα μιας μυθικής προοπτικής, ημπορεί να διατάξει την ιστορία της Ρώμης δίπλα στην περιπέτεια της Οδύσσειας. Η περίοδος από το τέλος του Δομιτιανού ως την αρχή του Κόμμοδου (96-180μ.) αντιστοιχεί στην ανάπαυλα του Οδυσσέα από την τρικυμία μετά το νησί του Ήλιου ως την τρικυμία μετά το νησί της Καλυψώς.

(Τα πριν το νησί του Ήλιου, οι Λαιστρυγόνες δηλαδή, οι Κίκονες, η Χάρυβδη και οι Λωτοφάγοι, είναι η περιπέτεια και το αυτοθέαμα της Ρώμης μπροστά στους θρόνους του Καλιγούλα, του Νέρωνα, του Κλαύδιου και του ύστερου Τιβέριου).

Στην πρώτη τρικυμία ο Δίας σκυλοπνίγει όλους τους συντρόφους του Οδυσσέα. Στη δεύτερη τρικυμία ο θυμωμένος Ποσειδώνας τσακίζει τον ήρωα επάνω στα θαλάσσια ξύλα του, ωστόσο να τον ξεβράσουν τα ρέματα στο νησί της Ναυσικάς.

Ανάμεσα στις δύο θεομηνίες ο θαλασσινός πεζοδρόμος, ο Οδυσσέας, έζησε ένα ταξίδι μακριάς μέρας μέσα στη νύχτα. Κοντά οχτώ χρόνους λικνίζοταν στην αγκαλιά της ηδονής και του ύπνου, που του χάριζαν η Καλυψώ και οι νύφες της στις θαλασσινές σπηλιές της Ωγυγίας με τα βαθυκύανα δέντρα.

Αυτοί οι οχτώ της Οδύσσειας είναι οι ογδόντα χρόνοι της δυναστείας των Αντωνίνων, 96-180μ, που γεμίζουν με ειρήνη τον καιρό από την άθλια σφαγή του Δομιτιανού ως την κατάπτυστη ανάρρηση του Κόμμοδου. Οι τυραννίες του Δομιτιανού και του Κόμμοδου είναι δύο κλύδωνες της Ρώμης σκοτεινοί, όσο σκοτεινές ήσαν οι δύο τρικυμίες της Οδύσσειας, που δείξανε στον ήρωα και στο τσούρμο του το βυθό του πόντου.

Η σχέση των στωικών με τους μονάρχες μπήκε στο στάδιο της έντασης αμέσως μετά την ανάρρηση του Κλαύδιου το 41μ, οπότε εξορίστηκε ο Σενέκας στην Κορσική. Παρότι η αποπομπή του Σενέκα από τη Ρώμη δεν έχει αφετηρία ιδεολογική, αλλά είναι έργο θηλυκών ακκισμών της αυλής και ξετύλιγμα προσωπικής μοίρας, ωστόσο η περίπτωση του σημειώνει μια απαρχή.

Στον ακόλουθο μισό αιώνα και έως τη θανάτωση του Δομιτιανού, 96μ, η ιστορία της Στοάς θα συνδεθεί με διώξεις, εκτοπισμούς στα πετρονήσια, αυτοκτόνα ξίφη και φλέβες ανοιγμένες.

Ο στωικός Ρουτίλιος Πλαύτος εξορίζεται από το Νέρωνα στη Μικρασία, και ύστερα από δύο χρόνους αμεταμέλητης περηφάνειας θανατώνεται.

Ο στωικός Μουσώνιος Ρούφος με διαταγή του Νέρωνα παίρνει χωρίς συνεπιβάτη την άγωνα γραμμή για την κυκλαδική Γυάρο.

Ο στωικός Λουκανός, ανιψιός του Σενέκα και μιλημένος στη συνωμοσία του Πείσωνα, ανοίγει τις φλέβες του και πεθαίνει έντρομος και ατιμασμένος. Το σθένος του αγνάντια στο θάνατο, αγνάντια στο φόβο δηλαδή που σηκώνει ο θάνατος, λίγο θυμίζει Σενέκα και λιγότερο Στοά.

Οι στωικοί Θρασέας Παίτος και Βαρέας Σοράνος καταδικάζονται από το Νέρωνα σαν υμνητές της δημοκρατίας. Στη γλώσσα τους τα εγκώμια για τους τυραννοκτόνους έπαιρναν το σχήμα κρεμάμενης απειλής. Και οι δύο ξεδίπλωσαν σημαίες στο βοριά της ελευθερίας τα ονόματα του Ουτικανού Κάτωνα και του Μάρκου Βρούτου. Ο Θρασέας άνοιξε τις φλέβες του σπονδή, όπως είπε, στην Ελευθέριο Δία. Στο Jupiter Liberator. Στην αφιέρωσή του, είτε το γνώριζε είτε το αγνοούσε, ακολούθησε το παράδειγμα του Σωκράτη, που όταν ξεψυχούσε ζήτησε από τον Κρίτωνα να μην αμελήσει να σφάξει στον Ασκληπιό έναν αλεκτρυόνα. Ήταν η ευχαριστήρια θυσία του στο θεό της υγείας, γιατί με το φάρμακο του θανάτου τον εγιάτρεψε από την αρρώστεια της ζωής, όπως λέει ο Νίτσε.

Ο στωικός Ελβίδιος Πρίσκος εξορίστηκε από το Νέρωνα και ανακλήθηκε από το Γάλβα. Τη δεύτερη εξορία του από το Βεσπασιανό την εκάλυψε το μαύρο του θανάτου. Όσο περπατούσε στη Ρώμη και έβλεπε τον ήλιο, δε, έπαψε να κακίζει το Βεσπασιανό αγενή και άσημο.

-Είναι ένας μονάρχης, έλεγε, χωρίς την αρχοντιά της καταγωγής. Τα μουνικίπια τον σπείρανε και στα μουνικίπια φύτρωνε. Στη Ρώμη ήρθε σώγαμπρος.

Ωστόσο ο Βεσπασιανός, ο εξηνταβελόνης και ο τσιφούτης γέρος όπως τον έλεγαν η αρβύλα και τα σκώμματα της Ρώμης, ήταν ικανός και βαρύς στη διοίκηση. Και φαίνεται πως εξεπέρασε σύντομα το σύμπλεγμα της καταγωγής. Λίγο προτού πεθάνει, έδειξε ότι είχε αφομοιώσει ολότελα το πνεύμα των καισάρων. Τουλάχιστο το σχετικό με τα μεταθανάτια καμώματά τους για αποθέωση. Είναι ενδεικτική μια πρόταση που σώθηκε στις τελευταίες του κουβέντες:

*Αλλίμονο· νομίζω πως θα γίνω θεός!*¹⁸⁸

Οι στωικοί Ερέννιος Σενεκίων και Αρουλίνος Ρούστικος εκτελέστηκαν από το Δομιτιανό στα 95, γιατί έγραψαν τη βιογραφία του Ελβίδιου Πρίσκου. Και γιατί ονόμασαν «άγιους άντρες» το Θρασέα Παίτο και το Βαρέα Σοράνο.

Μ' ένα λόγο, σ' εκείνους τους δίσεχτους για τη δημοκρατία χρόνους δεν έμεινε στωικός, που να μην πάρει τα βουνά και τα όρη.

Πέρα από τις ατομικές περιπτώσεις που διαβιβάζονται σαν κλήσεις ονομαστικές στους θαρραλέους τιμητές της τυραννίας, εκδόθηκαν και δύο διατάγματα καισάρων που δίκασαν σε φυγή όχι μόνο τους φιλοσόφους αλλά και τη φιλοσοφία.

Η τακτική επανάλαβε τη συμπεριφορά του Νέρωνα, που στο τέλος της μοναρχίας του είχε βάλει στο σημάδι όχι απλά τους ενάρετους πολίτες αλλά την αρετή αὐτανδρῆ¹⁸⁹.

Το πρώτο οστρακιστικό έδικτο το υπόγραψε ο Βεσπασιανός στα 71μ. Εξαπόστειλε από τη Ρώμη όλους τους φιλοσόφους με εξαίρεση το Μουσώνιο Ρούφο.

Τη δεύτερη λυπητερή την εδιάταξε στα 89μ ο Δομιτιανός. Μαζί με τους στωικούς και τους κυνικούς η καινούργια πανταχούσα συμπερίλαβε τους μαθηματικούς και όλους τους αστρολόγους.

Δύο έντιμοι και ψυχωμένοι άντρες, που τους παράσυρε εκείνη η θολή κατεβασιά της εξουσίας, ήσαν ο Επίκτητος και ο Δίων ο Χρυσόστομος ο Προυσαρέας.

Ο Επίκτητος ήταν ο τέλειος πένης με το ραιβό σκέλος και με την αυτάρκεια του δούλου, που της επερίσσευε ο πλούτος του βασιλιά. Αποσύρθηκε στη Νικόπολη της Αμβρακίας και όλους τους νέους, που πρόστρεχαν στην καλύβα του να γνωρίσουν τη στωική αρετή, τους ξανάστελνε στον κόσμο, για να δοκιμαστούν στην πολιτική πράξη.

Ο Δίων ο Προυσαρέας έκαμε είκοσι χρόνους εξορία. Ο κατατρεγμός δεν του άφηκε ψυχικές λαβωματιές. Και όταν ήρθε ο καιρός της δύναμης και της αποκατάστασης, ο δαίμονας και το ήθος του φυλάχτηκαν ακηλίδωτα. Ήταν μια φύση με έμφυτη την ευγένεια και με την αρετή πολύμοχθη αλλά κατακτητή. Ο Δίων σάρκωσε παραδειγματικά εκείνο το στίχο του Ιουβενάλη, που αποσυνδέει την ευγένεια από την καταγωγή και το αίμα, και σκαλίζει το πρόσωπο του αριστοκράτη επάνω στο μάρμαρο της αρετής.

Nobilitas sola est atque unica virtus
(Η μόνη και η μία αρχοντιά είναι η αρετή)¹⁹⁰.

Το όνομα του Δίωνα θύμιζε Σικελία και Πλάτωνα, και ανακαλούσε την παλιά εκλεκτή στιγμή της φιλοσοφίας, που ο θάνατος έζεψε την εμορφιά και τον έρωτα στην ξυνωρίδα της αθανασίας. Αντιστωικός στην αρχή, ύστερα μαζί με τον Επίκτητο έγινε ο πρώτος μαθητής του Μουσώνιου Ρούφου. Η στωική παιδεία του τον έφερε απαραχάρακτο στο πολιτικό αξίωμα της αρχαίας Στοάς, σύμφωνα με το οποίο η βασιλική αρχή αντιμάχεται σταθερά τη δεσποτική αυθαιρεσία. Ο Δίων με πολιτική γραμμή, που την καθόριζε αυτή η πολιτική σύνθεση, εκφώνησε το 102μ μπροστά στον Τραϊανό τον παραιναιτικό του για τον αληθινό ηγεμόνα. Κέντρο του λόγου του ήταν η θέση ότι η μονάδα του ηγεμόνα είναι υποχρεωμένη να υπηρετεί το πλήθος των υπηκόων. Χρειάζεται, για να μη γίνει ποτέ ο λαός σκλάβος, να στέκεται πάντα ο ηγεμόνας υπηρέτης. Και διακήρυξε ότι στις μεγάλες αρετές του ηγεμόνα λογαριάζονται η επιείκεια, η σεμνότητα και η πρόνοια¹⁹¹. Ο Τραϊανός άκουσε τον πανηγυρικό του Δίωνα και στο μέτρο του πολιτικού δυνατού υιοθέτησε το πνεύμα της Στοάς. Η αρχή του ταυτίστηκε με

την ίδρυση της δυναστεία των τεσσάρων φιλοσόφων βασιλιάδων: του ίδιου, του Αδριανού, του Αντωνίνου Πίου, και του Μάρκου Αυρήλιου.

Πριν τους Αντωνίνους ο Δομιτιανός, ο τελευταίος από τους Φλάβιους που χτίσανε το Κολοσσαίο και αποθέωσαν τα θεάματα, όρμησε στην εξουσία σαν το λιοντάρι που σπάζει τα σίδερα και χύνεται στις πλατείες.

Ο Δομιτιανός στα υστερινά του χρόνια ξεπέρασε στην αγριότητα τον όψιμο Καλιγούλα και τον όψιμο Τιβέριο. Ο Ιουβενάλης τον ονομάζει μια κι έξω «Φαλακρό Νέρωνα».

Όπως γίνεται συνήθως με τους τυράννους, προκειμένου να προστατέψει τη δεσποτική παχυδερμία του από τις δημοκρατικές αλογόμυγες, παραδόθηκε ρεέμι στο στρατό. Και την αστυνομία του την οργάνωσε στο δίκτυ μιας άφαντης αράχνης. Μακρυνός πρόγονος του Χίμμερ, του Μπέρια και του Εζώφ.

Ωτακουστές και ρουφιάνοι κρυμμένοι στις κώχες και τις γωνίες της Ρώμης, μαζί με τους υπόλοιπους λωποδύτες και τους ραβδοσκόπους φρονημάτων σε όλα τα σημεία του κράτους, είχαν εγκαταστήσει ένα σύστημα ελέγχου στους πολίτες που δεν άφηνε τόπο στην ελευθερία και μοίρα στο φως.

Ο φόβος σαν ένα συρματοπλεγμα υψηλής τάσης κύκλωνε αόρατα τα πράγματα και τους ανθρώπους. Και ανάγκαζε το σάλεμα της γλώσσας που ορμούσε να εκφραστεί στον αγέρα, να εκφυλίζεται σε τρομώδες ντελίριο και σε συλλαλητήριο φίμωσης.

Η ακρότητα της αυτοκρατορικής του συνείδησης έφερνε το Δομιτιανό στο σημείο του ιλίγγου. Η εγωμανής ορμή του σύντριψε όλους τους τύπους του σεβασμού και της παράδοσης.

Ο Δομιτιανός αξίωσε από τους πατρίκιους να τον φωνάζουν «Κύριε και Θεέ». Σε αντίθεση με τον Αύγουστο που είχε αρνηθεί εύσχημα αλλά ρητά να τον φωνάζουν έστω και «Κύριε!»

Στις δημόσιες εμφανίσεις του φορούσε μόνιμα την ολοπόρφυρη στολή του θριάμβου. Εκεί που ο Αύγουστος έφερνε απλά την περιπόρφυρη τήβεννο των αρχόντων.

Και καθιέρωσε να τον δορυφορούν συνεχώς εικοσιτέσσερες λίκτορες. Ενώ ο Αύγουστος είχε κρίνει αρκετή τιμή να τον συνοδεύουν δώδεκα.

Η δυναστεία των Αντωνίνων είναι μια περίπτωση ξαστεριάς στην παγκόσμια μελαγχολία των μοναρχών και των ηγεμόνων.

Εκείνους τους ογδόντα χρόνους βασίλεψαν πράγματι οι φιλόσοφοι και φιλοσόφησαν οι βασιλείς. Στο μέτρο βέβαια που μπορούν να αγκυροβολούν τα όνειρα. Ή που τα σύννεφα κόβονται από τον ουρανό και κατεβαίνουν στον κάμπο, να περπατήσουν με τα δέντρα και με τα προβατάκια.

Γιατί, ας μην ξεχνάμε, πως ο ίδιος ο Πλάτων την πολιτεία του με τους βασιλείς φιλοσόφους την τοποθετεί στον ουρανό και την ονομάζει ουτοπία¹⁹².

Επειδή γνωρίζουμε εκείνο που πράγματι γίνεται, γι' αυτό λαβαίνουμε το δίκαιο να σχεδιάζουμε αυτό που πρέπει να γίνεται. Το όνειρο δηλαδή δεν το γεννά

ο ύπνος αλλά ο ξύπνος μας. Ακριβώς έτσι οι μοσκιές του βασιλικού και της γιάμπολης δεν κατεβαίνουν από τον αιθέρα, αλλά ανεβαίνουν από τα χώματα και τις λάσπες. Αυτό νομίζω είναι το μήνυμα ρεαλισμού που μας στέλνει η Πολιτεία του Πλάτωνα με τους βασιλιάδες φιλοσόφους.

Θέλω να ειπώ πως, εάν οι Αντωνίνοι υπήρξαν καίσαρες χρηστοί, είναι λάθος να πασχίζει κανείς να μετρήσει την πολιτεία και τα έργα τους με τον κανόνα του άχραντου. Δίπλα στα έγκριτα και στα επαινετά της βασιλείας τους βρίσκουμε τα εγκλήματα και τους ρύπους.

Την εποχή των Αντωνίνων το πνεύμα της Στοάς έχει επιβληθεί στη Ρώμη με μια μορφή πλατιά και απλουστευμένη, σε σημείο που δεν κινδυνεύει να πιθανολογήσει κανείς, αν μιλήσει για συρμό. Ο στωικισμός είναι ένα είδος οδηγητικής βίου στους διοικητικούς και τους άρχοντες, αλλά και στις πλατύτερες μάζες.

Η διάδοση του στωικισμού στον πληθυσμό, με την έννοια του εύρους και της επιφάνειας, είναι προϊόν του χρόνου και της ωρίμασης που τον συνοδεύει. Βρισκόμαστε στην τρίτη φάση της κίνησης ή στην ύστερη Στοά. Και ακόμη τη διάδοση τη βοήθησε η ανακατανομή του δημογραφικού και οι μεταβολές στη σύνθεση των τάξεων της κοινωνίας και της διοίκησης.

Η σύμπτυξη των αρχαίων γενών και των σχημάτων της παράδοσης, και η προσαγωγή στην άρχουσα τάξη νέων οικογενειών από την Ιταλία και τις επαρχίες άλλαξαν και την πρόταση της Στοάς, και την έκταση της απήχησης που έβρισκε. Τους τρεις πρώτους αιώνες των καισάρων η στωική φιλοσοφία έχει γίνει ένα είδος λαϊκής θρησκείας σε όλα τα στρώματα του πληθυσμού.

Στην εποχή των Φλαβίων από τα παλαιά γένη των ευγενών έχουν απομείνει ερείπια μόνο και ίχνη.

Η Σύγκλητος, που τη διεύρυνσή της την εσχεδίασαν οι δήμαρχοι Γράκχοι και την πραγματοποίησε ο Ιούλιος Καίσαρ, στα χρόνια της ανάρρησης των Αντωνίνων έχει περάσει από φωτιά και σίδηρο. Μόνο στις προγραφές της δεύτερης τριανδρίας¹⁹³ εξοντώθηκαν τριακόσιοι συγκλητικοί και δύο χιλιάδες ιπείς. Και στα χρόνια από τη συνωμοσία του Σηιανού επί Τιβέριου ως τη συνωμοσία του Πείσωνα επί Νέρωνος ο διωγμός έλαβε τη μορφή γενοκτονίας. Ο Κλαύδιος μόνο εκρέμασε τριανταπέντε συγκλητικούς και διακόσιους είκοσι ιπείς. Τέλος ο Βεσπασιανός έδωσε ένα σύνθεση στην τάξη των πατρικίων, με την εγγραφή στους καταλόγους χιλίων νέων οικογενειών από την ύπαιθρο γη της Ιταλίας.

Η αλλαγή από το Δομιτιανό στο Νέρβα, που οδήγησε στους Αντωνίνους, δηλώνει τη μετάβαση από τον τυραννικό κυρίαρχο στο μετριοπαθή ηγεμόνα.

Είναι γνωστό ότι οι στωικοί δεν υπήρξαν από δόγματος αντιβασιλόφρονες. Το βασιλικό πολίτευμα τους ήταν ανεκτό. Εκείνο που απόκρουαν με βδελυγμία ήσαν οι τύραννοι. Και κείνο που τιμούσαν παραληρηματικά ήσαν οι τυραννοκτόνοι. Ο πολιτικός λόγος της Στοάς αντηχούσε και καταγράφοταν σαν αδιάκοπη εξύμνηση της ελεύθερης πολιτείας.

Το πρότυπο του ηγεμόνα στο Νέρβα και στον Τραϊανό ως ένα σημείο το σχημάτισαν τα συγγράμματα του Σενέκα, που συνόψιζαν την πολιτική του εικόνα σε μια κυβέρνηση ευσυνείδητη και ανθρωπιστική. Παράλληλη όμως στο Σενέκα είναι και η θέση ότι ο βασιλιάς για το κράτος είναι, ό,τι είναι η ψυχή για το σώμα.

Ο Νέρβας και ο Τραϊανός αποδέχτηκαν τις θεωρίες των στωικών για την αυτοκρατορική αρχή, αλλά και για τα καθήκοντα του ηγεμόνα. Και επιπλέον υπάκουοι στα στωικά δόγματα αποκήρυξαν την ιδέα της κληρονομικής διαδοχής.

Στη δυναστεία των Αντωνίνων η εκλογή του διαδόχου, μέσα στα πλαίσια του δυνατού, σημάδευε και έβρισκε τον αξιότερο από τη nobilitas της Ιταλίας και των επαρχιών.

Ο Τραϊανός υιοθέτησε τον Αδριανό με πλήρη και ψυχρή γνώση ότι αφήνει στο πόδι του μια προσωπικότητα ευαίσθητη, στιβαρή και οξύνοη. Ο Αδριανός υιοθέτησε τον Αντωνίνο με την υποχρέωση εκείνος να υιοθετήσει το Μ. Αυρήλιο. Όπως ακριβώς ο Αύγουστος διάλεξε το Γερμανικό.

Την τάξη την ετάραξε ο πιο τακτικός της δυναστείας. Αυτός είναι ο Μ. Αυρήλιος που ξαναγύρισε στο δικαίωμα και στην αδυναμία του αίματος. Και ανέβασε το γιο του στο βάθρο. Τον άθλιο Κόμμοδο.

Ο Κόμμοδος προχώρεσε στην εξουσία με μουγγαλίσματα και με αδρασκελιές. Έριξε στη ράχη του τη λεοντή του δωριέα Ηρακλή, και κραδαινώντας στο χέρι το ρόπαλο εχύθηκε στα κλουβιά και στα δεμένα αγρίμια. Ο πατέρας του τον άφηκε να συνεχίσει τον πόλεμο με τους δάκες και τους σαρμάτες. Αλλά κείνος ακολούθησε το δικό του φυσικό. Και έγινε Κουταλιανός στα θέατρα και πεχλιβάνης στα πανηγύρια.

Στην εποχή των Αντωνίνων η διανόηση και η φιλοσοφία έλαβαν ποικίλες όψεις και πλησίασαν το θρόνο των καισάρων. Εκεί που κατά τον κανόνα είχε εξουσία και κράτος η κολακεία, ο λιβανωτός, η προσποίηση και οι όχεντρες των συνωμοσιών, για πολλές δεκαετίες κυριάρχησε ο λογισμός.

Εκτός από τους ίδιους τους Αντωνίνους που τους κατεύθυνε η πραότητα, η φρόνηση και ένα είδος φιλόσοφης πρόνοιας ποτισμένης από την οικουμενικότητα και την ανθρωπιά των στωικών, βρίσκουμε ένα πλήθος ανθρώπων του σπουδαστηρίου και της πέννας να ανεβαίνουν στα ψηλά αξιώματα της διοίκησης.

Ο Χαιρωνέας Πλούταρχος, ο ιστορικός Τάκιτος, ο Ηρώδης ο Αττικός, ο αδερφός του Σενέκα Γαλλίων, ο Ιούνιος Ρούστικος, ο Φρόντων, ο παρά πόδας Επικτήτου Αρριανός, ο Πλίνιος ο Νεότερος, και ένας ολόκληρος κατάλογος από άλλες προσωπικότητες με ανάλογο ποιό ή διαμέτρημα, έγιναν ύπατοι, πραίτωρες, διοικητές επαρχιών, ταμίες και ανθύπατοι.

Αυτή την πλημμύρα του πνεύματος στη διοίκηση του κράτους τη συνοδεύει μια γενικότερη έξαρση της επιστήμης και των τεχνών.

Η χρυσή και η αργυρή περίοδος των λατινικών γραμμάτων έχουν σχεδόν παρέλθει. Ωστόσο η αυτοκρατορία ζει τα στερνά της λαμπυρίσματα. Θα 'λεγε

κανείς πως ένα είδος αθημητριάτικης καλοκαιριάς των γραμμάτων αιθριάζει και φωτολογά, πριν τη σφίξη και την αφεγγιά του επερχόμενου μεσαίωνα.

Στις αρχές του 2^{ου} μ. αι. ζουν ο Πλούταρχος και ο Τάκιτος, δύο από τις μεγάλες φωνές του παρελθόντος. Ο Πλούταρχος είναι ένας άπεφθος πλούτος σε ιδέα και σε εμορφιά. Τάκιτος στα ελληνικά σημαίνει Σιωπηλός. Το όνομά του μας ησυχάζει ευφημιστικά για τις βροντές και τις καταιγίδες που κρύβει το ύφος του. Κοντά τους στέκονται πολλοί δευτερεύοντες συγγραφείς. Ο Λουκιανός, οι Πλίνιοι, οι Δίωνες και άλλοι.

Στο κλίμα του ίδιου πνεύματος και του ίδιου καιρού έχουμε και την άνθηση της Σοφιστικής. Ομάδες πολύφωνες από ρήτορες, σοφιστές, δασκάλους, επιγραμματοποιούς, σχολιαστές, ανθολόγους, βιογράφους, περιηγητές και γραμματικούς όλων των ειδών σχηματίζουν το τελευταίο πρόσωπο της αυτοκρατορίας και γενικότερα της αρχαιότητας μέσα από τον αλαμπή, αλλά επίμονο πάντοτε, τοκετό της πνευματικής δημιουργίας.

Οι εκπρόσωποι της δεύτερης Σοφιστικής, ο Σκοπελιανός, ο Φαβωρίνος, ο Ιππόδρομος, ο Προαιρέσιος, ο Ερμογένης, ο Φιλόστρατος, ο Ευνάπιος, ο Δαμιανός, ο Πολέμων, δίνουν μαθήματα πολιτικής αρετής αλλά και ρεσιτάλ κολακείας μπροστά στους καίσαρες, όταν τους υποδέχονται στις έδρες των επαρχιών με πανηγυρικούς και επίσημες προσφωνήσεις. Ανάλογα με το ηχηρό τους όνομα έχουν φανταχτερή την εμφάνιση και την αξίωση.

-*Πρόσεχέ μοι Καίσαρ!* φώναξε κάποτε ο σοφιστής Αλέξανδρος Πηλοπλάτων από τη Σελεύκεια, καθώς παρατήρησε ότι ο Αντωνίνος δεν πρόσεχε τα λόγια του.

-*Προσέχω και ξυνήμι σου,* του αποκρίθηκε χαριτωμένα ο καίσαρ. *Σύ γάρ ο τήν κόμην ασκών και τούς οδόντας λαμπρύνων και τους όνουχας ξέων καί του μύρου αιπνέων!*¹⁹⁴

Βέβαια όλος αυτός ο μουσικός ήχος του αιώνα γύρω από τη φιλοσοφική ευδοκία των εστεμμένων δήλωνε μια σπουδή ποικιλίας και παρδαλοσύνης, που σκορπίζοταν στα πλάτη, αλλά δεν έφθανε στο βάθος. Ήταν η τύρβη για τα multa, όχι η αναγκαία σπατάλη για το multum. Η εγκύκλια σοφία για το πλήθος και για το σχετικό παράβλεπε τη σοβαρότητα για το ένα και το έκκεντρο· έλειπε

τοῦτο τὸ ἀκαριαῖον,

όπως έγραψε στο καλενδάρι του ο Μ. Αυρήλιος¹⁹⁵.

Στους χρόνους των Αντωνίνων η επιρροή της Στοάς στη Ρώμη με τον πιο ανάγλυφο τρόπο τυπώθηκε στην περιοχή του δικαίου.

Η βάση της ιδέας των στωικών, ότι ο κόσμος είναι το μέγα κράτος που κυβερνιέται από το φυσικό νόμο, επηρέασε αποφασιστικά το ρωμαϊκό δίκαιο¹⁹⁶. Ήδη από την εποχή της μέσης Στοάς καλλιεργήθηκε η πολιτική αντίληψη, ότι η Ρώμη εσάρκωνε το παγκόσμιο κράτος που όφειλε να κυβερνιέται από το ρωμαϊκό δίκαιο.

Η διδασκαλία αυτή στον αιώνα των Αντωνίνων έγινε κανόνας πολιτικού βίου, καθώς οδήγησε τη Ρώμη και ολόκληρη την πελατεία των εθνών της σ' εκείνη την ατάραχη ροή του χρόνου, που ονομάστηκε ρωμαϊκή ειρήνη. Η *pax romana* από τους Αντωνίνους και ύστερα επιβλήθηκε σαν όρος πολιτικός στην ιστορία του κόσμου¹⁹⁷.

Στον ίδιο βαθμό με την παγκοσμιότητα είναι ορατή και η ανθρωπιστική επιρροή, που άσκησε το φυσικό δίκαιο των στωικών στους νόμους των ρωμαίων.

Οι νέες τάσεις άρχισαν να εμφανίζονται από τους υστερινούς χρόνους της δημοκρατίας. Από το αυστηρό *jus strictum* των αρχαίων γινόταν μετάσταση στο διεθνές *jus gentium* και την *aequitas* των πραιτώραν, όπου η κύρια ακολουθία της προοπτικής ήταν να συνδυασθεί η μονιμότητα με την επιείκεια.

Οι φιλόσοφοι Αντωνίνοι την ηθική οικουμενικότητα των στωικών την εξέτειναν και στο καθεστώς της δουλείας. Ανάλογα με τον τρόπο που ο Αύγουστος χειραφέτησε τη γυναίκα, απαλλάζοντας λ.χ. τις πολύτεκνες χήρες από τη δεσποτεία του κηδεμόνα τους, ο Αδριανός ενομοθέτησε ποινή για τον κύριο που σκότωνε το δούλο του. Και ο Αντωνίνος Πίος εθέσπισε πως ο δούλος που βασανιζόταν μπορούσε να προσφύγει ικέτης στο βωμό, και να ζητήσει να πουληθεί σε άλλο κύριο. Το πόσο ανθρωπινότεροι έγιναν τώρα οι νόμοι για τους δούλους φαίνεται από το γεγονός πως, εάν στο παρελθόν ένας δούλος σκότωνε τον κύριό του, ο νόμος όριζε να σκοτωθεί όχι μόνο ο φονέας δούλος, αλλά και όλοι οι υπόλοιποι δούλοι που ανήκαν στο αφεντικό που σκοτώθηκε.

Γενικά το ρωμαϊκό δίκαιο έπαιξε το ρόλο του Πανδέκτη των στωικών ιδεών για τη δικαιοσύνη και για το νόμο. Αναγνώρισε σε όλο το πλάτος του το φυσικό δίκαιο της Στοάς, και διαλέχθηκε δημιουργικά με το πνεύμα της καθολικότητας και την ανθρωπίνης ευταξίας.

Με βάση τις επιρροές αυτές σχημάτισε τον παραμόνιμο χαρακτήρα του, και υψώθηκε σε αξία κλασική. Είναι το πιο σημαντικό κατόρθωμα του ρωμαϊκού κόσμου.

Εάν το ρωμαϊκό δίκαιο έχει λόγο ως τις μέρες μας στη εξέλιξη και στη λειτουργία των επιστημών του δικαίου, ως ένα σημείο τη διάρκειά του την οφείλει στα στωικά διδάγματα της ανθρωπιάς και της καθολικότητας.

Ο φιλόσοφος αιώνας των Αντωνίνων υπηρέτησε την πολιτική φρόνηση. Έστρεψε ήρεμο το μάτι του στην επιστήμη και τα γράμματα. Εγκάρδιωσε το ελεύθερο φρόνημα με τακτική συγκρατημένη. Στα θεάματα και στην ψυχαγωγία έδωκε τόνο ανθρωπινότερο. Ενοστήμησε το γούστο των διασκεδάσεων, και εκάλυψε το ποιό της ανάγκης για απόλαυση. Ακόμη άπλωσε τη σκιά της πρόνοιας του κράτους σε ορίζοντες πλατύτερους. Και τη σχεδίαση για το ανέβασμα της ζωής κουράστηκε, για να τη συντονίσει με μια δηλωμένη πρόθεση κοινωνισμού.

Σε ολόκληρη τούτη την ανασυγκρότηση των σκοπών και την ανάταξη βίου, μαζί με την ευγένεια του πνεύματος, ήταν διάφανο και το αίτημα μιας αισθητικής αγωγής. Με τη χρηστή διοίκηση οι στοχαστικοί καίσαρες δούλευαν να γίνει

αλυπότερος ο βίος των ανθρώπων, αλλά και πιο φιλόκαλη η διάθεση και η στιγμή τους. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Αδριανός ένωσε την εκλεκτή συγκίνηση, μόνο την ώρα που οι αθηναίοι τον ανακήρυξαν «άρχοντα των Αθηνών»¹⁹⁸.

Βρισκόμαστε στην ώρα που ο Αδριανός ενισχύει και χρηματοδοτεί από το ταμείο του αυτοκράτορα τη λειτουργία της Στοάς και των άλλων σχολών στην Αθήνα. Και παράλληλα ο Ηρώδης ο Αττικός στη δυτική μεσημβρία της Ακρόπολης χτίζει το Ωδείο, μνήμη άχρονη στον πικρό χαμό της Ρήγιλλας.

Ωστόσο, εκεί που φαίνεται πως δε φαίνονται, υπάρχουν και της μακριάς ειρήνης τα δυσάρεστα, τα *longae pacis mala* κατά τη φράση του Ιουβενάλη¹⁹⁹. Δεν είναι γνώση να νομίζουμε ότι το κράτος του πνεύματος στον αιώνα των Αντωνίων μαζί με την ειρήνη έφερε και την ευδοκία στο ταλαίπωρο γένος των ανθρώπων. Οι άγγελοι είναι της φαντασίας μας τα φτερουγητά.

Ο Σενέκας, που η ηχώ του λόγου του έφτασε χθεσινή στα αυτιά των Αντωνίων, έλεγε πως η κοινωνία του καιρού του ήταν μια συγκέντρωση αγρίων ζώων²⁰⁰. Οι άρχοντες στύγος ζωής, και οι υπήκοοι ρίγος θανάτου.

Εάν ο Τάκιτος, χωρίς να το γνωρίζει, έδωκε στο ύφος του τη λάμψη χάλκινων όπλων σε ώρα αναμμένη και έγκροτη, είναι γιατί με την ιστορία των καισάρων που έγραψε στάθηκε ο δημόσιος κατήγορος των έργων του καιρού του,

delator temporis acti.

Η μελαγχολία που μας συνοδεύει όταν διαβάζουμε τον Τάκιτο, επιβαρύνεται μπροστά στη βαθύτερη γνώση του για την ανθρώπινη ατέλεια. Καθώς ο ιστορικός περιγράφει το δούλιο φρόνημα της Συγκλήτου απέναντι στον Τιβέριο, συγκλονίζει όλες τις εποχές. Μια αστραπή ζόφου μαστιγώνει την κραυγή του για τη ροπή του ανθρώπου στη σκλαβιά, και για το βαρύ φυσικό του: Ε άνθρωποι, έτοιμοι πάντα για σκλαβιά:

O homines ad servitutem paratos,

τους φωνάζει.

Γνωρίζουμε ότι στον αιώνα που η φιλοσοφία ντύθηκε την πορφύρα, η δυστυχία και το κακό δεν έπαψαν να δίνουν και να παίρνουν σε πένητες και σε πλούσιους.

Οι δολοπλοκίες στην αυλή και στη διοίκηση συνέχιζαν να δουλεύουν με τρόπους σκεπαστούς, και σε ρυθμούς χαμηλωμένους.

Οι κυβερνήτες των επαρχιών με τους δημοσιώνες και τους τελώνες καταλήστευαν το λαό, και με το υστέρημα του φτωχού αύξαιναν το περίσσευμα του πλούσιου. Η λαιμαργία των έπαρχων θύμιζε τα χρόνια, που ο Κάτων ο Τιμητής έσερνε τον έπαρχο της Σικελίας στα δικαστήρια της Ρώμης με την κατηγορία του φορολογικού βαμपुरισμού. Ή τον καιρό που ο Τιβέριος σύστανε στον έπαρχο της Αιγύπτου να κουρεύει τα προβάτια, αλλά να μην τα ξυρίζει. Ο

Ιουβενάλης καταγγέλλει τους έπαρχους ότι και στον καιρό των Αντωνίνων ρουφούσαν το μεδούλι από τα κόκαλα των ξωχάρηδων:

*ossa vides rerum vacuis exucta medullis*²⁰¹.

Σε μια άλλη σάτιρα ο Ιουβενάλης φωνάζει ότι στα χρόνια του δεν υπάρχουν τίμιοι πολίτες. Είναι πιο πιθανό, ισχυρίζεται, να ακούσεις ότι γέννησε μουλάρι, παρά να συναντήσεις έναν ενάρετο στην αγορά ή στο δρόμο²⁰².

Η σάτιρα του Ιουβενάλη ενδέχεται να υπερβάλλει. Είναι σίγουρο ότι η φωτισμένη προοπτική και η χρηστή διοίκηση των Αντωνίνων πέτυχε τη φυσική ικμάδα της Ρώμης.

Ο Ιουβενάλης πάντα καταγγέλλει ότι στις μέρες του ένας απόγονος από το γένος των Γράκχων, που είχε γεννήσει τους δύο θρυλικούς δημάρχους, διακρίθηκε επί λαγνεία και σοδομισμώ. Κίναϊδος ολκής λοιπόν ο πατρίκιος Γράκχος παντρεύτηκε άντρα. Εν μέση Ρώμη και με δημόσιες τελετές και επιδείξεις. Το περίεργο όμως, σε τούτο το κατά τα υπόλοιπα συνηθισμένο σκάνδαλο, είναι ότι επειδή ο άντρας νύφη ήταν πολύφερνος, ο σύζυγός του λόγω αιφνίδιου πλουτισμού μεταπήδησε στην τάξη των ιππέων²⁰³.

Στην περίοδο της ύστερης ή της γηράσκουσας Στοάς έζησε η κύρια τριάδα των στωικών της Ρώμης. Ο Σενέκας, ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος στο επίπεδο του πνεύματος συγκροτούν μια τριανδρία αντίστοιχη προς τα πολιτικά τριουμβιράτα, που έζησε η Ρώμη την εποχή του θείου Ιούλιου και του ανιψιού Αύγουστου²⁰⁴.

Οι τρεις ύστεροι στωικοί δεν ειδώθηκαν με τα μάτια, ούτε συναγροικήθηκαν με τη φωνή. Ο πρώτος γεννήθηκε το 2μ και το τελευταίος πέθανε το 180μ. ωστόσο στη γνώση και τη μνήμη τη δική μας έχουν καταλάβει θέσεις γειτονίας και προσωπικού δεσμού²⁰⁵. Σχηματίζουν έναν αστερισμό με τη βασική του ιδιότητα των σχέσεων σταθερότητας. Είναι το τρίγωνο Μπετελγκεζ Προκύων Σείριος στα άστρα του χειμώνα λ.χ. Ή το τρίγωνο από το Βέγκα της Λύρας του Αλτάιρ του Αετού και του Ντένεμπ του Κύκνου στα άστρα του καλοκαιριού.

Στον ίδιο βαθμό που έζησαν ανείδωτοι και ανάκουστοι, οι τρεις όψιμοι στωικοί υπήρξαν ασυσχέτιστοι σαν κοινωνικές παρουσίες και σαν υποστάσεις βίου. Ο Επίκτητος ήταν ο απελεύθερος σκλάβος, ο Σενέκας ο ευνοημένος πατρίκιος και ο Μάρκος Αυρήλιος ο εστεμμένος καίσαρ, πράγμα που στον καιρό του εσήμαινε τον κυρίαρχο της οικουμένης. Τον πλανητάρχη.

Περίεργα και σημαδιακά αυτή η κοινωνική διάταξη των τριών ανακαλεί μια παραβολή του μακρυνού αρχηγέτη των στωικών: Άχυρον χρυσός αξία, πίθηκος άνθρωπος θεός, δούλος κύριος βασιλιάς, έλεγε και λογάριαζε τις αποστάσεις και τα μεγέθη του κόσμου ο μελαγχολικός Ηράκλειτος²⁰⁶.

Ο Σενέκας ανάμεσα στους τρεις είναι ο κατεξοχήν δημιουργικός σα συγγραφέας, και ο κατεξοχήν προβληματικός σα χαρακτήρας. Φανερώνει κλίσεις

ασκητικές ενός ερημόβιου και μονώτη από το ένα μέρος. Και από το άλλο υποτάζεται στην αδυναμία για επιφάνεια και προβολή μέσα στη λάμψη της αυλής και τις τουρμπίνες της διοίκησης.

Αυτός είναι που θα κολακέψει δουλόφρονα τον Κλαύδιο, διακονεύοντας την επιστροφή από τη γη της εξορίας του. Θα παραβλέψει την ανοσιουργηματική καθημερινότητα του Νέρωνα. Θα προσαρμοσθεί στη συμβίωση με τις στρίγγλες, τα ερπετά ζώα, τις Ερινύες και τα κακά δαιμονικά του παλατιού. Και εκεί που αποθεώνεται η Κόλαση, θα αναλάβει να παίξει μπροστά στη Σύγκλητο τον *avocatus diaboli* υποστηρίζοντας το μητροκτόνο μαθητή του.

Από το άλλο μέρος ο Σενέκας ζει την τραχύτητα του μοναχικού δρόμου. Με την ευαισθησία του ποιητή των τραγωδιών²⁰⁷, και με τη βουλευτική καταδρομή ενός επίλεκτου στωικού, ορθώνει αγνάντια του το πρόβλημα της ανθρώπινης μοίρας, και το αντιπαλεύει με ηρωισμό και τρόπο.

Οι γνώμες του, έτσι καθώς τις διατυπώνει σ' ένα ύφος που πολλές φορές γίνεται στιλπνό και ακαριαίο, δείχνουν ένα χειμασμό πνεύματος και μια οδύνη φιλόανθρωπη, που διόδεψε πολλές στοιβάδες της κατανόησης και της δοκιμασίας.

Φωτίζοντας πίσω του εκτεταμένη ανεξερεύνητη γη απορίας, και μια μεγάλη μυθολογία ψυχής, περνά όλες τις οροσειρές της απελπισίας και ξαναβγαίνει στο ξέφωτο, αλλιώςτικός πια. Εκεί η ελπίδα για διέξοδο και η βίωση του τραγικού εάν δεν ταυτίζονται, ασφαλώς εξομοιώνονται. Προτάσεις όπως,

*Τον υποτακτικό η μοίρα τον οδηγεί, τον ανυπότακτο τον σέρνει*²⁰⁸,

ανοίγουν δρόμους Κολόμβου στον Ατλαντικό του πνεύματος. Μια τέτοια σύλληψη την ξαναπλησίασε ο Έγγελος στις εύτυχες στιγμές του με το ακόλουθο ανάλογο:

*Να κατανοείς την αντίθεση μέσα στην ενότητα και την ενότητα μέσα στην αντίθεση, αυτό είναι η απόλυτη γνώση*²⁰⁹.

Παρόμοια η πρόταση του Σενέκα,

*Δεν υπακούω στο θεό· απλώς συναινώ*²¹⁰,

είναι λόγος ακραίος της σοφίας και της αλήθειας. Η θέση αυτή, σαν το βαθύτερο υπαρκτικό *credo*, αποτελεί τον πυρήνα του κλασικού κόσμου των ελλήνων.

Η περίπτωση του μέσα στον ηθικό χώρο δεν περιγράφει μια πράξη ανεξαιρετη, που υπαγορεύεται από το τυχαίο και το πρόσκαιρο. Αντίθετα αναγγέλνει κάτι από τα μόνιμα στοιχεία της ανθρώπινης φύσης.

Υποδηλώνει δηλαδή τον άνισο αγώνα ανάμεσα στο καλό και στο κακό, που για το μέσο άνθρωπο κατά κανόνα κρίνεται με την επικράτηση του κακού. Η ζωή αυτού του επικούρειου στωικού ανεβάζει στο φως μια μοίρα που την κατάστρεψε η δυνατότητα της εύνοιας και της ευκολίας.

Ακριβώς όπως ο ίδιος ο Σενέκας είχε ελεεινολογήσει το Μαικήνα, οικτίροντας στο πρόσωπό του μια σπάνια φυσική προνομία που την ακύρωσε η τιμή και η φιλία του Αύγουστου, όμοια ημπορούν να αντιστραφούν τα βέλη του συλλογισμού του, και να πλήξουν τη δική του ασπίδα. Η πρωθυπουργική καθεδρία του Σενέκα στην αυλή του Νέρωνα κιβδήλεψε το ευγενικό μέταλλο της φύσης του.

Και δεν υπάρχει μεγαλύτερο κρίμα, λέει κάπου ο Νίτσε, από το να επεμβαίνει ξαφνικά η παγίδα της εύνοιας και να καταστρέφει ένα μεγάλο πεπρωμένο²¹¹. Μια μοίρα δηλαδή που της έμελλε να ξεδιπλωθεί και να μεγαλουργήσει μόνο μέσα στο κλίμα του κατατρεγμού και της βλοσυρότητας.

Είναι βέβαιο ότι οι συμβουλές του Σενέκα επράυναν πολλές βουλές του Νέρωνα. Και σταθήκανε διδακτικές και σε άλλους κατοπινούς καίσαρες. Μνημείο του κατευνασμού τούτου είναι κυρίως η διατριβή του *Περί επιείκειας*.

Παρόμοια είναι βέβαιο ότι ο Σενέκας δεν κατόρθωσε να συντονίσει την πορεία της ζωής του και την οδηγία της Στοάς²¹².

Όμως το πιο βέβαιο βέβαιο που βαρύνει βαρύτερα, είναι ότι ο Σενέκας πέθανε σαν αληθινός στωικός και σαν αληθινός ευπατρίδης. Η πράξη της αυτοκτονίας του τον περιποιεί μια τιμή αγνιστήρια για όλα τα ολισθήματα και τις ατιμώσεις του. Και τον οπλίζει με μια αξία που ηθικά δεν ημπορεί να την αποτιμήσει άλλος, παρά μόνον αυτός που υψώθηκε στον ίδιο ίλιγγο της απόφασης να αυτοκτονήσει. Μόνο η οριακή πράξη της αυτοκτονίας του τού 'δωκε την εξουσία να διαβεβαιώσει τους φίλους του ότι τους αφήνει διαθήκη και παράδειγμα τη ζωή του. Εάν σε κάποιο κείμενο γράφει ότι ο θάνατος είναι τα γενέθλια της αιώνιας ζωής, τη δική του αιωνιότητα του την πρόσφερε η μνήμη που του χαρίζουν τα έργα του. Γιατί ο Σενέκας δεν πίστευε σε ζωή ατομική μετά θάνατο. Όπως ακριβώς δεν πίστευαν ούτε ο Μάρκος Αυρήλιος ούτε ο Επίκτητος²¹³.

Στη ροή της ιστορίας που χτίσανε οι τρεις πατριάρχες της ύστερης Στοάς δίπλα στο Μάρκο Αυρήλιο η πιο ανθρώπινη μορφή είναι ο Επίκτητος.

Τούτος ο ασυνήθης άνθρωπος από την Ιεράπολη της Φρυγίας, που στα νιάτα του θήτεψε δούλος στη Ρώμη και στα γεράματα έζησε ψυχαγωγός στη Νικόπολη, εσάρκωσε το αρχέτυπο του μεγάλου δασκάλου. Ακριβώς στον τρόπο που γνωρίζουμε τρεις ή τέσσερες τέτοιους δασκάλους στην περιπέτεια του ανθρώπινου πνεύματος. Και στον τρόπο που το χαρακτηριστικό τους είναι ότι η δική τους φωνή σώθηκε από ξένο χέρι.

Ο μαθητής του Αρριανός μαζί με τη διδασκαλία του Επίκτητου έγραψε και την ιστορία του Μεγαλέξαντρου. Δεν ξέρουμε αν θεωρούσε εξ ίσου σπουδαίο το έργο ενός άθλιου σκλάβου κι ενός εξακουστού κυρίαρχου. Εκείνο που ξέρουμε είναι ότι ο πίνακας που φιλοτέχνησε ο Αρριανός στο δούλο είναι πολύ πιο σπουδαίος από τον πίνακα στο βασιλιά.

Σε αντίθεση με το Σενέκα που ήταν άνθρωπος του εν μέρει... εν μέρει, και που τον βρίσκουμε άλλοτε στη φέξη κι άλλοτε στη χάση, ο Επίκτητος είναι πανσέληνος επ' άπειρον. Ό,τι είπε κι ό,τι έκαμε το 'πε και το 'καμε γνήσιος σαν

τα φυσικά φαινόμενα και καθαρός σαν τη λευκότητα. Τα ημίμετρα τα αγνόησε με τη θηριωδία που η Μήδεια εκδικήθηκε τον Ιάσονα. Είναι ένας από τους ελάχιστους στοχαστές που μπροστά στο κουκούλωμα και τη συγκατάβαση έβρισκε πολύ πιο συμπαθητική τη στυγερή πράξη της Μήδειας που δεν εγνώριζε να νοθέψει το πάθος της²¹⁴.

Σχετικά με το αμόλυντο στους διαλογισμούς και στις πράξεις των ανθρώπων ο Επίκτητος ένιωθε όπως ο Ιωάννης της Αποκάλυψης. Την ίδια περίπου εποχή που ο Επίκτητος μνημονεύει τον άξενο βράχο της Γυάρου, ο Ιωάννης στο σπήλαιο της Πάτμου έγραφε ότι τους χλιαρούς και τους υπόψυχρους η αλήθεια του δεν τους χωνεύει, και θα τους ξεράσει²¹⁵.

Σαν θρύλου ηχώ ακούγεται ένα περιστατικό που ιστορεί την ειλικρίνεια του Επίκτητου στα λεγόμενά του και τη σταθερότητα στην ιδέα του.

-Και μη μας καμώνεσαι πως μένεις στον πόνο αδιάφορος, γιατί θα σου σπάσω το πόδι και θα σκούξεις σαν το σφαγάδι, τον απείλησε νέο σε κάποια στιγμή ο Επαφρόδιτος.

-Δε σου καμώνομαι· αλλά ο μέσα και ο έξω μας πόνος οφείλει να μας βρίσκει αδιάφορους, του αποκρίθηκε ο Επίκτητος.

-Ε νά το λοιπόν! έκαμε οργισμένος ο άλλος, και ακούστηκε ένα άσπονδο και καταχθόνιο «κραχ».

-Σου τό 'πα! μη σφίγγεις με τη μέγγενη άλλο το ποδάρι, γιατί θα τσακιστεί το κόκαλο! αποκρίθηκε αμνησικάκα ο δούλος στον κύριο.

Ο Επαφρόδιτος τιμώντας την ελεύθερη ψυχή του σκλάβου τον εκήρυξε απελεύθερο. Φαίνεται θά 'νιωσε τα ίδια αισθήματα με κείνον τον παλιό πλοιοκτήτη της Κορίνθου, που παζάρευε κάποτε στη δουλαγορά της Κρήτης τον κυνικό Διογένη, και τον βρήκε με ψυχή πολύ πιο αδούλωτη και βασιλική από τη δική του²¹⁶.

Όστούσο πέρα από τούτους τους ευτράπελους συντονισμούς στις γειτονικές συχνότητες του κωμικού και του τραγικού, είναι γεγονός ότι ο Επίκτητος δίπλα στο Χρύσιππο, που τον ονόμαζε Τριπτόλεμο και δωρητή του άρτου και της γεωργίας στο ανθρώπινο γένος, θεωρούσε σαν κορυφαίους στωικούς και πρώτους δασκάλους το Σωκράτη και τον κυνικό Διογένη.

Κοντά στις αθάνατες φωνές των τριών νεκρών, ο τέταρτος δάσκαλος που ο Επίκτητος τον άκουσε ζωντανά να διδάσκει, ήταν ο Μουσώνιος Ρούφος. Του αφοσιώθηκε με το πείσμα του δογματικού και με τον οίστρο του φανατισμένου.

Η κοσμοθεωρία του Επίκτητου έχει έντονα κοινωνικό χαρακτήρα. Ο άνθρωπος αυξάνεται με τη συνδρομή της αυτοσυντήρησης από δω, και της φυσικής ροπής για το συνάνθρωπο από κει, της «οικείωσης» όπως την ονομάζει. Ο αγαθός δούλος στο συνάνθρωπο βλέπει τον αδερφό, και τη σχέση του πολίτη με την πατρίδα την περιβάλλει με τη στοργή του παιδιού προς το γονέα. Γενικότερα η φιλόανθρωποι ευγένεια που τον φωτίζει φαίνεται και από τη στάση του απέναντι στη δουλεία, που την ονομάζει «ταλαίπωρον νόμον τῶν νεκρῶν»²¹⁷.

Το στίγμα διδασκαλίας του Επίκτητου όμως, που πάνω του βρήκε και στηρίχθηκε, όπως η Λητώ στάθηκε στην ακίνητο Δήλο για να γεννήσει, είναι η ιδέα του για την εσωτερική ελευθερία.

Όλα του ανθρώπου τα υπάρχοντα του στέκονται αλλότρια και ξένα, λέει. Σε τίποτα δεν έχουμε κατοχή και κτήση. Όποιος και νά 'ναι ο καθείς, τριβασιλιάς ή τρίδουλος, Γανυμήδης ή Θερσίτης, ο Μένιππος ή ο λυδός Κροίσος, ο γραμματικός Αρτεμίδωρος ή ο περίβλεπτος Ιούλιος Καίσαρ, τίποτα δεν κατέχει δικό του εκτός από ένα, από τις σκέψεις του.

Μόνο οι σκέψεις μας είναι δικές μας. Οι διαλογισμοί, το φρόνημα, οι βουλές, η εκλογή, η ελευθερία είναι το ύπατο αγαθό και το μόνιμο κτήμα του ανθρώπου. Στην ελευθερία μου, ισχυρίζεται ο Επίκτητος, κανείς δεν ημπορεί να εγείρει αξίωση και κανείς δεν φτάνει να βάλει χέρι.

Ο Άνυτος και ο Μέλητος ημπορούν να με θανατώσουν, δεν ημπορούν όμως να με βλάψουν²¹⁸,

έλεγε επικαλούμενος συνέχεια το κλασικό παράδειγμα.

Στην εσωτερική μου ελευθερία δεν έχει κράτος ούτε ο Δίας με το γυπαετό και το αστροπελέκι του, ούτε ο Ποσειδώνας με την τρίαινα και τους Τρίτωνα, ούτε η Κύπριδα Αφροδίτη με τη μανία της σάρκας και την αφεύγατη σαγίτα του πόθου.

Μέσα από τη μαντική καλύβα του, με τις δύο ακονόπετρες στην εμπατή, με το αχυρένιο στρώμα γεμάτο ψύλλους, με το λυχνοστάτη, με το πινάκι το πήλινο και τη μαύρη πυράγρα στη χόβολη, ο Επίκτητος το διατύπωσε ήσυχα. Και από τότε η φωνή του ακούγεται κοσμοϊστορική: υπάρχει μια ελευθερία στον άνθρωπο που δεν ημπορεί να τη νικήσει ούτε ο θεός:

την προαίρεσιν δὲ οὐδ' ὁ Ζεὺς νικῆσαι δύναται²¹⁹.

Πάνω στην ίδια βάση το πρόβλημα παλαιότερα το είχε θέσει ο Αισχύλος με τον τιτάνα Προμηθέα. Και στο δικό μας καιρό το καινούργιωσε πάλι ο Ντοστογιέβσκι με το δαιμονισμένο Κυρίλωφ. Και στις τρεις επεξεργασίες ο ελεύθερος άνθρωπος υψώνεται στην περιοχή του απόλυτου.

Βέβαια στη σύλληψη μιας τέτοιας ελευθερίας υπάρχει ένα χάσμα, που όσο και να το γιομίζουν τα άνθη, εξακολουθεί να παραμένει χάσμα. Είναι το αναγκαίο γεγονός ότι αυτού του είδους η ελευθερία παραμένει παθητική.

Ο τιτάνας Προμηθέας είναι αμεταμέλητος και περήφανος· κρέμεται όμως πάνω στους πάγους²²⁰ τριάντα χιλιάδες αιώνες. Ο αλλόκοτος Κυρίλωφ θα γίνει κατά τη διατύπωσή του θεός²²¹, μόνον εφόσον πατήσει αυτοθέλητα και ο ίδιος πάνω στο πτώμα του· εφόσον δηλαδή αυτοκτονώντας στερήσει τη δυνατότητα στο θεό, ν' αποφασίσει ο θεός πότε θα πεθάνει. Και ο Επίκτητος μπορεί μέσα στην πέτρινη καλύβα του ημπορεί να φωτίζει σαν φωστήρας τους μαθητές του· ωστόσο όλοι αυτοί οι μαθητές συμμαζώνονται σ' έναν όμιλο, που, εάν κριθούν με τα τρέχοντα μέτρα, είναι ένα κοπάδι από πειναλέους και μισοπάλαβους.

Στον καιρό μας την ελευθερία του Επίκτητου την εφόρεσε λευκή κελεμπία και σπαθί διμισκί ο Γκάντι. Ο Γκάντι στις μέρες μας, όπως και οι πρώτοι χριστιανοί στον καιρό του Επίκτητου, υιοθέτησε τη συλλογική και όχι την ατομική μορφή της ελευθερίας. Ακριβώς σύμφωνα με το αίτημα του Επίκτητου να δίνεται πολιτικός και δημόσιος χαρακτήρας στη διδασκαλία του για την ελευθερία. Τελικά ό,τι εκράτησε και έδωσε στον Γκάντι το ιστορικό του χρίσμα είναι η σφραγίδα του ελευθερωτή και του πατέρα του λαού του. Παρά την αντίρρηση του φλεγματικού Τσώρτσιλ, που τον ανέβαζε και τον κατέβαζε «ο φακίρης με το σεντόνι».

Ο σκλάβος Κυρίλωφ είναι η φιλοσοφική, και ο ινδός Γκάντι είναι η πολιτική ξανασάρκωση της ιδέας για την ελευθερία του απελεύθερου δούλου, ή του ελεύθερου πολιορκημένου, Επίκτητου.

Άμεσα ακόλουθος όμως διάδοχος και ζηλωτής του, που τον είχε εικόνισμα στην πολιτική του συνείδηση²²² -ο βασιλιάς το δούλο!- υπήρξε ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος.

Ο Μάρκος Αυρήλιος είναι ο ρωμαίος, αλλά και ευρύτερα ο εθνικός, που έντυσε τη Στοά με την πορφύρα. Στο πρόσωπό του η ιδέα του καθήκοντος και το βίωμα του μαρτυρίου έλαβαν το σχήμα του βασιλικού αξιώματος.

Ο κόσμος έτσι που τον γνωρίζουμε, να λυσοούν δηλαδή οι άνθρωποι και να μαινούνται, αν είναι να καταλάβουν τίτλους και αξιώματα, δε γνωρίζει το Μάρκο Αυρήλιο.

Τη θέση και τη μοίρα αυτού του Αληθινού²²³ μπορούμε να την φαντασθούμε μόνο σε μια αντιστρεμμένη τάξη. Εκεί δηλαδή όπου ο πολίτης αναλογιζόμενος τις δυσκολίες και την ευθύνη αρνιέται να γίνει ηγεμόνας. Οι άλλοι όμως με τη βία του άρον άρον τον σηκώνουν στα χέρια και τον ανεβάζουν στο σταυρό της εξουσίας. Γιατί ανάμεσά τους τον κρίνουν πρίγκιπα και πρώτο²²⁴.

Ότι είδε τον κόσμο ανάποδα τούτος ο λιγόλογος ευπατρίδης το φανερώνει η γνώμη του για τη βασιλική αυλή και τη φιλοσοφία. Η αυλή είναι η μητρυιά μου, η φιλοσοφία είναι η μητέρα μου, έλεγε²²⁵. Την προειδοποίηση που απευθύνεται στον εαυτό του, σαν ακοίμητη προστακτική αφύπνισης του παιδαγωγού στο βασιλιά,

*Όρα μὴ ἀποκαισαρωθῆς!*²²⁶

θα ήταν όσο τολμηρό τόσο πετυχημένο να την αποδώσουμε με τη βλοσυρή παραίνεση: πρόσεχε, Καίσαρ! γιατί ο κίνδυνος να σε αποκτηνώσει το αξίωμα είναι μέγας.

Η ιδέα αυτού του ισόβιου θήτη στην εξουσία είναι πως αληθινός βασιλέας στους ανθρώπους λογαριάζεται ο στοχαστής, και πως όλοι οι πολιτικοί ηγεμόνες είναι σπορά της τύχης. Τη στόφα του φιλοσόφου τη δίνει το αγνό χρυσάφι, ενώ το υλικό του ηγεμόνα κατά κανόνα είναι ο πηλός και η ευτέλεια· τούτο δηλαδή

τό κεραμεοῦν καί τό φαῦλον,

καθώς έγραψε με το χέρι του Καβάφη ο Απολλώνιος ο Τυανέας, που ο βιογράφος του έζησε στα χρόνια του Μάρκου Αυρήλιου.

-Πόσο βαραίνει ο Αλέξανδρος ο μέγας, και ο Ιούλιος Καίσαρ ο πληθυντικός²²⁷, και ο Πομπήιος μάγνος απέναντι στο Διογένη και τον Ηράκλειτο και το Σωκράτη; Αναρωτιέται ο Μάρκος Αυρήλιος. Και αποκρίνεται: ελάχιστα. Γιατί εκείνοι είδαν τα πράγματα, και τις αιτίες τους, και τη φύση, και το σκοπό τους. Ενώ οι τρανοί βασιλιάδες, που οι άνθρωποι τους προσκυνούν, ζουν όλοι στην άγνοια του βυθού και στην ψυχική δουλεία²²⁸.

Αυτή η γνώμη του Μάρκου Αυρήλιου λογαριάζεται για συνηθισμένη και είναι τόπος κοινός. Όταν όμως αναλογισθεί κάποιος ότι τη διατύπωσε ένας καίσαρας, και κυρίως ότι την επίστευε και με τον πνεύμα την έζησε, η αξία της δε ζυγίζεται. Και πιο πέρα, φανερώνει τη συγγένεια του Μάρκου Αυρήλιου με τα εκλεκτά πνεύματα του πνεύματος.

Στο επίπεδο των βιωμάτων και της γνώσης ο Γκαίτε χρησιμοποιεί τα ίδια πρόσωπα σε μια απόπειρα να αισθητοποιήσει τη δική του ιδέα. Σε κάποια από κείνες τις ερωτικές ελεγείες, που μόνο ένας Γκαίτε ημπορούσε να γράψει, έκαμε τραγούδι μια έκπληκτη ιδέα:

-Ο Αλέξανδρος του Φιλίππου ή ο Ιούλιος Καίσαρ, υποθέτει, θα μου χαρίζανε τη μισή τους δόξα, αν γινόταν να τους ανταλλάξω με τον εαυτό μου και να τους προσφέρω απόψε τον ερωτικό μου κοιτώνα. Να σηκωθούν από την άβυσσο του θανάτου, και να ζήσουν μια ερωτική νύχτα δική μου, που την ετοίμασα με προσοχή, με αδημονία μεγάλη και με συγκίνηση. Και θα τη ζήσω απόψε²²⁹.

Ο Μάρκος Αυρήλιος θα λάβει πάλι τον Αλέξανδρο σημείο σύγκρισης και αναφοράς, προκειμένου να μηνύσει την απατηλή εικόνα που έχουν οι άνθρωποι για τα πράγματα σε σχέση με τη βαθύτερη ουσία τους (ΣΤ', 24):

Άλέξανδρος ό Μακεδών και ό όρεωκόμος αύτοϋ άποθανόντες είς ταύτò κατέστησαν.

Ορεωκόμος είναι ο ημιονηγός. Ο Αλέξανδρος δηλαδή και ο αγωγιάτης του, εάν τους ατενίσει κάποιος από την πίσω μεριά του φεγγαριού, έχουν την ίδια αξία.

Ο Μάρκος Αυρήλιος τους χαρακτηères που επιθυμεί να συνοδεύουν την προαίρεση και την πράξη του, τους περιγράφει με την ουσιαστική οξύτητα των ουδετέρων ενός ύφους θουκυδίδειου:

Τό φερέπονον, τό σεμνόν, τό εύμενές, τό έλεύθερον, το όλιγοδεές, τό μή δεισίδαιμον πρός τούς θεούς, τό μή όχλοχαρές και άρεσκευτικόν πρός τούς ανθρώπους, τό καλόηθες, τό αιδήμον, τό αύταρκες, τό άρρενικόν, τό φαιδρόν, τό μεγαλειόν²³⁰.

Διάφανη είναι ακόμη η πρόθεσή του να κατασημάνει και τη δύναμη που δίνει στον άνθρωπο η άσκησή του στις στερητικές επιδόσεις:

Τό ἀκενόσπουδον, τό ἀφιλήδονον, τό ἀνεπίπληκτον, τό ἀκίβδηλον, τό ἀμεμψίμοιρον, τό ἀήττητον, τό ἀόργητον, τό ἀνύβριστον, τό ἀπέρισσον, τό ἀφλύαρον, τό ἀσινές²³¹.

Είναι πολλές οι ευνοημένες στιγμές στο καλενδάρι του Μάρκου Αυρήλιου, που ευτύχησε να κρατηθούν οι σκέψεις του σε ακίνητο σχήμα και στερεό, καθώς ανάβλυσαν από την ατόφια πηγή της ευαισθησίας.

Παρόλο που αυτές οι ιδέες φανερώνονται σκόρπιες και χωρίς τη συνοχή της ορατής ακολουθίας, αόρατος ο λόγος των πραγμάτων δένει τις διαδοχές της διανοίας του στην αϊδιότητα μιας ιδέας, που μοιάζει με το στερέωμα της καθαρής νύχτας (Θ', 9):

ένωσις υπέστη οία ἐπὶ τῶν ἄστρον,

όπως γράφει ο ίδιος κάπου. Σε μια τέτοια ευτυχή καταγραφή στο καλενδάρι του συνδέει το καθεστώς πνεύματος των πολιτών με το τείχος της πόλης και την ακρόπολη.

-Έχεις για να ζεις και νά 'σαι, όπως ο στρατιώτης στην τειχομαχία, λέει. Και το φρόνημα του άντρα που πατάει τα πάθη και ανεβαίνει στον ορίζοντα της ελευθερίας του είναι η ακρόπολη (Ζ', 7):

πρόκειται γάρ σοι ἐνεργεῖν τὸ ἐπιβάλλον ὡς στρατιώτῃ ἐν τειχομαχίᾳ·

και

ἀκρόπολις ἐστὶν ἡ ἐλευθέρα παθῶν διάνοια.

Εκείνο το πρόκειται θυμίζει μια ώρα του Πλάτωνα από τις πολύ θαρραλέες: *ἐνθα δὴ πόνος τε καὶ ἀγὼν ἔσχατος ψυχῇ πρόκειται*²³².

Εάν πιέσεις τα πράγματα και συνθλίβοντας τη δύναμη κερδίσεις την ενέργεια, όπως συνθλίβεις το σταφύλι και παίρνεις το κρασί, βλέπεις ὀρθιο το Μάρκο Αυρήλιο, φρουρό στην πύλη της πόλης σε στάση ημιανάπαυσης, με τεντωμένο το δεξιό βραχίονα που στηρίζει το δόρυ. Η τέφρα του χρόνου τον σκεπάζει με την ακινησία που σκέπασε στην ίδια στάση η λάβα το φρουρό στη μεγάλη πύλη της Πομπηίας.

Μια ιδέα για το θάνατο συνέχει καθολοκληρία την ύπαρξη του Μάρκου Αυρήλιου, και δίνει το στίγμα στη φιλοσοφική του ιδιοσυγκρασία. Είναι η παλαιά επίνοια του Πλάτωνα, πως εκείνοι που φιλοσοφούν έντιμα, φιλοσοφούν κατά την έννοια ότι μελετούν να πεθάνουν. Και πως ο θάνατος γίνεται ελάχιστα φοβερός για τούτους, σε σύγκριση με τους άλλους ανθρώπους. Πρόκειται για μια σύλληψη που μετριέται στις πέντε δέκα μεγαλύτερες ανακαλύψεις ή εφευρέσεις του πνεύματος.

Στο τοπίο των στοχαστών του Μάρκου Αυρήλιου η μελέτη και οι νύξεις θανάτου υψώνονται όπως τα κυπαρίσσια στην εξοχή. Φυτρωμένα άλλα μοναχά, και άλλα δεμένα σε λόγχες.

Στη θυμοειδή σχέση του με το φαινόμενο του θανάτου τη μαρτυρία γνησιότητας τη δίνει το ύφος ηρεμίας που παιδεύει τις λέξεις του. Έχεις ωσάν να βλέπεις βράχους αιχμηρούς να καθρεφτίζονται στα νερά, και το βάθος να ημερώνει την αρειμάνια κατεβασιά τους.

Απέναντι στο λακωνικό “veni, vidi, vici” που έστειλε στη Ρώμη ο Ιούλιος Καίσαρ, ο Μάρκος Αυρήλιος έχει απαντήσει με το δικό του ακαριαίο σήμα (Γ', 3):

ένέβης, έπλευσας, κατήχθης· έκβηθι.

Ήρθα, είδα, νίκησα, είπε ο στρατηγός. Ανέβηκες, ξεκίνησες, έφτασες· ώρα να κατεβείς! λέει ο φιλόσοφος. Και σε μια άλλη στιγμή του επισημαίνει ρητά πως ο ομφάλιος λώρος που τρέφει τη ζωή του αληθινού ανθρώπου είναι η γνώση του θανάτου (Ζ', 29):

έννόησον τήν έσχάτην ώραν.

Σε σύγκριση με την ευκρασία των ελλήνων και με την πολλαπλότητα της οπτικής τους, η ιδέα του Μάρκου Αυρήλιου για το θάνατο είναι ρωμαϊκή. Κάποτε τη συνοδεύει από απόσταση μια υπόκρουση ωμότητας που εγγίζει σχεδόν τον κυνισμό.

-Κανένας δεν είναι καλότυχος τόσο, γράφει στο δέκατο βιβλίο των ημερών του, ώστε να μην έχει και κάποιους που, σαν πεθάνει θα χαρεθούν. Έτσι θα πουν και για μένα, πως γλυτώσαμε από τούτο το σχολαστικό (Ι', 36):

άναπνεύσομέν ποτε άπό τούτου του παιδαγωγού!

Το νιώθαμε που ένιωθε πάντα, πίσω από την κατανόηση και την ευγένεια που χάριζε σε μας και στα πράγματα, μια κρυφή καταφρόνια για όλα.

Οι γραμμές αυτές αναδίνουν μια μουσική σκληρότητα, που στιγμές στιγμές γίνεται ανεβάσταγα σκληρή. Σκληρό είναι και το επιμύθιο που έχουν να δώσουν: το απαρηγόρητο του θανάτου, αυτό μόνο μπορεί να δώσει παρηγοριά στο θάνατο. Σβήσε τη φωτιά, με τη φωτιά!

Από την κρούση μας και την εμπειρία με τον κόσμο, με τα πράγματα, και με τους ανθρώπους, αντιδονεί αυτή η σκληρότητα, που σαν γυρίζει πάλι σε μας γίνεται ένα μετρημένο αίσθημα καταλλαγής. Στη γλώσσα του Μάρκου Αυρήλιου το αίσθημα τούτο έλαβε ένα σχήμα πολύ ανθρώπινο. Επειδή ξεκινά από την τίμια και την καθαρή γνώση, του λείπει η κιβδηλεία και η ψευτιά που έχουν οι ανάλογες προτάσεις για τον άνθρωπο. Και κύρια οι προτάσεις των θρησκειών.

Φίλησον τό άνθρωπινον γένος!²³³

Είναι η διαταγή που ο καίσαρ Βέρος Μάρκος Αντωνίνος Αυρήλιος απευθύνει προς τον άνθρωπο της οικουμένης. Και αυτός είναι ο τελευταίος άρτιος λόγος του κλασικού κόσμου των ελλήνων και των ρωμαίων.

7. ROMA CAPTA

*Η κριτική της θρησκείας είναι
η προϋπόθεση για κάθε κριτική²³⁴.
Μαρξ*

Ο Μάρκος Αυρήλιος είναι η έξοδος του αρχαίου κόσμου. Ο τελευταίος άνθρωπος του στοχασμού, και ο τελευταίος άνδρας της πολιτείας. Το στάδιο του βίου του συναντήθηκε στην τροχιά με το γέρμα της αυτοκρατορίας. Και ο θάνατός του, το 180μ, σημαδεύει ένα ηλιοβασίλεμα²³⁵.

Μαζί με το Μάρκο Αυρήλιο ο ήλιος της Ελλάδας και της Ρώμης εβασίλεψε κάπου στα βουνά της Βιέννης²³⁶. Βορειότερα δηλαδή από τον τροπικό του Καρκίνου. Η κλασική περίοδος της ιστορίας ήταν μια μακρυνά μέρα ζεστή και ολόφωτη, που αργοταξίδεψε κατακαμπίς του Ιούλιου.

Μετά το Μάρκο Αυρήλιο, ό,τι ακόμη μένει αρχαίο υπάρχει στο λυκόφως. Είδωλα, λύχνων αφές, βήματα γυρισμού, οι πρώτες σκιές, χαμηλές φωνές στις γωνιές και στις άκριες, η κοίμηση. Τα πρώτα πετάγματα της γλαύκας χαράζουν το θαμπό γυαλί του σούρουπου, πάνω από τις πέτρινες χειρονομίες και τη σύναξη των ονείρων.

Η κατατονία που κυριεύει τη Ρώμη τον τρίτο αιώνα σκορπίζεται στα μέλη της αυτοκρατορίας και επιβάλλει τον καιρό της σε όλες τις όψεις της ζωής. Άλλοτε με το ρυθμό των σπασμών, και άλλοτε με την απροσεξία του δεκαταίου πυρετού.

Η οικονομία του κράτους ξεπέφτει ως τη στέρηση και την αιτία των πληθυσμών²³⁷. Ο πλούτος όλο και περισσότερο περιέρχεται στους ολίγους. Συγκεντρώνεται στην ανώτατη στοιβάδα της κοινωνίας, όπως οι ακτίνες του ήλιου που βασιλεύει περιορίζονται στα ψηλώματα των βουνών.

Ο αναλφαβητισμός των λαών γίνεται μέτρο και εργαλείο της τακτικής του κράτους. Το πάχος της αμάθειας συμπορεύτηκε πάντοτε με τη λήγνια της σάρκας.

Γενικότερα η παιδεία στη Ρώμη υπήρξε ανέκαθεν το προνόμιο και η επιλογή των δυνατών. Η ιδιωτική όψη της αγωγής ήταν δεμένη με τη δύναμη του πλούτου και με τους συρμούς της ταξικής παράδοσης.

Ωστόσο, στην εποχή της δημοκρατίας και των πρώτων ηγεμόνων οι πατρίκιοι πίστευαν ότι η γνώση ήταν δύναμη. Όπως αντίστροφα, οι απολυταρχίες κάθε εποχής πιστεύουν ότι η γνώση είναι κίνδυνος.

Σχετικά με τη μόρφωση, το χαρακτηριστικό του τρίτου αιώνα είναι η από σκοπού και με σύστημα εισαγωγή της αγραμματοσύνης στις τάξεις των όπλων. Εκείνους τους νικητήριους στρατούς των ευγενών και των πληβείων στην εποχή της δημοκρατίας τους εσημάτιζε κύρια το ήθος, το φρόνημα και η μόρφωση των ρωμαίων. Στη μάχη των Καννών δίπλα στους τριάντα χιλιάρχους έπεσαν ογδόντα

συγκλητικοί. Τριάντα στρατηγοί διοικητές μεραρχιών δηλαδή, και ογδόντα βουλευτές υπουργοί.

Τώρα αποφεύγεται η στράτευση των ευγενών και των μορφωμένων. Και επιδιώκεται οι στρατιώτες των λεγεώνων να είναι αγράμματοι, ανθρωποβόροι και άξεστοι. Στρατολογιούνται συστηματικά από τις επαρχίες και τις άκριες.

Το μοναδικό όπλο του στρατιώτη, που πέρα από την κτηνώδη προθυμία του στις σφαγές κρίνεται αρκετό, είναι η υπακοή του στον αυτοκράτορα. Και ο τελευταίος το δεσμό του με το στρατό τον χαλκεύει επάνω στο αμόνι της μισθοφορικής απληστίας.

-Κανείς δεν πρέπει να σοδιάζει τα άσπρα, έλεγε κυνικά ο Καρακάλλας. Μονάχα εγώ είναι χρεία να τα μαζώνω, για να πληρώνω φρόνιμα τους στρατιώτες μου!²³⁸

Το τίμημα αυτής της στυγεράς συναλλαγής του στρατιώτη με το αργύριο ήταν να γίνεται στην ουσία ο στρατιώτης δεσμώτης του πλιάτσικου, και ο αυτοκράτορας όμηρος του στρατού.

Από το 235μ ως το 285μ, σε μια πολιτική τρικυμία πενήντα χρόνων γιομάτη πίσσα, κολασμένους, δαίμονες και χόχλο, ανέβηκαν στη Ρώμη είκοσι έξι αυτοκράτορες. από όλους αυτούς ο στρατός έναν μονάχα άφηκε να πεθάνει το φυσικό θάνατο.

Η ίδια αγράμματη αθλιότητα λυμάνεται και το σώμα της Συγκλήτου. Εκείνη η επί δημοκρατίας φοβερή βουλή των «τριακοσίων βασιλιάδων» την εποχή που συζητάμε έπαιζε το ρόλο του δημοτικού συμβουλίου της Ρώμης²³⁹.

Καθώς προχωρεί ο τρίτος αιώνας, ένα αίσθημα κόπωσης αναρριχίζεται στο ανάστημα της ζωής, και κυριεύει τα έργα των ανθρώπων. Είναι ο κόρος από την επανάληψη του όμοιου. Είναι η εγκατάλειψη., το ξεθύμασμα του οίστρου και της ικμάδας, η νύστα ακηδίας.

Χωρίς άλλο η Ρώμη βρίσκεται στο ακαταμάχητο δικαίωμα των γηρατειών. Ο φυσικός λόγος της κάμψης και της φθοράς γίνεται ο κλειδοκράτορας του αιώνα. Τα ίδια και τα ίδια, γράφει στο καλενδάρι του ο Μάρκος Αυρήλιος. Ανακατωμένος ο Ερχόμενος ξεκινά πάντα από την ίδια αφετηρία, και βαδίζει σταθερά τη γνωστή πεπατημένη. Τίποτα το καινούριο. Ως πότε πια;

*ὡς ἀεὶ τὰ αὐτὰ ὀρώμενα, πάντα γὰρ ἄνω κάτω τὰ αὐτὰ καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν. Μέχρι τίνος οὔν;*²⁴⁰

Εκείνη την ώρα της ραγισματίας και της θάμπωσης του αρχαίου κόσμου, η φιλοσοφία της Στοάς προσαρμόζεται ομόλογα. Ο αρχαίος της χαρακτήρας με τους τύπους της βούλησης, της αρετής και του χρέους, μαλακώνει. Η φορά της μετακίνησης φέρνεται από την αυστηρότητα στην καταλλαγή. Το ανυποχώρητο και η προστακτική γίνονται προτροπή και νουθεσία.

Οι στωικοί εξακολουθούν να ζητούν να πραγματώσουν την ενότητα των ανθρώπων επάνω στο κοινό θεμέλιο του φυσικού δικαίου, του *naturale jus*, που

οικονομεί την παγκόσμια κοινωνία και ισχύει για όλους. Αλλά τώρα το επιχειρούν με την τακτική της κατήχησης.

Βαθμιαία και ανεπαίσθητα η Στοά από τα συρματοπλέγματα της επιστήμης, από τη μετρήσιμη δηλαδή και την κατανεμητή γη, προχωρεί στην τούνδρα της θρησκείας²⁴¹. Το πνεύμα της εποχής τρέπεται στο πεδίο του ακαθόριστου και του υποκειμενικού. Τώρα τα μόνιμα και τα δύσκολα έργα του ανθρώπου υποχωρούν και παροπλίζονται μπροστά στην αβεβαιότητα των ανοιχτών οριζόντων.

Χαρακτήρα θρησκευτικό η θεωρία της Στοάς έχει αρχίσει να λαβαίνει από το τέλος του 1^{ου} μ. αιώνα. Η απλοποίηση σχετικά με τις αρχές της και η εύρυνση σχετικά με τη διάδοσή της, καθώς σχεδιάζονται επάνω στο πεδίο της ισοτιμίας και του ανθρωπισμού, στο τελευταίο τους ξετύλιγμα προσδίνουν στην κίνηση ένα χαρακτήρα κοινωνικό, που θα ευρεθεί εξαιρετικά οικείος με τις αρχές της διδασκαλίας των χριστιανών, που αρχίζουν να επιβάλλονται.

Στους ύστερους αιώνες της Ρώμης, γράφει ο Ρενάν, η φιλοσοφία ελάβαινε όλο και πότερο το χαρακτήρα της θρησκείας. Ο φιλόσοφος γίνεται ιεροκήρυκας, ιεραπόστολος, ηθικοσοφιστής, υποβολέας συνειδήσεων²⁴².

Καθώς η ύστερη Στοά κινείται προς την ανοχή και την εγκαρτέρηση, και νεαρός χριστιανισμός περιντύνει τις ιδέες για το ανεξίκακο και τη μακροθυμία με το σχήμα της ασκητείας και της αυστηρότητας, οι δύο άγνωστε ροές συμπλησιάζουν.

Ακόμη, η γηράσκουσα Στοά και η ηβάσκουσα εκκλησία έχουν κοινό στοιχείο την ολιγάρκεια και τη φτώχεια. Η αδιαφορία τους για την ύλη και τα καλά του κόσμου, έτσι όπως τα νιώθει άμεσα ο απλός κοσμάκης, τους οδηγεί στη στέρηση. Από άλλη σκοπιά, η στέρηση φαντάζει και γίνεται η αδερφή των δύο.

Τη συγγένεια αυτή στην όψιμη Στοά και στην πρώιμη εκκλησία τη δυναμώνει η καταφρόνηση, που τους δείχνει ο κόσμος της δύναμης και του πλούτου. Στο σημείο αυτό η Στοά και η εκκλησία αγγίζουν το άγγιγμά τους.

Οι δυνατοί της εποχής δηλώνουν τα αισθήματά τους γι' αυτή την πλήθουσα πλέμπα της δυστυχίας και της ανέχειας με τρόπους λίγους αλλά αποκλειστικούς. Με τον οίκτο δηλαδή, την αδιαφορία, την καταφρόνια, την προσβολή. Ας θυμηθούμε πάλι την ιστορία του Λουκιανού για το φτωχό Θεσμόπολη με το σκυλάκι της πατρικίας, που από στωικό φιλόσοφο η πείνα και η ανάγκη τον κατάντησαν κυνικό.

Το συμπέρασμα είναι ότι στους στωικούς που φεύγουν και στους χριστιανούς που φθάνουν αναδίνεται ένα αίσθημα κοινωνικής μειονεξίας που απλώνεται, συσσωρεύεται και πυκνώνει. Τούτο το σκεπασμένο τραύμα ανεβαίνει αδιόρατα στον ουρανό του μυαλού τους, και γίνεται συννεφιασμένη μαυρίλα και βούρκος.

Η πρώτη οδηγία που μας δίνει τούτο το συμπέρασμα είναι πως η κοινωνική τάξη, που σχηματίστηκε από τη συνάντηση της καταληκτικής Στοάς και της εναρκτήριας εκκλησίας, έχει όλα εκείνα τα γνωρίσματα που ο Νίτσε τά 'κλεισε σε μια περιλάλητη καταγραφή γνωστή με το όνομα *Ressentiment*²⁴³. Το

Ressentiment είναι ένα είδος χύτρας της ψυχής μαζί με τη μαγειρική λειτουργία της και τη μαγειρική της ύλη. Μια ύλη που ανεβαίνει από τα κατώμερα της ανθρώπινης φύσης:

Φυσική υστέρηση, αδυναμίες, διαμαρτίες διάπλασης, παραγκωνισμός, κακοπάθεια, καταφρόνηση, εκμετάλλευση, μιζέρια, αθλιότητα, κακομοιριά, σύμπλεγμα κατωτερότητας, φθόνος, μίσος, και τυφλή επιθυμία εκδίκησης για τους δυνατούς και τους προνομιούχους. Αυτό είναι περίπου το Ressentiment.

Η δεύτερη οδηγία είναι πως η Στοά εστάθηκε ο προπομπός και ο καταλύτης στη διδασκαλία του χριστιανισμού. Αυτή υπήρξε ο παιδαγωγός εις Χριστόν. Ο ρόλος που έπαιξε στην επικράτηση του χριστιανισμού, από την άποψη της ύλης και της ουσίας, είναι της ίδιας βαρύτητας με το ρόλο που έπαιξε η ελληνική γλώσσα στη διάδοση του χριστιανισμού, από την άποψη του τύπου και της μορφής.

Η Στοά ετοίμασε το έδαφος. Ξεχέρσωσε το άγριο. Καψάλισε τα καθαρίδια. Όργωσε και διβώλισε τη γη της αυτοκρατορίας, και η τελευταία δέχτηκε το σπόρο του έργου των αποστόλων.

Δεν είναι της τύχης που οι επτά εκκλησίες της Αποκάλυψης βρίσκονται όλες στη Μικρασία²⁴⁴. Ούτε είναι της τύχης που οι οχτώ εκκλησίες του Παύλου γεωγραφικά φθάνουν μόλις μέχρι τη Ρώμη²⁴⁵. Στις δυτικές και στις βόρειες επαρχίες του κράτους δεν είχε διαδοθεί ο στωικισμός.

Αυτή τη θεώρηση του κοινωνικού βυθού της εποχής, σε συνδυασμό με την παράλληλη εξέταση της ψυχολογικής βλάβης, τη συνοδεύουν μερικές εξωτερικές καταδηλώσεις για το διαλεκτικό συμπλησίωμα του στωικισμού που έφθινε και του χριστιανισμού που άνοιγε.

Σύμφωνα με την πρώτη καταδήλωση, σώζεται μια γραπτή αλληλογραφία ανάμεσα στο Σενέκα και στον Παύλο, που πράγματι υπήρξαν σύγχρονοι. Πρόκειται για μια πλαστή συνάντηση, που τη γέννησε και την ενθάρρυνε ο μύθος και η επιθυμία των απλοϊκών ανθρώπων, που την αποκρούει όμως κατευθείαν η σοβαρότητα της έρευνας²⁴⁶.

Σύμφωνα με τη δεύτερη, ο Τερτουλλιανός ονομάζει κάπου το Σενέκα «σχεδόν δικό μας»²⁴⁷. Συγγενική με τούτο τον ευσεβή πόθο είναι και η απατημένη προθυμία που δείχνανε οι χριστιανοί να μελετούν και να φροντίζουν το έργο του Σενέκα. Η ιστορική κρίση, που διατείνεται ότι ο Σενέκας επέζησε χάρη στην εκτίμηση που έδειξαν οι χριστιανοί στο έργο του, έχει αξιοπιστία.

Η τρίτη καταδήλωση συνάγεται έμμεσα από το γεγονός ότι μια από τις σημαντικότερες πηγές στωικών στοιχείων για τους Πατέρες είναι ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας.

Την τελευταία έκφραση, όλου αυτού του συρμού για τη σχέση στωικών και χριστιανών, τη δίνει η πληροφορία ότι επί Ιουστινιανού ο άγιος Νείλος διασκεύασε το *Εγχειρίδιον* του Επίκτητου, για την ανάγνωση και την παραμυθία των μοναχών.

Εχρησιάσθηκα αναγκαστικά τη σύνδεση των όψιμων στωικών με τους πρώιμους χριστιανούς, για να μπορέσω να δείξω την επίδραση της Στοάς στην τελευταία φάση της πολιτικής της Ρώμης, και κυρίως στην κατάρρευση της αυτοκρατορίας και στον αφανισμό του αρχαίου κόσμου.

Η ύστερη Στοά συνεργάστηκε με το χριστιανισμό στην καταστροφή της Ρώμης. Η συνεργασία εντοπίζεται στο γεγονός ότι η απάθεια και η αδιαφορία, που έδειξαν οι στωικοί για ό,τι δεν προάγει τον άνθρωπο ηθικά, κάποτε έγινε πολιτική νωχέλεια²⁴⁸. Και η πολιτική νωχέλεια αναγκαία έγινε οικονομική ολιγωρία. Και η οικονομική ολιγωρία ήταν το σπαθί, που σήκωσαν οι χριστιανοί, και κόψανε το κεφάλι της Ρώμης.

Για να καλλιεργήσει την πολιτική απάθεια ο χριστιανισμός, στηρίχθηκε χωρίς να το γνωρίζει σε δύο μοχλούς. Ο ένας ήταν το Ressentiment, που δηλώνει την κατάσταση. Ο Νίτσε που μας έδωσε αυτό το σχήμα είναι ένας Κολόμβος στην ερμηνεία της ιστορίας και στην κατανόηση της ανθρώπινης ψυχής, που δεν καταδέχεται τις περγαμηνές.

Αξίζει και ωφελεί να κοιτάξει κανείς, πώς δόθηκε η μεγαλύτερη μάχη, και πώς συντελέστηκε η μεγαλύτερη τερατουργία της ιστορίας.

Η Ρώμη έπεσε χωρίς να πέσει. Εάλω η aeterna Urbs χωρίς να αλωθεί. Διαλύθηκε μες στο νερό η δύναμη, που πλάκωνε με τη σκιά της τους λαούς της οικουμένης, όπως βαριά ασπίδα πλακώνει λευκό αδύναμο ποντικάκι.

Ποιος σήκωσε βλέμμα και ατένισε τούτο το γίγαντα που επέβαλλε το ρυθμό του στον κόσμο, και που λογάριζε όλους τους αντίπαλους και τους εχθρούς, όσο λογαριάζει ο βοριάς το φουσερό του γύφτου;

Η *rax romana* για αιώνες είχε περάσει να σημαίνει στους λαούς και στα έθνη, ό,τι σημαίνουν οι γύροι των άστρων που δεν φτάνει τίποτα να ταραξει την τάξη τους.

Και όμως η Ρώμη έπεσε. Στο όνομά της αφανίστηκε η πολιτική εξουσία που κανένας δεν μπορούσε να ονειρευτεί ότι θα 'φτανε να δημιουργήσει ο άνθρωπος²⁴⁹. Ποιός της εστάθηκε, και ποιός την ενίκησε;

Η απόκριση είναι τόσο απλή που θα μας κάνει άστομους. Τη Ρώμη την εσύντριψε το μεγάλο Τίποτε. Η περίπτωση της ορθώνει στα μάτια μας την οντολογική δύναμη του Μηδενός. Το Μηδέν είναι ο αόρατος πορθητής και ο κριτής των όντων, που ο άνθρωπος φέρνεται από τη φύση του να μην τον προσέχει, και να τον υποτιμά σταθερά. Παρόλο που η αριθμητική μας μαθαίνει, πως κάθε μέγεθος που θα πολλαπλασιασθεί με το μηδέν μηδενίζεται²⁵⁰.

Πιστεύω πως είναι σωστό να ξαναπεί κανείς μαζί με το Νίτσε, πως τη Ρώμη την εγκρέμισαν τέσσερες εβραίοι. Εκείνοι οι τέσσερες, που στο όνομά τους περνούν μέχρι σήμερα και κυρώνονται όλες οι ηθικές αξίες του ανθρώπου στα πλάτη και στα μήκη του μισού τουλάχιστον πλανήτη μας²⁵¹.

Τούτοι οι τέσσερες, που μας πάνε στον ώμο, είναι ένας έμορφος νέος ονειροπόλος και ποιητικός. Ένας αλιέας αγαθός, τραχύς και ψαρογένης που έχτισε την πέτρα του στη Ρώμη. Κι ένας ψαθολόγος με γνώσεις επάνω στην

ψυχολογία των μαζών, με βλέμμα διαπεραστικό, με οργανωτική ικανότητα, και μια πραότητα πολύ απειλητική. Και είναι τέταρτη η Μαρία, η αναλφάβητη χωρική που όσο έζησε έμεινε κόρη. Ο Μιχαήλ Άγγελος στην Πιετά την παράστησε νεότερη στην ηλικία από το γιο της.

-Η φθορά του χρόνου δεν άγγιξε την ηλικία της, γιατί δεν εμφιλοχώρησε η ελάχιστη λάγνα επιθυμία στη διάνοια και τη σάρκα της.

Έτσι εξήγησε ο μονήρης καλλιτέχνης το παράδοξο στο γλυπτό του.

Αυτοί οι τέσσερες άοπλοι, ο Ιησούς, ο Πέτρος, ο Παύλος και η Μαρία, νικήσανε σαράντα κατάφρακτες λεγεώνες. Και το πιο δεινό, έφτασαν να στρέψουν οπίσω τις ροές των ποταμών.

Η μέθοδος που δουλέψανε ήταν ένα στρατήγημα που ο Νίτσε το ονόμασε πνευματική εκδίκηση:

*die geistige Rache*²⁵².

Η μέθοδος αυτή έγινε πράξη σαν μεταξίωση όλων των αξιών:

*die Umwertung aller Werte*²⁵³.

Προτού προχωρήσω να αναλύσω αυτό το σουπερστρατήγημα, επισημαίνω τη μυστική οικονομία της ιστορίας που, πέρα από τη βούληση και τη νοητική χωρητικότητα του ανθρώπου, επεμβαίνει στην κατάλληλη στιγμή και δίνει πόρο στην απορία.

-Συλλογιστήκατε ποτέ ότι ο θάνατος είναι ο μεγάλος δίκαιος και ο μεγάλος ευεργέτης του ανθρώπου; Τι θα γινόταν ο κόσμος, αν τόσοι και τόσοι αδίστακτοι, τυχοδιώκτες, ορκοπάτες, αιμοβόροι και λυκάνθρωποι μέναν αθάνατοι; Ο θάνατος είναι ο αγαθοδαίμονας Ηρακλής, που καθαρίζει τακτικά την κόπρη του Αυγεία. Είναι το λυτήριο των κακών, και η πρόνοια του κόσμου.

Σε μια ανάλογη προοπτική οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι το στρατήγημα των χριστιανών, που θανάτωσε τη Ρώμη, έδωσε μια ώθηση στην ιστορία και μια διέξοδο στην απόγνωση της ακινησίας και του στερεοποιημένου χρόνου.

Εκεί που η Ρώμη φαινόταν να έχει επιβληθεί στην πολιτική βούληση των λαών, με την ίδια μονιμότητα που κατέχει η παρουσία του αλατιού στη θάλασσα, ξαφνικά η θάλασσα έγινε έρημος.

Η προειδοποίηση των στωικών ετοίμασε το μηχανισμό των ψυχικών κυττάρων στους χριστιανούς. Οι τελευταίοι λειτούργησαν επάνω σε δύο κατηγορίες όρων, που διατάχτηκαν στο σχήμα μιας θανάσιμης αντιπαράθεσης.

Οι δύο αντιμέτωπες κατηγορίες, ανθρωπολογικού στο βάθος αλλά κοινωνικού στην επιφάνεια χαρακτήρα, είναι οι αδύνατοι και οι υστερημένοι από το ένα μέρος, και από το άλλο οι δυνατοί και οι κύριοι.

Οι αδύνατοι είναι οι πένητες, οι άποροι, οι ρακοντυμένοι, οι κακομοίρηδες. Δουλεύουν πριν από τον ήλιο σβήνοντας τον Αυγερινό, ως μετά τον ήλιο ανάβοντας τον Αποσπερίτη.

Αγράμματοι και κακόσχημοι, και ανάπηροι και λεροί και σημαδεμένοι, γεννήθηκαν με τα μαλλιά άσπρα, όπως οι μυθικές Γραίες της θάλασσας. Και τα πρόσωπα των παιδιών τους, προτού ροδαμίσει την παρειά τους το χνούδι, λαβαίνουν την όψη του τζιτζικα.

Ολοζωής άμισθοι μισθωτοί, ποτέ τους την άνοιξη δεν εμύρισαν άνοιξη. Ούτε τη νύχτα χορτάσαν τον ύπνο. Πενθοφόροι και μελανείμονες και στραβόκορμοι και σκεβροί, αλληλοφωνάζονται άκληροι και κακορίζικοι. Και είναι ισόβια οι ορφανοί από γέλιο.

Οι εποχές φεύγουν και έρχονται και η κούραση βρίσκει τους αδύνατους, εκεί που τους αφήνει η κούραση. Τους κωπηλάτες με το ρυθμό της γαλέρας στ' αυτιά. Τους αγωγιάτες φορτωμένους το φόβο του ληστή και την ερημία των δρόμων. Τους οργωτήδες να αυλακώνουν με το ζευγάρι τη γης, και να τους αυλακώνει ο κνούτος τη ράχη.

Οι αδύνατοι καταριθμούν τις μεγάλες πλειονοψηφίες των κοινωνιών. Και δουλεύουν στο σκοτωμό και στον πόλεμο, για τα στρέμματα και το καζάντι των αφεντάδων.

Αγνάντια στους αδύνατους που φυτοζωούν στο αντιπρανές, στο πρανές της ζωής θρασομανούν οι δυνατοί. Ο κόσμος τους μετράει λίγους, αλλά τους λογαριάζει πολλούς. Ο καθένας βαραίνει για χιλιάδες.

Οι δυνατοί είναι οι καρχαρίες στη θάλασσα της ύλης, οι κροκόδειλοι στο Νείλο του πλούτου και της πλημμύρας, οι γύπες στους νερόλακκους της ασιτίας και του θανάτου.

Με τη συναίνεση της επιστήμης και των τεχνών μαθαίνουν να εξευγενίζουν την ανομία του πλούτου. Γίνονται εύμουσοι και αισθητές, καλλίροχοι και σεμνοπρόσωποι.

Στις γιορτές της αυτοκρατορίας φορούν την αλουργίδα, και λάμπουν στη ματιά του όχλου όπως το διαμάντι στο δάχτυλο βασιλικής εταίρας.

Στην καθημερινή τους πόρεψη τους περισκεπάζει ο κρυσταλλίζοντας ίασπις. Τα ελεφάντινα σκεύη, ο αμέθυστος, ο υάκινθος, ο αχάτης, μεταμορφώνουν τριγύρω τους τη φύση σε τέχνη. Και τησχόλη τους την τυλίγουν πατήματα μουσικά και γυναίκες επίμονες, ντυμένες την πορφύρα, το βύσσο, και τα σηρικά περιζώματα. Θυμηθείτε, για παράδειγμα, εκείνη τη μελιχρή μιγάδα του Πετρώνιου.

Οι δυνατοί τα πρωινά σεργιανίζουν στους ιδιωτικούς τους κήπους με τους μονόπτερους, με τα συντριβάνια, και με τα μουσεία των ωδικών πτηνών.

Τις εργάσιμες μέρες τις περνούν στο κυνήγι. Με τους αγκιστρολόγους, τα σιδηροχειρίδια και τους ιερακοτρόφους. Πάνω από τα κεφάλια τους τα νιάκαρα και οι σάλπιγγες βουρλίζουν τον αγέρα.

Το απόγευμα κουβεντιάζουν στο βουλευτήριο για τις δουλαγορές και τον πόλεμο.

Και τα βράδυα συμποσιάζονται στις περίστυλες αίθουσες. Κυκλωμένοι από λιβανωτούς κι από δεμένα φώτα, σχολιάζουν τους χαρακτήρες του Ευριπίδη, μελετούν το φαινόμενο του παιδικού έρωτα στις δωρικές πολιτείες, και με βάση τις αναλογίες των γλυπτών του Πολύκλειτου ασκούνται στη σπουδή του γυμνού.

Οι δυνατοί είναι των αποφάσεων οι μεγιστάνες και των διαταγών. Μεγαλέμποροι της ελιάς και του οίνου, διακομίζουν τα αγαθά της αυτοκρατορίας. Κάποτε η κοιλιά τους συναγωνίζεται τα βαρέλια τους. Αυτοί είναι οι κληρονόμοι της βασιλείας της γης. Οι γαιοκτήμονες και οι τσιφλικάδες κινούν από τη Ρώμη και φτάνουν στον Τάραντα, για να πάρουν το πλοίο τους για την Ανατολή, χωρίς να πατήσουν σε ξένη ιδιοκτησία. Τα χτήματά τους συνεχίζονται ακομμάτιαστα σε χιλιάδες λεύγες.

Οι δυνατοί είναι οι μεγάλες μειονοψηφίες που δίνουν πάντα την κίνηση και γυρίζει ο τροχός της ιστορίας. Καθώς όμως το επίπεδο των κλασικών αξιών αναποδογυρίστηκε από τους χριστιανούς, οι δυνατοί στη γλώσσα τους θα γίνουν

κύνες τε καί φαρμακοί καί πόρνοι καί φονεῖς και ειδωλολάτραι²⁵⁴.

Τα γνωρίσματα των δυνατών είναι λίγα, αλλά έχουν τρομαχτική δύναμη πυρός. Το ένα είναι ο ψηλός δείκτης νοημοσύνης. Εύνοια ευφυΐας και ταλέντο νόησης.

Το άλλο είναι η επίλεκτη διάπλαση των σωμάτων. Το ρωμαλέο βλέμμα, το πελεκητό παράστημα, η βούληση που καταβάλλει πάντα, η κίνηση κύμα. Όπου περνούν οι δυνατοί ο θεός Πάνας βοά, και ο Φόβος σπέρνει την ερημία. Ο πανικός φόβος.

Και το άλλο είναι ένα σπάταλο βλέμμα ζωής. Η περιφρόνηση μπροστά στο μικρόψυχο βόλεμα, το κάλεσμα του κινδύνου, η συναρπαγή από τη μαγγανεία του άγνωστου, η λεβεντιά αγνάντια στο θάνατο και στη μοίρα είναι οι ψηφίδες, που με την τάξη τους δίνουν την εικόνα των δυνατών.

Τα γνωρίσματα αυτά διάπλασαν τα αντίστοιχα ιδεώδη ζωής. Την επιστήμη και τον πλούτο, την υγεία και την άθληση, την εμορφιά, τον έρωτα των σωμάτων, την εκλεκτή συγκίνηση και τις καλές τέχνες, τη δύναμη, τη φυσική επιλογή, την πολιτική οργάνωση, και την κυριαρχία.

Τα ιδεώδη των δυνατών με τη μορφή των εφαρμοσμένων αξιών εδημιούργησαν τη Ρώμη και το μεγαλείο της.

Οι στωικοί τις αξίες αυτές, μαζί με τα αντίθετα συμπληρώματά τους, τις είχαν καταριθμήσει στα περίφημα «αδιάφορα». Τα αδιάφορα για τους πολλούς και την τρέχουσα γνώμη δεν ήσαν ούτε τα έγκριτα ούτε τα κατακριτά. Είναι γνωστά τα ζεύγη των εννοιών, που οι στωικοί τα είπαν αδιάφορα: η ζωή και ο θάνατος, η υγεία και η νόσος, ο πλούτος και η πενία, η ηδονή και ο πόνος, η εμορφιά και η ασχήμια²⁵⁵.

Οι ρωμαίοι ύψωσαν σε αξίες το θετικό μέρος αυτών των ζευγαριών. Τη ζωή δηλαδή, την υγεία, τον πλούτο, τη δύναμη, την ηδονή, την εμορφιά.

Οι χριστιανοί, καθώς ήρθαν σε σύγκρουση με τη Ρώμη, πέρασαν αναπόφευγα από τα Καλλίδρομα και τις Κερκόπορτες. Ο αγώνας κατά μέτωπο δεν ήταν νοητός. Γιατί δε φτάνει το σπιρτόξυλο να σπάσει το κοντάρι,

Αρπάχτηκαν λοιπόν από την αντιστικτική διάταξη των στωικών και αναποδογύρισαν το ιδεοσύστημα. Είπανε τις αξίες της Ρώμης απαξίες, και τις απαξίες της τις έχρισαν αξίες. Έτσι ύψωσαν σε αξίες το θάνατο και την αρρώστεια, την φτώχεια και την αδυναμία, τη νηστεία και την ασχήμια.

Αυτή είναι η περίφημη «μεταξίωση όλων των αξιών» κατά Νίτσε. Η μεταμόρφωση του πνεύματος στο όρος του Σκότους, και ο Δούρειος ίππος της ιστορίας. Από το Θερσίτη όμως, όχι από τον Οδυσσέα.

Οι χριστιανοί στη ζωή και στα δώρα της αντίταξαν το θάνατο και τη θυσία. Στον κόσμο των αισθήσεων και των χειροπιαστών πραγμάτων αντιπρότειναν το χάος της φαντασίας και τους υποθετικούς λόγους²⁵⁶.

Στην υγεία επρόβαλλαν την αδυναμία και την αρρώστεια. Στα δρώμενα των Ευαγγελίων πρωταγωνιστές είναι οι χωλοί και οι τυφλοί, οι σεληνιακοί και οι παράλυτοι, οι λεπροί, οι μουγγοί, οι δαιμονόβλαβοι και οι πεθαμένοι.

Τυφλοὶ ἀναβλέπουσι καὶ χωλοὶ περιπατοῦσι, λεπροὶ καθαρίζονται, κωφοὶ ἀκούουσι, νεκροὶ ἐγείρονται, πτωχοὶ εὐαγγελίζονται,

λέει ο Λουκάς²⁵⁷.

Στον πλούτο αντίταξαν τη φτώχεια. Την αδερφή και τη νύμφη του άγιου Φραγκίσκου. Η καμήλα της ερήμου δεν περνάει την τρύπα της βελόνας²⁵⁸, είπανε.

Στην τιμή και τη δόξα απάντησαν με την ασημότητα και την ταπεινοφροσύνη. Οι έσχατοι θα γίνουνε πρώτοι, είπανε. Και οι λιβρέες των υπηρετών πορφύρες και στέμματα. *Χαῖρε ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων.*

Στην περηφάνεια και στο φιλότιμο προβάλλανε τον εξευτελισμό και το ντρόπιασμα. *Μακάριοί ἐστε ὅταν ὄνειδίσωσιν ὑμᾶς*²⁵⁹, είπανε.

Στη χάρη του στόματος και στη νοστήμια της τροφής απάντησαν με τη νηστεία και τις σαρακοστές.

Στη μέριμνα και στην πρόνοια του φρόνιμου, στην ευθύνη της πολιτείας για το αύριο που απαιτεί, στη σοφή δηλαδή προμήθεια του Προμηθέα, αποκρίθηκαν με τις φωνές των πουλιών και τα σινιάλα των δέντρων. Για ιδέστε τα πετεινά του ουρανού, είπανε. Ούτε σπέρνουν ούτε θερίζουν. Και νύχτα μέρα κελαηδούν²⁶⁰.

Στην εμορφιά των αισθημάτων και στην ηδονή της ζωής απάντησαν με την τύψη της σάρκας, και τη σπίλωση της σωματικής έκφρασης. Κατασυκοφάντησαν το άνθος της νεότητας. Εγέννησαν από την παρθενία και την αγνότητα τη νεύρωση. Και τα τρυφερά αισθήματα των σωμάτων τα πέταξαν βορά στα συμπόσια των διαβόλων, και στον ανεμορούφουλα του δεύτερου κύκλου της κόλασης²⁶¹. Έτσι στους όσιους και τους ασκητάδες, που ζωγραφίζουν στις

εκκλησίες τους, βλέπεις την πιο αποκρουστική αισθητική. Σκωληκόβρωτες φιγούρες, και σωρούς από οστά και φρόκαλα.

Στη δύναμη αποκρίθηκαν με την παραίτηση. Το «ευχαριστώ» των αδύνατων το κάμανε θήκη στο σπαθί του ραπίσματος των δυνατών. Ωσάν σε ραπίσουν στο μάγουλο, είπανε, να τους φιλήσεις το χέρι. *Μακάριοι οι πραεῖς*²⁶².

Στη χαρά και στη λάμψη του κόσμου, στο μεθύσι της άνοιξης και την ηρωική λευκότη του χιονιού απάντησαν με την κατήφεια και τα μαύρα της χηρείας. *Μακάριοι οἱ πενθοῦντες*²⁶³, είπανε.

Στην αρετή και την καταλύτρα δύναμη της γνώσης απάντησαν με την αμάθεια και τα σκοτάδια. Εκήρυξαν γενική απεργία του νου δια παντός. *Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι*²⁶⁴, είπανε. Και φέρανε το Μεσαίωνα, που για πολλούς ξαναγύρισε τον κόσμο στο σπηλαιάνθρωπο της Τανζανίας και της Ιάβας. Και το χειρότερο, ήρθε η Ιερή Εξέταση και στήθηκε φράγμα πυράς και ύψωμα σκότους, απέναντι στην ανθρωπιά και το φως των Τζορντάνο Μπρούνο και των Γαλιλαίων.

Τέλος, την πείνα και τη δίψα τις βαφτίσανε λαχτάρα μιας δικαιοσύνης άφαντης, και χορτασμό των πεινασμένων με ομίχλη και όνειρο. *Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην*²⁶⁵, είπανε.

-Αντραλίζομαι, πεινώ.

-Σουτ! Θα φας στον ουρανό!

που λέει ο Βάρναλης.

Δοκάνια δηλαδή και στρατηγήματα. Γιατί πείνα και δίψα πρώτα σημαίνει στομάχι και στόμα. Και ύστερα όλα τα άλλα. Κανείς δεν είδε να ρητορεύουν στην Αγορά, και να δικάζουν στο Πραιτώριο άνθρωποι με κεφάλια κομμένα.

Ο ακήρυχτος πόλεμος των χριστιανών ενάντια στη Ρώμη, που κράτησε περισσότερο από δέκα γενεές, ποτέ δε συνειδητοποιήθηκε ολοτελώς, ούτε από τους χριστιανούς ούτε από τους ρωμαίους.

Το τυπικό του πολέμου το δίνουν οι διωγμοί που άρχισαν με το Νέρωνα το 65μ, πέρασαν από τις οργίλες εποχές του Δομιτιανού, του Τραϊανού, του Μάρκου Αυρήλιου και του Δέκιου, και πάψανε με το Διοκλητιανό και το Γαλέριο τελειώνοντας ο 3^{ος} μ. αιώνας.

Ένας σύγχρονος ιστορικός ισχυρίζεται ότι οι χριστιανικές κοινότητες ήρθαν σε σύγκρουση με την πολιτική εξουσία, αλλά τα αίτια της σύγκρουσης αυτής δεν είναι καθαρά²⁶⁶.

Μπορούμε κάλλιστα να φαντασθούμε αυτή την ασάφεια, όταν αναλογιστούμε πόσο υποχθόνια ήσαν τα αίτια και τα όπλα του πολέμου, εφόσον η σύρραξη σχεδιάστηκε πραγματοποιήθηκε στα πεδία των αξιών. Σε μια περιοχή δηλαδή, που βρίσκεται πολύ πιο πέρα από τα σύγχρονα ραδιολογικά και χημικά όπλα. Εκεί εσκότωνε το βλέμμα και η έκφραση, και όχι οι τοξικές ουσίες.

Μόνον ο Τάκιτος προσδιόρισε με κάποια προσέγγιση το είδος και το είδος και το τεκτονικό βάθος του σφοδρού σεισμού. Η γνώμη του ότι η στάση των χριστιανών φανέρωνε μίσος απέναντι στο ανθρώπινο γένος,

odium generis humani,

προδίνει ότι το ιχνηλατικό του αισθητήριο οσμίστηκε, πως ο πόλεμος εξεκίνησε αλλά και διεξαγόταν στα έγκατα της ανθρώπινης φύσης. Ο πόλεμος δεν ήταν μια πάλη στο φως της συνείδησης, αλλά μέχρι θανάτου αντιπαράθεση από τα ψυχόρμητα και τα αφεγγή πάθη, που δεν ανεβαίνουν ποτέ στη φωτεινή σφαίρα της συνείδησης.

Φαντασθείτε έναν πόλεμο ωσάν τις αρχαίες γιγαντομαχίες στα αετώματα των ελληνικών ναών. Φαντασθείτε τις συγκρουόμενες δυνάμεις χωρίς την καθαρότητα των κλασικών μορφών. Ότι είναι αρχαϊκά ομοιώματα ανθρώπου που μόλις κοπήκανε από τον ομφαλό της γης. Ωσάν εκείνους τους γαιώδεις κορμούς του Μιχαήλ Αγγέλου. Τέτοια περίπου είναι η σύγκρουση των χριστιανών και της Ρώμης, σχετικά με την ακαθοριστία και την ασάφεια των αιτίων που την προκάλεσαν.

Εάν έχουμε χρεία από μια καθαρότερη εικόνα της αναμέτρησης, πρέπει να εντοπίσουμε τη δράση των χριστιανών στην περιοχή που ξεκινά από την πολιτική αμεθεξία και κινείται προς την οικονομική άρνηση.

Εκείνους τους αιώνες, γράφει ο Ρενάν, οι χριστιανοί είχαν την κρυφή επιθυμία, όλα για την αυτοκρατορία να πάνε στο χειρότερο. Σε κάποια στιγμή ήταν φυσικό, σύμφωνα με την καινή διαθήκη των αξιών τους, να αρνηθούν να δουλεύουν. Προτίμησαν να πεθάνουν από τη στέρηση, αρκεί να καταφέρουν να πάψουν, να μην έχουν δηλαδή, να πληρώνουν φόρους στη Ρώμη.

Η περίφημη απεργία των μελών του ανθρώπινου σώματος –χέρια πόδια στόμα δόντια- ενάντια στην τεμπελιά της κοιλιάς²⁶⁷, που στα χρόνια του Κοριολανού και του Μενήνιου Αγρίππα δεν έφερε αποτέλεσμα στη σύγκρουση των πληβείων με τους πατρίκιους, απόδωσε καρπούς.

Με την επιλογή της οικονομικής πολιορκίας ημπορεί να πέθαναν πολλοί χριστιανοί από την πείνα και τη βία. Πέτυχαν όμως να ιδούν να πεθαίνει και η Ρώμη. Και τούτος ήταν ο σκοπός.

Υπάρχει μια σημαδιακή πληροφορία στα Ευαγγέλια, που μιλάει ρητά για τούτο το υστερόβουλο μέλημα. Όταν οι ιουδαίοι οδήγησαν τον Ιησού στον έπαρχο της Ρώμης, η κατηγορία που διατύπωσαν είχε μικρή σχέση με τους θρησκευτικούς μύστες, αλλά μεγάλη με τους πολιτικούς επαναστάτες.

-Τον βρήκαμε, είπανε, να δασκαλεύει επικίνδυνα το λαό του. Και να εμποδίζει τους πολίτες να πληρώνουν τους φόρους στον αυτοκράτορα.

Τοῦτον εὕρομεν διαστρέφοντα τὸ ἔθνος καὶ κωλύοντα Καίσαρι φόρους διδόναι²⁶⁸.

Έχουμε πληροφορίες ότι τον ακήρυχτο πόλεμο που πολέμησαν οι χριστιανοί ενάντια στη Ρώμη, τον επολέμησαν με σκληρότητα απαραδειγμάτιστη. Πίσω από την υπομονή και την ιλαρή τους όψη μπροστά στα μαρτύρια, έκρυβαν με προσοχή ένα φανατισμό τόσο σκληρυμένο, που ανέβαινε ως το πείσμα της πέτρας.

Η στάση τους απέναντι στους ρωμαίους, και πιο πλατιά στους εθνικούς, ήταν επίμονα ακατάδεχτη και συγκαλυμμένα προκλητική²⁶⁹. Η προθυμία τους στα μαρτύρια και στο θάνατο έσπαζε το φράγμα της αντοχής του ανθρώπου.

Από την άποψη αυτή οι χριστιανοί ήσαν ακαταγώνιστοι πολεμιστές. Πολεμώντας με την ασπίδα της άμυνας ξεπερνούσαν λεύγες μπροστά τους στρατιώτες του Μάριου ως προς τη σκληρότητα, όταν με το σπαθί της επίθεσης έσφαζε κατά μυριάδες του Κίμβρους, που με τα κόκαλά τους έφραζαν τα αμπέλια τους οι Μασσαλιώτες. Και λιπάνθηκε τόσο η γη από τις σάρκες των σκοτωμένων Κίμβρων που την άλλη χρονιά, λέει ο Πλούταρχος, δεν χωρούσαν οι μουστιές στα βαγένια. Το αίμα δηλαδή των ανθρώπων έγινε κρασί:

τὴν δὲ γῆν, τῶν νεκρῶν καταναλωθέντων ἐν αὐτῇ, οὕτως ἐκλιπανθῆναι, ὥστε καρπῶν ὑπερβάλλον εἰς ὥρας πλῆθος ἐξενεγκεῖν²⁷⁰.

Σύμφωνα με μια μαρτυρία της εποχής ο ανθύπατος της επαρχίας Ασίας Άριος Αντωνίνος έμεινε σύξυλος, σαν είδε με πόσο πείσμα οι διωκόμενοι χριστιανοί σπεύδανε εθελοντικά στο θάνατο για την ιδέα τους.

-Φύγετε από μπροστά μου, άθλια όντα, εκραύγαζε αφρίζοντας. Αν θέλετε σώνει και καλά να πεθάνετε, έχετε γκρεμούς, έχετε σκοινιά!²⁷¹

Βέβαια το θεμέλιο όλου τούτου του λυσσόδηκτου ενθουσιασμού ήταν το άγριο μίσος των χριστιανών απέναντι στους ρωμαίους, και ο πόθος για εκδίκηση. Πάθη που η κόλαση δεν έφτανε να χωρέσει την έντασή τους.

-Κοιτάτε μας καλά όλους έναν έναν στο πρόσωπο, για να μας αναγνωρίσετε τη μέρα της έσχατης Κρίσης! έλεγε ένας μάρτυρας από την Καρθαγένη στους εθνικούς, σε μια σκηνή σφαγής των χριστιανών²⁷².

Το επεισόδιο καταδηλώνει έκτυπα ότι κανένας απόστολος του μίσους μέσα στο ανθρώπινο γένος δεν θα μπορούσε να δείξει μεγαλύτερο μίσος για τον άνθρωπο. Οι μεταγενέστερες εποχές και μέχρι σήμερα μιλούν για ένα μίσος, που το λένε μίσος θεολογικό:

Odium theologicum.

Άλλωστε δεν είναι να λησμονούμε, ότι τη φριχτότερη κόλαση σε μαρτύρια και σε τιμωρίες του ανθρώπου την έπλασαν οι χριστιανοί. Οι διδάσκαλοι της αγάπης.

Για να κατανοηθεί ότι η πολιτική σύλληψη των χριστιανών ήταν δραστικότερη από οποιαδήποτε καταιγίδα με βόμβες νετρονίου στην εποχή μας, ας επιχειρήσουμε το ακόλουθο θεωρητικό πείραμα.

Ένα Gedankenexperiment, όπως θά 'λεγε ο Βέρνερ Χάιζενμπεργκ:

Σήμερα συμφέροντα ξένα και μιλιταριστικές ολιγαρχίες, υποδαυλίζοντας έντεχνα παλαιά δεδομένα και αρχαίες εστίες φωτιάς, έχουν δημιουργήσει ένα τεχνητό κλίμα έντασης στη γεωγραφική σχέση Ελλάδας και Τουρκίας. Μπροστά στον κίνδυνο του πολέμου έλληνες και τούρκοι λαβαίνοντας μέτρα έχουν αποδυθεί σε μια κούρσα εξοπλισμών. Αυτή η τακτική σημαίνει και για τις δύο χώρες οικονομική αιμορραγία ως την αφαιμάτωση. Τα τεράστια ποσά που πληρώνει η Ελλάδα και η Τουρκία στις χώρες που τους προμηθεύουν τα όπλα, είναι η μοντέρνα έκφραση των φόρων που πλήρωναν τότε οι ρωμαϊκές επαρχίες στη Ρώμη.

Για να νιώσουμε τώρα πώς ελειτούργησε το πολιτικό αισθητήριο των χριστιανών, ας υποθέσουμε την ακόλουθη υπόθεση:

Ας είναι, πες, πως ξαφνικά τρέλα ευλογίας και φως αληθινό χτυπάει τις φρένες σε έλληνες και τούρκους και φωνάζουν:

-Ω της ορنيθοτυφλίας και του ομυαλού των προβάτων! Γιατί μας ρουφάνε οι επιτήδαιοι το αίμα; Γιατί δουλεύουμε για τον ξένο κορβανά; Δεν θέλουμε όπλα. Δεν έχουμε χρεία τα σύνορα. Δεν πληρώνουμε λεφτά για αεροπλάνα και κανόνια και φρεγάτες. Ας φτάσουν οι τούρκοι με το φακιόλο στην Αθήνα. Ας γυρίσουν οι έλληνες πρόσφυγες στην Τραπεζούντα, στην Αμισό και στην Έφεσο. Άνθρωποι είναι και τούτοι, άνθρωποι είναι και κείνοι. Σηκώστε τα δίφρακτα στα τελωνεία των Κήπων, και αφήστε την υφαλοκρηπίδα που καλά είναι βουλιαγμένη.

Εάν αυτή την από θεού και από φύσεως γνωστική παραφροσύνη -μια τρέλα σαν εκείνη του αρχαίου Σόλωνα όταν εσήκωνε τους αθηναίους για τη Σαλαμίνα- την κάνουνε πράξη εξαφνικά και ομόθυμα και συντονισμένα όλοι οι αδύνατοι λαοί, που δυναστεύονται οικονομικά και πολιτικά από τις εφτά προηγμένες βιομηχανικά χώρες, σε ελάχιστο χρόνο θα αλλάξει ο ρυθμός του ανθρώπου και του πλανήτη.

Στα μέτρα της εποχής τους και με τον τρόπο της εποχής τους κάτι τέτοιο σοφίστηκαν, και κάτι τέτοιο έπραξαν οι χριστιανοί. Με το σύνθημα «ψηφίστε αυτοθυσία» στρέψανε σιωπηλά όλους τους καταπιεσμένους ενάντια στον τύραννο. Και με το μηδέν νικήσανε το παν. Και η Ρώμη γκρεμίστηκε.

Και ήταν το σώριασμα της Ρώμης τόσο βροντερό, που έκαμε χίλιους χρόνους η Ιστορία να συνεφέρει από την τρομάρα που έλαβε. Ως την Αναγέννηση, που έγινε η απόπειρα να ξανανεβούν στο φως οι αξίες του κλασικού κόσμου, και η Ρώμη να ξαναπάρει το αίμα της. Δυστυχώς όμως ακολούθησαν πάλι Λούθηρος και Μεταρρύθμιση. Και διαιώνιση πάπα και πατριάρχη.

Σ' αυτή την κοσμοϊστορική πράξη οι χριστιανοί βρήκανε προδρόμους τους στωικούς. Σύσκηρους στην ξηρά, συμπλωτήρες στις θάλασσες, συνοδοιπόρους στους μεγάλους δρόμους των λεγεώνων, ομοτράπεζους στην πείνα, συνδαιτυμόνες στην πνευματική ομιλία, και συντρόφους στις σπηλιές και στα λημέρια -κατακόμβες τα λέγανε τότε- οι χριστιανοί βρήκανε τους έλληνες στωικούς του τέλους.

Έλειψε στη δική τους εποχή ένας καινούργιος Οράτιος, για να ξαναπεί πως η νικημένη Ελλάδα δεν ενίκησε τη νικήτρα Ρώμη με τα γράμματα μόνο και με τις καλές τέχνες. Αλλά την ενίκησε πάλι με την κούραση και με τα στερνά της, καθώς η μελαγχολία και η παραίτηση των στωικών πέρασε στην ψυχή των εβραίων και έγινε όπλο πνευματικής εκδίκησης και πολιτικής καταστροφής για τη Ρώμη.

Ένα είναι το δυσάρεστο. Και δυσάρεστο τόσο, που άλλο δε γίνεται. Πως από την πτώση της Ρώμης και ύστερα, ο άνθρωπος πορεύεται πλέον το δρόμο της ιστορίας ανάποδα. Βλέπει τάχα κατά Χριστό, και τραβάει ίσια κατά Διάβολο. Ναί για!

ΜΥΘΙΣΤΟΡΙΑ

Ο Καβάφης, εάν δε γινότανε ποιητής, θα γινότανε ιστορικός. Εκατόν είκοσι πέντε φωνές, λέει, του φώναζαν μέσα του να γράψει ιστορία. Δεν έγραψε ιστορία. Έγραψε ποίηση.

Όμως ο τρόπος, που με την ποίησή του περπάτησε μέσα στην ιστορία, σε προκαλεί να συλλογιστείς έτσι: διαβάζοντας το Θουκυδίδη ή τον Τάκιτο, διαβάζεις άραγε ιστορία, ή διαβάζεις ποίηση;

Του ισχυρισμού τούτου την απόδειξη τη δίνει το γεγονός ότι, ενώ γράφει ποίηση για την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή, μέσα από την ποίηση αυτή νομίζεις ότι διαβάζεις την ιστορία της εποχής μας.

Στα δώδεκα ποιήματα του Καβάφη που αναφέρονται στη ρωμαϊκή ιστορία, θα μπορούσε κάποιος να συμπεριλάβει και τα ακόλουθα εφτά:

Τυανεύς Γλύπτης.

Δημητρίου Σωτήρος (162-150 π.Χ.)

Η Δυσσάρεσκεια του Σελευκίδου.

Ο Δαρείος.

Πρέσβεις απ' την Αλεξάνδρεια.

Αλεξανδρινοί Βασιλείς.

Καισαρίων.

Αλλά τα ποιήματα αυτά βρίσκονται στα κράσπεδα της ρωμαϊκής ύλης.

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Έχασε την παληά του ορμή, το θάρρος του.
Του κουρασμένου σώματός του, του άρρωστου

σχεδόν, θάχει κυρίως την φροντίδα. Κι ο επίλοιπος
βίος του θα διέλθει αμέριμνος. Αυτά ο Φίλιππος

τουλάχιστον διατείνεται. Απόψι κύβους παίζει·
έχει όρεξι να διασκεδάσει. Στο τραπέζι

βάλτε πολλά τριαντάφυλλα. Τι αν στην Μαγνησία
ο Αντίοχος κατεστράφηκε. Λένε πανωλεθρία

έπεσ' επάνω στου λαμπρού στρατεύματος τα πλήθια.
Μπορεί να τα μεγάλωσαν· όλα δεν θάναι αλήθεια.

Είθε. Γιατί αγκαλά κ' εχθρός, ήσανε μια φυλή.
Όμως ένα «είθε» είν' αρκετό. Ίσως κιόλας πολύ.

Ο Φίλιππος την εορτή βέβαια δεν θ' αναβάλει.
Όσο κι αν στάθηκε του βίου του η κόπωσης μεγάλη,

ένα καλό διατήρησεν, η μνήμη διόλου δεν του λείπει.
Θυμάται πόσο στην Συρία θρήνησαν, τι είδος λύπη

είχαν, σαν έγινε σκουπίδι η μάνα των Μακεδονία.—
Ν' αρχίσει το τραπέζι. Δούλοι· τους αυλούς, τη φωταψία.

190π.

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΝΤΙΟΧΟΝ ΕΠΙΦΑΝΗ

Ο νέος Αντιοχεύς είπε στον βασιλέα,
«Μες την καρδιά μου πάλλει μια προσφιλής ελπίς·
οι Μακεδόνες πάλι, Αντίοχε Επιφανή,
οι Μακεδόνες είναι μες στην μεγάλη πάλη.
Ας ή τ α ν να νικήσουν — και σ' όποιον θέλει δίδω
τον λέοντα και τους ίππους, τον Πάνα από κοράλλι,
και το κομψό παλάτι, και τους εν Τύρω κήπους,
κι όσ' άλλα μ' έχεις δώσει, Αντίοχε Επιφανή.»

Ίσως να συγκινήθη κομμάτι ο βασιλεύς.
Μα πάραυτα θυμήθη πατέρα κι αδελφόν,
και μήτε απεκρίθη. Μπορούσε ωτακουστής
να επαναλάβει κάτι.— Άλλωστε, ως φυσικόν,
ταχέως επήλθε εις Πύδναν η απαισία λήξις.

168π.

ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΑΧΑΪΚΗΣ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΠΟΛΕΜΗΣΑΝΤΕΣ

Ανδρείοι σεις που πολεμήσατε και πέσατ' ευκλεώς·
τους πανταχού νικήσαντας μη φοβηθέντες.
Ἄμωμοι σεις, αν έπταισαν ο Δίαιος κι ο Κριτόλαος.
Όταν θα θέλουν οι Έλληνες να καυχηθούν,
«Τέτοιους βγάζει το έθνος μας» θα λένε
για σας. Έτσι θαυμάσιος θάναι ο έπαινός σας.—

Εγράφη εν Αλεξανδρεία υπό Αχαιού·
έβδομον έτος Πτολεμαίου, Λαθύρου.

146π.

ΕΙΣ ΙΤΑΛΙΚΗΝ ΠΑΡΑΛΙΑΝ

Ο Κήμος Μενεδώρου,
τον βίον του περνά
ως συνειθίζουν τούτο
μες στα πολλά τα πλούτη

Ιταλιώτης νέος,
μέσα στες διασκεδάσεις·
οι απ' την Μεγάλη Ελλάδα
αναθρεμένοι νέοι.

Μα σήμερα είναι λίαν,
σύννους και κατηφής.
με άκραν μελαγχολίαν
τα πλοία με την λείαν

παρά το φυσικό του,
Κοντά στην παραλίαν,
βλέπει που εκφορτώνουν
εκ της Πελοποννήσου.

Λάφυρα ελληνικά·

η λεία της Κορίνθου.

Α σήμερα βεβαίως
δεν είναι δυνατόν
νάχει για διασκεδάσεις

δεν είναι θεμιτόν,
ο Ιταλιώτης νέος
καμιάν επιθυμίαν.

146π.

Ο ΘΕΟΔΩΤΟΣ

Αν είσαι απ' τους αληθινά εκλεκτούς,

την επικράτησί σου κύτταζε πώς αποκτάς.
Όσο κι αν δοξασθείς, τα κατορθώματά σου
στην Ιταλία και στην Θεσσαλία
όσο κι αν διαλαλούν η πολιτείες,
όσα ψηφίσματα τιμητικά
κι αν σ' έβγαλαν στη Ρώμη οι θαυμασταί σου,
μήτε η χαρά σου, μήτε ο θρίαμβος θα μείνουν,
μήτε ανώτερος — τι ανώτερος; — άνθρωπος θα αισθανθείς,
όταν, στην Αλεξάνδρεια, ο Θεόδοτος σε φέρει,
επάνω σε σινί αιματωμένο,
του αθλίου Πομπηίου το κεφάλι.

Και μη επαναπαύεσαι που στην ζωή σου
περιωρισμένη, τακτοποιημένη, και πεζή,
τέτοια θεαματικά και φοβερά δεν έχει.
Ίσως αυτήν την ώρα εις κανενός γειτόνου σου
το νοικοκερεμένο σπίτι μπαίνει —
αόρατος, άυλος — ο Θεόδοτος,
φέρονοντας τέτοιο ένα φρικτό κεφάλι.

48π.

ΜΑΡΤΙΑΙ ΕΙΔΟΙ

Τα μεγαλεία να φοβάσαι, ω ψυχή.
Και τες φιλοδοξίες σου να υπερνικήσεις
αν δεν μπορείς, με δισταγμό και προφυλάξεις
να τες ακολουθείς. Κι όσο εμπροστά προβαίνεις,
τόσο εξεταστική, προσεκτική να είσαι.

Κι όταν θα φθάσεις στην ακμή σου, Καίσαρ πια·
έτσι περιωνύμου ανθρώπου σχήμα όταν λάβεις,
τότε κυρίως πρόσεξε σα βγεις στον δρόμον έξω,
εξουσιαστής περίβλεπτος με συνοδεία,
αν τύχει και πλησιάσει από τον όχλο
κανέννας Αρτεμίδωρος, που φέρνει γράμμα,
και λέγει βιαστικά «Διάβασε αμέσως τούτα,
είναι μεγάλα πράγματα που σ' ενδιαφέρουν»,
μη λείψεις να σταθείς· μη λείψεις ν' αναβάλεις
κάθε ομιλίαν ή δουλειά· μη λείψεις τους διαφόρους
που χαιρετούν και προσκυνούν να τους παραμερίσεις
(τους βλέπεις πιο αργά)· ας περιμένει ακόμη
κ' η Σύγκλητος αυτή, κ' ευθύς να τα γνωρίσεις
τα σοβαρά γραφόμενα του Αρτεμιδώρου.

44π.

ΤΟ 31 π.Χ. ΣΤΗΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Απ' την μικρή του, στα περίχωρα πλησίον, κώμη,
και σκονισμένος από το ταξίδι ακόμη

έφθασεν ο πραγματευτής. Και «Λίβανον!» και «Κόμμι!»
«Άριστον Έλαιον!» «Άρωμα για την κόμη!»

στους δρόμους διαλαλεί. Αλλ' η μεγάλη οχλοβοή,
κ' η μουσικές, κ' η παρελάσεις πού αφήνουν ν' ακουσθεί.

Το πλήθος τον σκουντά, τον σέρνει, τον βροντά.
Κι όταν πια τέλεια σαστισμένος, «Τι είναι η τρέλλα αυτή;» ρωτά,

ένας του ρίχνει κι αυτουνού την γιγαντιαία ψευτιά
του παλατιού — που στην Ελλάδα ο Αντώνιος νικά.

31π.

ΕΝ ΔΗΜΩ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Η ειδήσεις για την έκβασι της ναυμαχίας, στο Άκτιον,
ήσαν βεβαίως απροσδόκητες.
Αλλά δεν είναι ανάγκη να συντάξουμε νέον έγγραφον.
Τ' όνομα μόνον ν' αλλαχθεί. Αντίς, εκεί
στες τελευταίες γραμμές, «Λυτρώσας τους Ρωμαίους
απ' τον ολέθριον Οκτάβιον,
τον δίκην παρωδίας Καίσαρα,»
τώρα θα βάλουμε «Λυτρώσας τους Ρωμαίους
απ' τον ολέθριον Αντώνιον».
Όλο το κείμενον ταιριάζει ωραία.

«Στον νικητήν, τον ενδοξότατον,
τον εν παντί πολεμικώ έργω ανυπέρβλητον,

τον θαυμαστόν επί μεγαλουργία πολιτική,
υπέρ του οποίου ενθέρμως εύχονταν ο δήμος·
την επικράτησι του Αντωνίου»
εδώ, όπως είπαμεν, η αλλαγή: «του Καίσαρος
ως δώρον του Διός κάλλιστον θεωρών—
στον κραταιό προστάτη των Ελλήνων,
τον έθη ελληνικά ευμενώς γεραίροντα,
τον προσφιλή εν πάση χώρα ελληνική,
τον λίαν ενδεδειγμένον για έπαινο περιφανή,
και για εξιστόρησι των πράξεών του εκτενή
εν λόγω ελληνικώ κ' εμμέτρω και πεζώ·
εν λόγω ελληνικώ που είν' ο φορέυς της φήμης,»
και τα λοιπά, και τα λοιπά. Λαμπρά ταιριάζουν όλα.

31π.

ΑΠΟΛΕΙΠΕΙΝ Ο ΘΕΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΝ

Σαν έξαφνα, ώρα μεσάνυχτ', ακουσθεί
αόρατος θίασος να περνά
με μουσικές εξαίσιες, με φωνές—
την τύχη σου που ενδίδει πια, τα έργα σου
που απέτυχαν, τα σχέδια της ζωής σου
που βγήκαν όλα πλάνες, μη ανωφέλετα θρηνησεις.
Σαν έτοιμος από καιρό, σα θαρραλέος,
αποχαιρέτα την, την Αλεξάνδρεια που φεύγει.
Προ πάντων να μη γελασθείς, μην πεις πως ήταν
ένα όνειρο, πως απατήθηκεν η ακοή σου·
μάταιες ελπίδες τέτοιες μην καταδεχθείς.
Σαν έτοιμος από καιρό, σα θαρραλέος,
σαν που ταιριάζει σε που αξιώθηκες μια τέτοια πόλι,
πλησίασε σταθερά προς το παράθυρο,
κι άκουσε με συγκίνησιν, αλλ' όχι
με των δειλών τα παρακάλια και παράπονα,
ως τελευταία απόλαυσι τους ήχους,

τα εξαίσια όργανα του μυστικού θιάσου,
κι αποχαιρέτα την, την Αλεξάνδρεια που χάνεις.

30π.

Η ΔΙΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΡΩΝΟΣ

Δεν ανησύχησεν ο Νέρων όταν άκουσε
του Δελφικού Μαντείου τον χρησμό.
«Τα εβδομήντα τρία χρόνια να φοβάται.»
Είχε καιρόν ακόμη να χαρεί.
Τριάντα χρονώ είναι. Πολύ αρκετή
είν' η διορία που ο θεός τον δίδει
για να φροντίσει για τους μέλλοντας κινδύνους.

Τώρα στην Ρώμη θα επιστρέψει κουρασμένος λίγο,
αλλά εξαίσια κουρασμένος από το ταξίδι αυτό,
που ήταν όλο μέρες απολαύσεως —
στα θέατρα, στους κήπους, στα γυμνάσια ...
Των πόλεων της Αχαΐας εσπέρες ...
Α των γυμνών σωμάτων η ηδονή προ πάντων ...

Αυτά ο Νέρων. Και στην Ισπανία ο Γάλβας
κρυφά το στράτευμά του συναθροίζει και το ασκεί,
ο γέροντας ο εβδομήντα τριώ χρονώ.

ΤΑ ΒΗΜΑΤΑ

Σ' εβένινο κρεββάτι στολισμένο
με κοραλλένιους αετούς, βαθιά κοιμάται
ο Νέρων — ασυνείδητος, ήσυχος, κ' ευτυχής·
ακμαίος μες στην ευρωστία της σαρκός,
και στης νεότητος τ' ωραίο σφρίγος.

Αλλά στην αίθουσα την αλαβάστρινη που κλείνει
των Αηνοβάρβων το αρχαίο λαράριο
τι ανήσυχοι που είν' οι Λάρητές του.
Τρέμουν οι σπιτικοί μικροί θεοί,
και προσπαθούν τ' ασήμαντά των σώματα να κρύψουν.
Γιατί άκουσαν μια απαίσια βοή,
θανάσιμη βοή την σκάλα ν' ανεβαίνει,
βήματα σιδερένια που τραντάζουν τα σκαλιά.
Και λιγοθυμισμένοι τώρα οι άθλιοι Λάρητες,
μέσα στο βάθος του λαράριου χώνονται,
ο ένας τον άλλο να σκουντά και σκουντουφλά,
ο ένας μικρός θεός πάνω στον άλλον πέφτει
γιατί κατάλαβαν τι είδος βοή είναι τούτη,
τάνοιωσαν πια τα βήματα των Εριννύων.

ΠΕΡΙΜΕΝΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΒΑΡΒΑΡΟΥΣ

— Τι περιμένουμε στην αγορά συναθροισμένοι;

Είναι οι βάρβαροι να φθάσουν σήμερα.

— Γιατί μέσα στην Σύγκλητο μια τέτοια απραξία;
Τι κάθοντ' οι Συγκλητικοί και δεν νομοθετούνε;

Γιατί οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα.
Τι νόμους πια θα κάμουν οι Συγκλητικοί;
Οι βάρβαροι σαν έλθουν θα νομοθετήσουν.

— Γιατί ο αυτοκράτωρ μας τόσο πρωί σηκώθη,
και κάθεται στις πόλεως την πιο μεγάλη πύλη
στον θρόνο επάνω, επίσημος, φορώντας την κορώνα;

Γιατί οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα.
Κι ο αυτοκράτωρ περιμένει να δεχθεί
τον αρχηγό τους. Μάλιστα ετοίμασε
για να τον δώσει μια περγαμνή. Εκεί
τον έγραψε τίτλους πολλούς κι ονόματα.

— Γιατί οι δυο μας ύπατοι κ' οι πραίτορες εβγήκαν
σήμερα με τες κόκκινες, τες κεντημένες τόγες·
γιατί βραχιόλια φόρεσαν με τόσους αμεθύστους,
και δαχτυλίδια με λαμπρά, γυαλιστερά σμαράγδια·
γιατί να πιάσουν σήμερα πολύτιμα μπαστούνια

μ' ασήμια και μαλάματα έκτακτα σκαλιγμένα;

Γιατί οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα·
και τέτοια πράγματα θαμπώνουν τους βαρβάρους.

—Γιατί κ' οι άξιοι ρήτορες δεν έρχονται σαν πάντα
να βγάλουνε τους λόγους τους, να πούνε τα δικά τους;

Γιατί οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα·
κι αυτοί βαρρύντ' ευφράδειες και δημηγορίες.

— Γιατί ν' αρχίσει μονομιάς αυτή η ανησυχία
κ' η σύγχυσις. (Τα πρόσωπα τι σοβαρά που εγίναν).
Γιατί αδειάζουν γρήγορα οι δρόμοι κ' η πλατέες,
κι όλοι γυρνούν στα σπίτια τους πολύ συλλογισμένοι;

Γιατί ενύχτωσε κ' οι βάρβαροι δεν ήλθαν.
Και μερικοί έφθασαν απ' τα σύνορα,
και είπανε πως βάρβαροι πια δεν υπάρχουν.

Και τώρα τι θα γένουμε χωρίς βαρβάρους.
Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μια κάποια λύσις.

Σύγχρονον.

1 ΣΧΟΛΙΑ

Nietzsche Fr., *Werke in drei Bänden*, εκδ. K. Schlechta, München 1966, III, 353.

2 Πλάτωνος, *Πολιτεία* 329 c. “εὐφήμει”, ἔφη, “ὦ ἄνθρωπε· ἀσμενέστατα μέντοι αὐτὸ ἀπέφυγον, ὥσπερ λυττῶντά τινα καὶ ἄγριον δεσπότην ἀποδράς.”

3³ Από το χωριό Λιοντάρι ανατολικά των Θεσπιών – παλιά τις ἔλεγαν Ρημόκαστρο – κοιτάζοντας κανείς δυτικά διακρίνει στις υπώρειες του Ελικώνα με διάταξη από το νότο προς το βοριά να σχηματίζονται δύο πετρωτές μορφές. Αν ρίξει λίγη φαντασία στην ὄρασή του, βλέπει να μεταμορφώνονται οι βράχοι σε δύο ωραία κορίτσια ξαπλωμένα ὑπτια, μέσα σε μια ηρεμία χωρίς τέλος. Στα πόδια αυτού του πέτρινου ὑπνου βρίσκεται η αρχαία Ἄσκρα, όπου γεννήθηκε ο Ησίοδος. Εκεί οι αρχαιολόγοι ανάσκαψαν ἕνα χώρο που τον ονόμασαν Νυμφαίو. Λένε πως ἦταν το χοροστάσι των εννέα Μουσών.

4 Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Γοργίας Fr. 3: «τρία κεφάλαια, ἔν μὲν καὶ πρῶτον ὅτι οὐδὲν ἔστιν, δεύτερον ὅτι εἶ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, τρίτον ὅτι εἶ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας».

(Τρεις εἶναι οἱ μεγάλες κορφές: ἡ μία ὅτι δεν υπάρχει τίποτα· ἡ δεύτερη ὅτι κι αν υπήρχε κάτι, θα ἦταν ἀπρόσιτο στο νου του ἀνθρώπου· ἡ Τρίτη ὅτι κι αν ἦταν προσιτό, θα ἦταν μη ἀνακοινώσιμο στο διπλανό μας και ἀνεξήγητο). Αυτή ἡ τρις σε θάνατο ετυμηγορία του Γοργία στο οντολογικό, στο γνωσιολογικό και στο ηθικό-πολιτικό ἐπίπεδο εἶναι το βαθύτερο σημεῖο πεσσιμισμού της ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

5 Θουκυδ. I., 22, 4.

6 Στην ἀρχή του ἑβδομοῦ βιβλίου της *Πολιτείας*.

7 Σοφοκλή, *Οιδ. Επί Κολ.* 698.

8 Arnim Johannes ab, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 4 τομ., Studgardiae MCMV, Vol. I, 216 (SVF): «αρέσκει γάρ τω τε Ζήνωνι καί τοις απ' αυτού Στωικοίς φιλοσόφοις δύο γένη των ανθρώπων είναι, τό μέν των σπουδαίων, τό δέ των φαύλων· καί τό μέν των σπουδαίων διά παντός του βίου χρήσθαι ταις αρεταίς, τό δέ των φαύλων ταις κακίαις».

9 Βλ. Pohlenz M., *Stoa und Stoiker, Die Gründer. Panaitios, Poseidonios, Artemis* Verlag, Zürich 1950, σ. 174.

10 SVF, I, 435 και 449.

11 Πρβλ. τους περίφημους στίχους του Γκαίτε (Φάουστ 3456-7):
Gefühl ist alles;
Name ist Schall und Rauch.
(Το αίσθημα είναι το παν·
ο λόγος είναι καπνός και ήχος).

12 Ο Πλάτων στο *Συμπόσιο* (216e) περιγράφει τα ευδαίμονα αγάλματα, στα οποία μεταμόρφωνε τα πάθη του ο Σωκράτης κάτω από το φως του λόγου. Μιλά ο Αλκιβιάδης: «οὐκ οἶδα εἴ τις ἐώρακεν τὰ ἐντὸς ἀγάλματα · ἀλλ' ἐγὼ ἤδη ποτ' εἶδον , καί μοι ἔδοξεν οὕτω θεῖα καὶ χρυσαῖ εἶναι καὶ πάγκαλα καὶ θαυμαστά».

13 SVF, I, 1.

14 Τη διαλεκτική σχέση ελληνικού και σημιτικού στοιχείου στη φιλοσοφία της Στοάς περιγράφει ο Brechier E., *Παγκόσμιος ιστορία της φιλοσοφίας*, μετάφρ. Π. Ιωαννίδη, Αθήνα 1970, σ. 222.

15 Ο Διογένης Λαέρτιος γράφει (VI, 29) ότι κάποτε είχαν εκθέσει για πούλημα στη δουλαγορά τον κυνικό Διογένη. -Τι γνωρίζεις να κάνεις εσύ, δούλε; τον ερώτησε κάποιος που παζάρευε να τον αγοράσει.
- ἄρχειν ἀνδρῶν! αποκρίθηκε ο Διογένης. Και γυρίζοντας στον κήρυκα που διαφήμιζε το ανθρώπινο εμπόρευμα πρόσθεσε:
-Φώναζε στους πελάτες, ντελάλη, πως αν χρειάζεται κανένας κεχαγιά και δεσπότη στο σπίτι του, εγώ είμαι εδώ.

16 SVF, I, 29: «(ὁ θεός) Σωκράτει συνεβούλευεν τὴν ἐλεγκτικὴν χώραν ἔχειν, ὡς Διογένηι τὴν βασιλικὴν καὶ ἐπιπληκτικὴν, ὡς Ζήνωνι τὴν διδασκαλικὴν καὶ δογματικὴν».

17 Εννοῶ τον απεριχώρητο Δείπνο του Τριμαλχίωνα, που ἔφτανε να χορτάσει μια λεγεῶνα γαστρίμαργων.

18 Ο Paul Barth διακρίνει με σαφήνεια τη φιλοσοφική οπτική της Ελλάδας (Philosophenstand) ἀπὸ την ιερατική οπτική της Ανατολῆς (Priesterstand). Βλ. Die Stoa, Stuttgart 1903, σ. 15.

19 Οι πηγές της Στοάς εἶναι ο Ηράκλειτος και οι Κυνικοί, ὅπως οι πηγές του Κήπου εἶναι ο Δημόκριτος και οι Κυρηναῖκοί.

20 Την πληροφορία μας την δίνει ο Ιερώνυμος (*De viris illiustr.* 12). Βλ. Rose H.J., *Ιστορία της Λατινικῆς Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Κ.Χ. Γρόλλιου, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1980, τ. Β', σ. 89.

21 SVF III, 757 κ.εξ.

22 SVF I, 6 και 36.

23 Πλάτωνος *Φαίδ.* 81α.

24 Το κοσμοπολιτικό ιδεώδες των στωικών. Πρβλ. Δανασσή-Αφεντάκη Α., *Θεματική της Παιδαγωγικῆς επιστήμης*, Αθήνα 1985, σ. 121.

25

Οι μεγάλοι αλεξανδρινοί φιλόλογοι Ζηνόδοτος Εφέσιος, Αριστοφάνης Βυζάντιος, Αρίσταρχος Σαμόθραξ, Διονύσιος Θραξ κ.α.

26 SVF I, 190. Οι στωικοί θεωρούσαν αγαθά τα φρόνηση, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ανδρεία και κάθε τι που μετέχει αρετῆς. Και θεωρούσαν κακά τα αφροσύνη, ακολασία, αδικία, δειλία και κάθε τι που μετέχει κακίας. Και αδιάφορα ἔκριναν τα ζεύγη ζῆλος θάνατος, δόξα αδοξία, πόνος ηδονή, πλοῦτος φτώχεια, νόσος υγεία.

27 Στη μέση Στοά οι προκόπτοντες βρίσκονται μεταξύ των σοφῶν και των φαύλων, ὅπως τα αδιάφορα βρίσκονται μεταξύ των προηγμένων και των

αποπροηγμένων και τα καθήκοντα βρίσκονται μεταξύ των κατορθωμάτων και των αμαρτημάτων. Ανάμεσα στα καθήκοντα και στα κατορθώματα υπάρχει η διαφορά της ελεύθερης προαίρεσης. Καθήκον είναι η κατά λόγο νομιμότητα, η Legalität του Καντ, ενώ κατορθώμα είναι η κατά τον ορθό λόγο ηθικότητα, η Moralität του Καντ.

28 SVF, I, 537. Λαβαίνω μια μετάφραση του Ύμνου από τον Ιερ. Κοτσώνη, όπως την παραθέτει στον Παύλο του J. Holzner. (Αθήνα 1957). «Άπ' όλους τούς θεούς πιό δοξασμένε, πολυώνυμε, καί πολύμορφε, αιώνια παντοδύναμε, Δία, πού από σένα πήρε ή Πλάσις αρχή, πού κυβερνάς μέ τούς νόμους σου τά πάντα, χαίρε· γιατί καί σ' όλους τους θνητούς δίνεις τό δικαίωμα νά σοῦ μιλάν. Γιατί άπ' τή γενιά σου έχουμε βγή, σάν άπομοίμισις τοῦ κυβερνήτη μοναδική, άπ' όσα θνητά ζοῦν καί κινοῦνται πάνω στή γῆ· γι' αυτό θά σέ πολυδοξολογήσω, καί τή δύναμί σου γιά πάντα θά τραγουδῶ. Σε σένα όλη αὐτή ή Πλάσις, πού στριφογυρίζει γύρω άπ' τή γῆ, ύπακούει, όπου κι' άν τήν οδηγῆς, καί πειθαρχικά ύποτάσσεται σέ σένα. Στά άνίκητα χέρια σου κρατᾶς για ύπηρέτη τό δίστομο, φλογισμένο, άθάνατο άστροπελέκι. Μ' αυτό οδηγεῖς έσύ τόν καταδεκτικό λόγο, πού μέσα σ' όλα περνᾶ τά μικρά και τά μεγάλα άστέρια. Σύ είσαι αὐτός, πού τόσο μεγάλος έχεις γίνει, ό πιό ανώτερος αιώνιος βασιλιάς, Οὔτε γίνεται κανένα έργο πάνω στή γῆ χωρίς έσέ, Θεέ, οὔτε στό αίθέριο στερέωμα, οὔτε στή θάλασσα έπάνω, έκτός άπ' εκείνα πού κάνουν οί κακοί μέ τή δική τους άμυαλιά. Σύ, όμως, ξέρεις νά συμπληρώνης τίς έλλείψεις, νά όμορφαίνης τίς άσχήμιες, καί ν' αγαπᾶς κι' εκείνους πού δέ σ' αγαποῦν· γιατί έτσι έχεις συνδυάσει τά πάντα καί συνενώσει τά καλά καί τά κακά, ώστε, από όλα τά όντα, πάντα να πραγματώνεται ένας λόγος, (ό δικός σου), πού όσοι άπ' τούς θνητούς είναι κακοί τόν παρατοῦν καί τον άποφεύγουν. Αλλά, πανάγαθε Δία, άόρατε, πού έξουσιάζεις τούς κεραυνούς, λύτρωνε τούς ανθρώπους άπ' τήν όλέθρια άπειροσύνη,

καί διώξε την, πατέρα, μακριά άπ' την ψυχή, κι' αξίωσε μας ν' άποκτήσουμε τή γνώμη, ότι σύ, θαρρετά καί μέ δικαιοσύνη, κυβερνάς τά πάντα, για νά σ' ανταποδίδουμε τιμή στήν τιμή, ύμνώντας για πάντα τά έργα σου, όπως πρέπει σ' εκείνους πού είναι θνητοί· γιατί στους ανθρώπους, δέν έχει άλλοτε δοθῆ προνόμιο πιό μεγάλο, οὔτε στους θεούς, παρά να ύμνοῦν πάντα μέ δικαιοσύνη τόν παγκόσμιο νόμο».

29 Και οι τρεις πρώτοι στωικοί τονίζουν ρητά τη συμφωνία του στοχασμού τους, και κατεπέκταση του τρόπου ζωής τους, με τη φύση. Το «ὁμολογουμένως ζῆν» του Ζήνωνα στον Κλεάνθη έγινε «ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν» και στο Χρύσιππο «κατ' ἐμπειρίαν τῶν φύσει συμβαινόντων ζῆν». Βλ. SVF III, 4.5.12. Πρβλ. και Παπανούτσου Ε., *Ηθική*, Αθήνα 1970, σ. 55.

30 Η λύτρωση από το φόβο των θεών και το φόβο του θανάτου είναι τα δύο από τα τέσσερα φάρμακα, που χαρίζει στους ανθρώπους η «τετραφάρμακος» του Επίκουρου: ἄφοβον ὁ θεός, ἀνάσθητον ὁ θάνατος, καὶ τ' ἀγαθὸν μὲν εὐκτητον, τὸ δὲ δεινὸν εὐεκκαρτέρητον. Για το πλήγμα που κατάφερε στη θρησκεία ο Επίκουρος βλέπε εκείνους τους εξάισιους στίχους του Λουκρήτιου στην αρχή του πρώτου βιβλίου (στ. 69-88) του *De rerum natura*.

31 Βλ. Weizsäcker, K.F. von, *Der Garten des Menschlichen*, München 1978, σ. 556. Την εξομολόγηση αυτή, που αργότερα τη βρήκε υπερβολική, και αντί για αιτιότητα (Kausalität) έλεγε αιτιοκρατία (Determinismus), την έκαμε ο ίδιος ο Χάιζενμπεργκ στον Καρλ Φρίντριχ φον Βαΐτσαίκερ.

32 Engels, F., *Dialectics of Nature*, Moskaw 1976, σ. 63.

33 Nietzsche, F., II, 1156-7. (Ίδε ο άνθρωπος. Γιατί είμαι ένα πεπρωμένο).

34 Βλ. Θεοδωρίδη Χ., *Επίκουρος. Η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*. Αθήνα 1954, σ. 181.

35 Στα ίχνη αυτής της αντιβιβλιακής γνώσης οικοδομήθηκε η ωραιότερη θεωρία παιδείας στην εποχή μας: η παιδαγωγική διδασκαλία Ρουσσώ και Φρόυντ που είχαν -πώς αλλιώς;- την ίδια τύχη με τη διδασκαλία του Επίκουρου.

36 Ο όρος της επικούρειας φιλοσοφίας ήταν «καταστηματική ήδονή».

37 *Menschliches allzu Menschliches*, και *Fröhliche Wissenschaft* είναι οι τίτλοι δύο έργων του Νίτσε, που σημαίνουν αντίστοιχα: *Ανθρώπινο πολύ ανθρώπινο*, και *Χαρούμενη επιστήμη*.

38 Βλ. Καβάφη Κ., *Ποιήματα*, Α' σ. 30. Η μάχη της Μαγνησίας.

39 SVF, II, 1.

40 Ιουβενάλη, *Σατυρ.* III, 68-80.

41 *Vae victis* = οὐαί τοῖς ἡττημένοις. Ο Πλούταρχος το λέει «τοῖς νενικημενοις ὀδύνη». Βλ. Πλουτάρχου, *Κάμιλλος* 28.

42 Tacitus, *Annales* IV, 20.

43 Βλ. Ορατίου, *Επιστολαί* II, 1, 156-7.

44 Λουκιανού, *Περί τῶν ἐπί μισθῶ συνόντων* 34:
«τό δέ πρᾶγμα παγγέλοιιν ἦν, κυνίδιον ἐκ τοῦ ἱματίου προκῦπτον μικρόν ὑπό τόν πώγωνα καί κατουρήσαν πολλάκις, καί τό γένειον τοῦ φιλοσόφου περιλιχμώμενον».

45 «Περί δέ Θεσμοπόλιδος, ἔφη, τοῦτο μόνον εἰπεῖν ἔχω, ὅτι ἀντὶ Στωϊκοῦ ἤδη Κυνικός ἡμῖν γεγένηται».

46 Mommsen Th., *Römische Geschichte*, τ. I. σ. 19.

47 Τρεις εἶναι βασικά οἱ φιλοσοφικές θεωρίες τῶν ἐλλήνων που ἐπηρέασαν τὴν Ῥώμη. Ἡ νέα Ἀκαδημία, ὁ Κήπος καὶ ἡ Στοά. Βλ. Mommsen Th., ὁ.π.π., I, 642.

48 Πλουτάρχου, *Ῥωμύλος* 10. Πρβλ. καὶ Τίτου Λίβιου. *Ἀπό κτίσεως πόλεως*, I, 7.

49 Diels - Kranz, *Ἡράκλειτος*, Fr. 44.

50 Πλουτάρχου, *Ῥωμύλος* 14. Πρβλ. καὶ Τίτου Λίβιου ὁ.π.π. I, 9.

51 Ἡ μάχη τῶν Λαπιθῶν καὶ τῶν Κενταύρων εἰκονίζοταν στο δυτικό ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Δία (σήμερα στο Μουσείο) τῆς Ολυμπίας.

52 Τ. Λίβιου, ὁ.π.π. I, 4.

53 Πλουτάρχου, *Ῥωμύλος*, 9. Πρβλ. καὶ Τ. Λίβιου, ὁ.π.π. I, 8. Σε ἀνάμνηση τοῦ γεγονότος τῆς ἀσουλίας οἱ Ῥωμαῖοι εἶχαν ἰδρύσει τὸ ἱερό τοῦ Ἀσυλαίου θεοῦ.

54 Rostovtzeff M., *Ῥωμαϊκή Ἱστορία*, μεταφρ. Β. Καλφόγλου, Ἀθήνα 1984, σ. 61.

55 Rostovtzeff ό.π.π., σ. 193. Ο Οκταβιανός το 2π έλαβε και τον τίτλο του πατέρα της πατρίδας (pater patriae).

56 Ηλιοπούλου Κ., *Φιλελληνικά και ανθελληνικά ρεύματα εν τη Αρχαία Ρώμη και ρωμαϊκός ανθρωπισμός* Ε Ε Φ Σ Π Α, τ. ΚΔ', 1, Αθήναι 1973-74, σ. 437.

57 SVF, II, 528: «ὁ κόσμος οἶονεὶ πόλις ἐστὶν ἐκ Θεῶν καὶ ἀνθρώπων συνεστῶσα».

58 SVF, III, 323: «προσθῆκαι μᾶλλον αἱ κατά μέρος πολιτεῖαι μιᾶς τῆς κατά φύσιν». Βλ. και Τσάτσου Κ., *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων ελλήνων*, Αθήνα 1980, σ. 288: «Οι στωικοί βάθουναν τη σκέψη της παγκόσμιας πολιτείας».

59 SVF, I, 514: «Ἡρακλῆς δ' ἐστὶν ὁ ἐν τοῖς ὅλοις τόνος».

60 Στα κείμενα των μεγάλων νομομαθών Γάιου και Ουλπιανού οι στωικές αποτυπώσεις είναι ευδιάκριτες. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδ. Αθ. τ. ΣΤ', σ. 480.

61 SVF, III, 323: «ἡ μὲν γὰρ μεγαλόπολις ὅδε ὁ κόσμος ἐστὶ και μιᾶ χρῆται πολιτεία και νόμῳ ἐνὶ. Λόγος δ' ἐστὶ φύσεως προστακτικός μὲν ὧν πρακτέον, απαγορευτικός δέ ὧν οὐ ποιητέον».

62 Pohlenz, M., *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen 1948, σ. 257: „Die Römer waren ihrem eigentlichen Wesen nach ganz unphilosophisch, ausschließlich den praktischen Aufgaben des realen Lebens zugewandt“.

63 *Primum vivere et deinde philosophari.*

64 Zeller E., *Religion und Philosophie bei den Römern*, Berlin 1866, σ. 18: “Für die rein wissenschaftlichen Untersuchungen hatten die Römer in allgemeinen wenig Sinn”.

65

Βλ. το περιοδικό «ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους», αρ. 2/1986, σ. 140.

66 Tacitus, *Annales*, IV, 20.

67 Ο Άππιος Κλαύδιος Καΐκος τελειώνοντας ο 4^{ος} αι. μετάφρασε πρώτος στη λατινική έναν κύκλο ελληνικών παροιμιών και φιλοσοφικο-ηθικών παραινήσεων, κάτω από τον τίτλο *Sententiae*.

68 Rostovtzeff, ό.π.π., σ. 114.

69 Τα *comitia centuriata* και τα *comitia tributa*.

70 Ο Τσάτσος επισημαίνει ότι η καθηκοντολογία των στωικών βρήκε την πλήρη έκφρασή της στην πράξη στους ρωμαίους. Βλ. Τσάτσου Κ. ό.π.π., σ. 289.

71 Βλ. Baldson J., *Ρωμαίες γυναίκες*, μετάφρ. Ν. Πετρόχειλος, Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1984, σ. 283.

72 Baldson, ό.π.π., σ. 283.

73 Πλουτάρχου, *Μ. Βρούτος* 1. Πρβλ. και Τ. Λίβιου II, 5.

74 Τ. Λίβιου, II, 12.

75 Τ. Λίβιου, VII, 10.

76 Τ. Λίβιου, VIII, 7.

77 Τ. Λίβιου, VIII, 9.

78 Τ. Λίβιου, II, 40.

79 Τ. Λίβιου, III, 26.

80 Πλουτάρχου, *Κάμιλλος* 10.

81 Πλουτάρχου, *Πύρρος* 20. Πρβλ. και Τ. Λίβιου το XIII βιβλίο.

82 Τ. Λίβιου, II, 10.

83 Πλουτάρχου, *Πύρρος* 19. Πρβλ. και Τ. Λίβιου, το XIII βιβλίο.

84 Vergili Maronis, *Aeneidos* VI, 842.

85 Πρβλ. Την 3^η σκηνή από την 1^η πράξη όπου μιλά ο Κάσκακ, και τη 2^η σκηνή από τη 2^η πράξη όπου μιλά η Καλπουρνία, στον *Ιούλιο Καίσαρα*, του Σαίκσπηρ.

86 Πλουτάρχου, *Μάρκελλοκ* 19, και Τίτου Λίβιου, *Ab urbe condita*, XXV, 4.

87 Πλουτάρχου, *Αιμ. Παύλοκ* 26 και Τίτου Λίβιου VI, 8.

88 Πλουτάρχου, *Κάμιλλοκ* 5.

89 Leo, F., *Geschichte der römischen Literatur*, Bd. I, 1913, σ. 315.

90 Schur W., *Scipio Africanus und die Begrundug der römischen Weltherrschaft*, Leipzig 1927, σ. 95.

91 Παράδειγμα χαρακτηριστικό της μεγαλοφροσύνης του Σκιπίωνα ήταν η άρνησή του να απολογηθεί στην κατηγορία ότι οικειοποιήθηκε μέρος από τους θησαυρούκ του Αντίοχου του Μεγάλου μετά τη μάχη της Μαγνησίας το 190π. Την ημέρα που ο ρήτορακ τον εγκάλεσε στο φόρουμ, ο Σκιπίων εστράφηκε στη Συνέλευση και αποκρίθηκε έτσι: - Ρωμαίοι πολίτεκ! Σαν και σήμερα ενίκησα τον Αννίβα στην Αφρική. Σηκώστε τα μάτια στον ουρανό, και ακολουθήστε με ψηλά στο Καπιτώλιο, να δοξάσουμκ τον προστάτη Δία. Κι αφήστε ετούτον τον τιποτένιο να λέει.

Αυτά τα λόγια του Αφρικανού τα σώζουκ ο Τ. Λίβιοκ και ο Γέλλιοκ. Βλ. Rose. H., *Ιστορία της Λατινικήκ λογοτεχνίακ*, μετάφρ. Κ.Χ. Γρόλλιοκ, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1980, τ. Α', σ. 93.

92 SVF, I, 216.

93 Βλ. Ηλιοπούλου Κ., ό.π.π. σ. 493, και σ. 154.

94 Βλ. *Ιστορία του Ελληνικήου Έθνοκ* (Εκδοτική Αθηνών), τ. ΣΤ', σ. 393.

95 Mommsen, ό.π.π., I, 646.

96 SVF, III, 768: «λύεται τό συμπόσιον διά χρείαν μεγάλην καταλαβοῦσαν».

97 porcus και porca στη λατινική σημαίνει χοίρος. Και το επίθετο catus εννοεί τον τετραπέρατο, τον οξυδερκή.

98 Κύρια αρμοδιότητα του τιμητή (censor) ήταν να ελέγχει τα ήθη των πολιτών στη Ρώμη. Στη δικαιοδοσία του είχε να διαγράψει ένα μέλος από τους καταλόγους των πατρικίων, την ανώτατη κλειστή τάξη, σε περίπτωση που διαπίστωνε ήθος όχι άμεμπτο.

99 Τ. Λίβιου, *Ab urbe condita*, XXXIX, 4.

100 Ο Κάτων το Σωκράτη, γνωστό από τα «καινά δαιμόνια» του κατηγορητήριου στη δίκη ασεβείας, τον θεωρούσε αναρχικό. Βλ. Ηλιοπούλου Κ., ό.π.π., σ. 468.

101 Αιλιανού, *Ποικίλ.*, *Ιστορία* θ 12.

102 Libri ad filium. Βλ. Ηλιοπούλου Κ., ό.π.π., σ. 465. Οι παραινέσεις του κατά κανόνα μεταβιβάζουν ήθος στιβαρό μέσα από ένα χαριτωμένο ύφος. Π.χ. *Κοιμοῦ ἀρκετῶς! συμποσίαζε ὀλιγάκις! παῖζε τά τόπια! φεῦγε τά ἀζάρια!*

103 Plautus, *Bacch.*, 73.

104 Draper, W.J., *Falstaff and the Plautine Parasite*, *The Classical Journal* 33 (1938), σ. 390-401.

105 Ρουσσώ, *Αιμίλιος*, Μετάφρ. Στέλλας Βουρδουμπά, έκδ. Δαρεμά, Αθήνα χ.χ., σ. 187.

106 Buchner, K., *Römische Literaturgeschichte*, Stuttgart 1957, σ. 115.

107 Βλ. Πλίνιου του Πρεσβύτερου, *Φυσική Ιστορία* (N.H.), XII, 100.

108 Rostovtzeff, ό.π.π., σ. 96.

109 Πλάτωνος, *Πολιτεία* 372e: «τρυφῶσαν πόλιν καί φλεγμαίνουσαν».

110 Αισχύλ. *Πέρσ.* 821-22: ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦσ' ἐκάρπωσε στάχυν

ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἔξαμᾶ θέρος.

111 Mommsen Th., ὄ.π.π., II, 793: Das Jahr der Schlacht bei Pydna gilt als Beginn der römischen Weltherrschaft.

112 Ο Σκιπίων Νασικάς, πριν ακόμη από την καταστροφή της Καρχηδόνας, ειδοποίησε τους πατρίκιους για την πιθανότητα να εμφανισθεί εσωτερικός κίνδυνος λόγω της κοινωνικής καταπίεσης των πληβείων. Βλ. Polenz M., *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen 1959, σ. 212.

113 Πλουτάρχου, *Τιβ. Και Γάιος Γράκχος*, 40.

114

Προκειμένου να δείξει την ηθική υπερβασία, στην οποία κινδυνεύουν να πέσουν οι ρωμαίοι λόγω της εθνικής τους καλομοιρίας, ο Ποσειδώνιος προειδοποιεί, ξαναγυρίζοντας στην αρχαϊκή εικόνα του Σόλωνα, για τις έννοιες της ύβρης και της δίκης: *τίκτει γάρ κόρος ὕβριν*. Βλ. Pohlenz M., *Die Stoa. Erläuterungen*, Göttingen 1955, σ. 104.

115 Ο θησαυρός της Μακεδονίας, *gaza macedonica*, που τον είχαν σχηματίσει διαδοχικές εισροές χρυσού από την εποχή της κατάκτησης της Ασίας, ήταν αμύθητος. Ο συγχρωτισμός των ρωμαίων με το κίτρινο μέταλλο τους διέφθειρε βαθμιαία κατά το ανάλογο προηγούμενο της Σπάρτης (Παυσανίας, Αγησίλαος).

116 Πλουτάρχου, *Τιβ. Και Γα Γράκχος*, 20.

117 Πλουτάρχου, ὄ.π.π., 36.

118 Πλουτάρχου, ὄ.π.π., 38.

119 Πλουτάρχου, ὄ.π.π., 40.

120 Πλουτάρχου, *Περικλής*, 13.

121 Το φλαβιανό αμφιθέατρο ή Κολοσσαίο χτίστηκε στο δεύτερο μισό του 1^{ου} μ. αιώνα.

122 Η λέξη Λυσιστράτη περιέχει ολόκληρο το νόημα της κωμωδίας: λύστε τους στρατούς, καταργείστε τον πόλεμο. Το ίδιο και η Λαμπιτώ, η άλλη γυναίκα της κωμωδίας, που παραπέμπει στη φροϋδική Λιβιδώ. Τα δύο θέματα της κωμωδίας είναι πόλεμος και έρωτας.

123 Σαίκσπηρ, *Ιούλιος Καίσαρ*, Πράξη Γ', Σκ. 1.

124 Rose H.J., ό.π.π., Β', σ. 138.

125 Ο Καίσαρ είχε γράψει επιθετική εναντίον του Κάτωνα μελέτη με τίτλο *Anticato*.

126 Από το 85π ως το 51π στην Ιταλία ελευθερώθηκαν πεντακόσιες χιλιάδες δούλοι περίπου.

127 Θεοδωρίδη Χ., *Επίκουρος. Η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*. Έκδ. του Κήπου, Αθήνα 1954, σ. 346.

128 Η θρησκευτική ιδιοσυγκρασία του Ποσειδώνιου κατά μεγάλο μέρος οφείλεται στην ασιατική καταγωγή του. Είχε γεννηθεί στην Απάμεια της Συρίας.

129 Hirschberger J., *Geschichte der Philosophie. Altertum und Mittelalter*. Freiburg im Br. 1965, Bd I, σ. 260.

130 Cicero, *De divinatione*, II, 12, 28 *Academica* II, 41.

131 Cicero, *Pro Murena*, 60.

132 Cicero, *De re publica*, II, 2.

133 Ο θρίαμβος ήταν η υπέρτατη τιμή για ένα ρωμαίο στρατηγό, και για να απονεμηθεί το δικαίωμα της τέλεσής του έπρεπε να ψηφίσει ο δήμος. Εάν μεταβάλλουμε στο κατάλληλο μέτρο τις προοπτικές, βρίσκουμε ότι ο θρίαμβος αυτός είναι κάτι ανάλογο με την τιμή που αξιωνόνταν στα χρόνια του μεγάλου Σηκωμού οι έλληνες ήρωες, που ο λαός τους έκανε τραγούδι. Λ.χ. των

Κολοκοτρωναίων, του Λεπενιώτη, του Σκαλτσοδήμου, του Μάρκου Μπότσαρη κ.ά.

134 Mommsen, *ό.π.π.*, I, σ. 794.

135 Diels – Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Αναξίμανδρος, B1.

136 Rostovtzeff, *ό.π.π.*, σ. 132.

137 Το θρυλικό *alea jacta est.* = *ὁ κύβος ἔρριφθη.*

138 Πλουτάρχου, *Αιμίλιος Παύλος* 35.

139 Ο Αιμιλιανός, όπως και ο Παναίτιος, ἦσαν ἐνάντιοι στις μεταρρυθμίσεις των Γράκχων.

140 Πλουτάρχου, *Τιβ. και Γα. Γράκχος* 21. Ο ομηρικός στίχος (α 47): *Παρόμοια να παιδεύεται, ο που τολμάει τέτοια.*

141 Πλουτάρχου, *Κράσσο* 4-6.

142 Mommsen, *ό.π.π.*, I, 796.

143 Τον Κράσσο οι ρωμαίοι τον ονόμαζαν *Dives* (ο Πλούσιος). Την εποχή της μάχης της Μαγνησίας, 190π, η περιουσία του Σκιπίωνα του Αφρικανού που ἔφτανε στα 800 χιλ. δηνάρια λογαριάζοταν τεράστια. Οι περιουσίες του Κράσσου και του Σύλλα ξεπερνούσαν τα 50 εκατομ. δηνάρια. Και ο Πομπήιος ἀπόκτησε ἀκόμη περισσότερα.

144 Κατά μία μαρτυρία του Δίωνα Κασσίου.

145 Πλουτάρχου, *Κράσσο*, 33.

146 Σαΐκσπηρ, *Ιούλιος Καίσαρ*, Πράξη Β', Σκ. 1.

147 Δάντη, *Πουργατόριο*, 1, 31.

148 Πλουτάρχου, *Κάτων ο Νεότ.*, 70.

149 Πλουτάρχου, *Κάτων ο Νεότ.*, 67.

150 Πλουτάρχου, *Βρούτος* 53.

151 Πλουτάρχου, *Βρούτος* 51. Ο στίχος από τη Μήδεια (332) του Ευριπίδη είναι ο ακόλουθος: «Ζεῦ, μὴ λάθοι σε τῶνδ' ὄς αἴτιος κακῶν».

152 Πλουτάρχου, *Αντώνιος* 75.

153 «*Οψόμεθα ἐς Φιλίππους*» είναι η γνωστή φράση. Βλ. Πλουτάρχου, *Βρούτος* 36.

154 Πλουτάρχου, *Βρούτος* 52.

155 Σαΐκσπηρ, *Ιούλιος Καίσαρ*, Πράξη Γ', Σκ. 1.

156 Δάντη, *Κόλαση* 34, 65-67.

157 Πλουτάρχου, *Βρούτος* 53.

158 Tacitus, *Ann.* I, 3 και II, 53.

159 Πλουτάρχου, *Άγισ και Κλεομένης* 56.

160 Rostovtzeff, *ό.π.π.*, σ. 215.

161 Vergili, *Aen.* 6, 851-3.

162 Σημαντικό για την ουσία και για την αξία του πράγματος είναι ότι το Λουκρήτιο τον μετάφρασε στη γερμανική γλώσσα ο H. Diels. Αυτός δηλαδή που

εκδοτικά έδεσε το όνομά του με τους έλληνες Προσωκρατικούς. Βλ. Diels H., *Lukrez. Von der Natur*, Berlin 1942.

163 Lucretius, *ό.π.π.*, II, 8., και I, 73.

164 Mommsen, *ό.π.π.*, II, 316.

165 Plautus, *Bacch.* 816.

166 Η αγάπη του Γερμανικού για την αστρονομία τον έσπρωξε να μεταφράσει στη λατινική το ποίημα του Άρατου «Φαινόμενα».

167 Rose, H.J., ό.π.π., Β', 63.

168 Tacitus, *Annales*, II, 71 και Baldson J.P.Y.D., ό.π.π., σ. 115.

169 Οι κήρυκες της στωικής ηθικής παρουσιάζουν μια διδασκαλία εντελώς αντίθετη από τη στάση της ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας μετά τον Αύγουστο. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν ζουν μέσα σ' έναν περίγυρο απλοποιημένου στωικισμού, όπως τον είχε διαμορφώσει η ρωμαϊκή παράδοση. Ο Αύγουστος όμως είχε πλησιάσει πολύ το στωικό ιδανικό του ηγεμόνα. Βλ. και Rostovtzeff, ό.π.π., σ. 235.

170 Αναφέρομαι στους πρώιμους ηγεμόνες της δυναστείας, στην αυγούστα Λιβία, στον Οκταβιανό Αύγουστο και στο διάδοχό του Τιβέριο, στους οποίους το στωικό ιδεώδες πλεονάζει.

171 Αναφέρομαι στους ύστερους μονάρχες της δυναστείας, Καλιγούλα, Κλαύδιο, Νέρωνα, και κυρίως στις γυναίκες της εποχής, τις δύο Ιουλίες, τη Μεσσαλίνα και την Ποππαία, στους οποίους υπερτερεί η επικούρεια θεώρηση.

172 Η μεγάλη οικογένεια των Κλαυδίων ήταν από τα πιο παλιά αρχοντικά γένη των Σαβίνων, και προσχώρησε στη Ρώμη το 449π.

173 Τον Τιβέριο ρητορική εδίδαξε ο Θεόδωρος από τα Γάδαρα. Ο ίδιος όμως ισχυρίζεται ότι ρητορική σπούδασε στη Ρόδο. Βλ. Suetonius, *Tib.* 70.

174 *Επιστολές από τον Πόντο (Epistulae ex Ponto)* και τα *Πένθιμα (Tristia)* είναι τα δύο κύρια έργα που έγραψε στην εξορία, και εκφράζουν ικετευτικά στον Αύγουστο τον πόθο του να ανακληθεί στη Ρώμη.

175 Ο Καλιγούλας διακήρυχνε ότι δεν ήταν ο princeps αλλά ο dominus et deus. Βλ. Rostovtzeff, ό.π.π., σ. 225.

176 Ωστόσο ο ανισόρροπος Καλιγούλας έκαμε ένα χαρακτηρισμό για το Σενέκα αντάξιο του βαθύτερου κριτικού. Τον έλεγε «άμμο χωρίς ασβέστη». Βλ. Suetoni, *Calig.* 53.

177 Σαΐκσπηρ, *Αντώνιος και Κλεοπάτρα*, Πράξη Γ', Σκ. 3.

178 Η Ποππαία είχε όλα τα προσόντα εκτός από την καλοσύνη, γράφει ο Τάκιτος (*Annal* XIII, 45).

179 Κατά την πιο πιθανή εκδοχή αυτή η φράση του Νέρωνα, τη στιγμή που είδε γυμνό το σώμα της μάνας του, επινοήθηκε από τον όχλο. Βλ. Baldson, ό.π.π., σ. 145.

180 Tacitus, *Annal*, XVI, 21. Ο Θρασέας Παίτος έγινε ύπατος το 56μ, και ήταν αρχηγός της μερίδας που αντιπολιτεύοταν το Νέρωνα.

181 Ο Μουσώνιος Ρούφος όριζε τη φιλοσοφία σαν την έρευνα για την ορθή διαγωγή. Υπήρξε ο πιο ειλικρινής και σταθερός στωικός φιλόσοφος του 1^{ου} μ. αιώνα. Ήταν υποστηρικτής της ισότητας των φύλων. Αναφορικά με τις σαρκικές σχέσεις ήταν τολστοϊανός. Υποστήριζε δηλαδή την άποψη ότι άνδρες και γυναίκες είναι ίσοι, και καταδίκασε τα προνόμια του άντρα. Στο σημείο αυτό ακολουθεί τις αντιλήψεις για τον ελεύθερο έρωτα της αρχαίας Στοάς (Ζήνων, Χρύσιππος, βλ. Διογ. Λαέρτ. 7, 131). Την απόδειξη, ότι το ερωτικό πρόβλημα το έβλεπε στη ρίζα της φυσικότητας και της υγείας των φύλων, τη δίνει η θέση του ότι οι σαρκικές σχέσεις επιτρέπονται μόνο στην περίπτωση της παιδοποιίας. Βέβαια οι αντιλήψεις αυτές του Μουσώνιου δε φαίνεται να έχουν επηρεάσει την ερωτική συμπεριφορά των πολιτών της Ρώμης, και ιδιαίτερα την τάξη των πατρικίων, που εκείνη ακριβώς την εποχή ανάδειξε τις ερωτομανείς γυναίκες.

182 Την ιδέα να αποδοθεί ο εμπρησμός της Ρώμης στους χριστιανούς είναι πιθανό ότι την υπέβαλε στο Νέρωνα η Ποππαία. Βλ. Baldson, ό.π.π., σ. 164.

183 Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδ. Αθ., τ. ΣΤ', σ. 140.

184 Στη διάρκεια της δυναστείας των ιουλιοκλαυδίων οι γυναίκες κατά κανόνα είναι πιο ευφυείς και πιο δραστήριες από τους άνδρες. Η Αγριπίνα Π. παρακολουθούσε στη γραμμή των πρόσω όλες τις εκστρατείες του Γερμανικού. Σε κάποια δύσκολη στιγμή μάλιστα στο Ρήνο εμπύχωσε τα στρατεύματα, σ' ένα

τρόπο που θυμίζει τη Θεοδώρα του Ιουστινιανού.

185 Ωστόσο δεν ευρέθηκε ο μεγάλος ποιητής που θα επεξεργαζόταν καλλιτεχνικά αυτά τα τραγικά θέματα. Η *Aprocolokyntosis* του Σενέκα είναι ένας κακός σατιρικός λίβελλος, και η τραγωδία του *Οκταβία* που έχει θέμα το θάνατο της πρώτης γυναίκας του Νέρωνα, κρίνεται έργο νόθο. Όμως απέναντι σ' αυτή την τραγική απουσία ορθώνεται η ιστορία του Τάκιτου, και το δαντικό αλλίμονο όλων εκείνων που έπεσαν στον τρομερό του κάλαμο.

186 Baldson, ό.π.π., σ. 149.

187 Ο Σενέκας της το ανταπόδωσε μ' έναν εντελώς ανάξιο για στωικό φιλόσοφο τρόπο: ανάλαβε να γράψει το λόγο που εκφώνησε ο Νέρων στη Σύγκλητο, για να δικαιολογήσει τη μητροκτονία.

188 Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΣΤ', σ. 31.

189 Tacitus, *Ann.* XXI, 21. Nero virtutem ipsam exscindere concupivit.

190 Juvenalis, *Saturae*, VIII, 20.

191 Τους συνωμότες κατά της ζωής του ο Τραϊανός τους εξόριζε, ο Δομιτιανός τους θανάτωνε. Το πιο βασικό στοιχείο της φροντίδας των Αντωνίνων για το κράτος το συνιστά η πάνω σε αξιολογική βάση εκλογή του διαδόχου.

192 Πλάτωνος, *Πολιτ.* 592b.

193 Το πολιτικό σύμφωνο του Οκταβιανού, του Μάρκου Αντώνιου και του Λέπιδου.

194 Φιλοστράτου, *Βίοι Σοφιστών*, Β', 5, 571. Αυτό το περιστατικό από τη δεύτερη Σοφιστική είχε προκαλέσει την προσοχή του Καβάφη. Για τη δεύτερη ελληνική Σοφιστική βλ. τις σελίδες του Βασίλη Κύρκου στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτ. Αθηνών, τομ. ΣΤ', σσ. 395-402.

195 Μ. Αυρηλίου. *Τὰ εἰς ἑαυτόν* Γ', 10.

196 Βλ. Γεωργακόπουλου-Νικολακάκου Ν., *Το Φυσικόν Δίκαιον. Ιστορικοκριτική εξέταση του προβλήματος*, Αθήνα 1985, σ. 60.

197 Η *paux romana* σαν ειρήνη της οικουμένης διακηρυσσόταν στα νομίσματα των Φλαβίων, όπου υπήρχε η επιγραφή “*paux orbis terrarum*”.

198 Γιουρσενάρ Μ., *Αδριανού Απομνημονεύματα*, Μετάφρ. Ι. Χατζηνικολή, Αθήνα, 1982, σ. 93.

199 Juvenalis, *Saturae*, VI, 292.

200 Seneca, *De ira* II, 8-10. Πρβλ. Brechier Μ., *Παγκόσμιος Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Αθήναι 1970. Μετάφρ. Π. Ιωαννίδης, Α', σ. 311.

201 Juvenalis, *Saturae* VIII, 90.

202 Juvenalis, *Saturae* XIII, 64-66.

203 Juvenalis, *Saturae* II, 124-6.

204 Οι δύο πολιτικές τριανδρίες ήσαν του Καίσαρα, του Πομπήιου και του Κράσσου η πρώτη το 60π, του Οκταβιανού, του Αντώνιου και του Λέπιδου η δεύτερη το 43π.

205 Ο Σενέκας γεννήθηκε λίγο πριν ή λίγο μετά τη γέννηση του Χριστού και πέθανε το 66μ, ο Επίκτητος έζησε 50-120μ και ο Μ. Αυρήλιος 120-180μ.

206 Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker, Ηράκλειτος*, Fr. 79, 82, 83.

207 Οι τραγωδίες του Σενέκα δεν ήσαν κατάλληλες για να παίζονται στη σκηνή, αλλά για να διαβάζονται. Βλ. Rose Η.Ι., ό.π.π., Β', σ. 83.

208 *Ducunt volentem fata, nolentem trahunt*. Βλ. *Sen.*, ep. 107, 11.

209 Βλ. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, III, 460 στα Hegel G.W.F. *Werke in zwanzig Bänden* (Theorie Werkausgabe Suhrkamp Verlag. Frankfurt a M., 1971, Bd 20): *In der Einheit den Gegensatz und in dem Gegensatz die Einheit zu wissen, dies ist das absolute Wissen*.

210 *non pareo deo, sed absentior*. βλ. Seneca. *Ep.* 96,2. Πρβλ. και Flückiger F., *Geschichte des Naturrechtes. Altertum und Frühmittelalter, Zürich* 1954, σ. 220.

211 Nietzsche F., II, 1075: *daß mitleidige Hände unter Umständen geradezu zerstörerisch in ein grosses Schicksal, in einer Vereinsamung unter Wunden, in ein Vorrecht auf schwere Schuld hineingreifen können.*

212 Pohlenz M., ό.π.π., σ. 327. Ένα ανήλεο κατηγορώ για τον ηθικό χαρακτήρα του Σενέκα διατύπωσε ο Rose H.J. στη Γραμματολογία του. Β' σ. 69.

213 *Επικτήτου διατρ.* III, 24, 92 και IV, 7, 15. Πρβλ. και Pohlenz M., ό.π.π., σ. 340: *An ein persönliches Fortleben glaubt Epiktet nicht.* Προκειμένου για το Μάρκο Αυρήλιο είναι δεκάδες οι θέσεις στο ημερολόγιό του, όπου δηλώνεται ρητά ότι δεν πιστεύει σε ατομική ζωή μετά θάνατο.

214 Pohlenz M., ό.π.π., σ. 330 και 323.

215 Ιωάννου, *Αποκάλυψις Γ'*, 16.

216 Διογένη Λαέρτιου, VI, 29.

217 Επίκτητου, *Διατρ.* 1, 13,5. Πρβλ και Bonhöffer A., ό.π.π., σ. 97.

218 Επίκτητου, *Διατρ.* I, 29, 18 και *Εγχειρ.* 53. Πρβλ. Pohlenz M., ό.π.π., σ. 331.

219 Επίκτητου, *Διατρ.* 1, 1, 23.

220 Πάγος με τη διπλή σημασία της λέξης: βράχος και παγωνιά.

221 Ντοστογιέβσκι, *Δαιμονισμένοι*, μετάφρ. Άρης Αλεξάνδρου, εκδ. Γκοβόστη, τ. Γ', σ. 158.

222 Η γνώμη του Επίκτητου ότι δεν χρειάζεται να φοβάμαι κανένα, γιατί κανένα δεν έχω πάνω από το κεφάλι μου, οδήγησε το Μ. Αυρήλιο στη γνώση ότι δεν μπορεί σαν ηγεμόνας να κάνει κατάχρηση της εξουσίας. Βλ. Pohlenz M., ό.π.π., σ. 342.

223 Το όνομα του Μάρκου Αυρήλιου ήταν Verus, που σημαίνει Αληθινός, Ειλικρινής. Επειδή ο Μάρκος Αυρήλιος παιδί και έφηβος –αλλά και άντρας αúριο- δεν γνώριζε να πει ψέμα, ο Αδριανός, που υιοθέτησε τον Αντωνίνο με την υποχρέωση ο τελευταίος να υιοθετήσει το Μάρκο Αυρήλιο, τον φώναζε Verissimel! που είναι το υπερθετικό του Vere!

224 Το κύριο κριτήριο της πολιτικής υγείας σε μια κοινωνία είναι να μη δέχεται κανείς άξιος πολίτης να γίνει άρχοντας. Ακριβώς επειδή αναλογίζεται το μέγεθος της δυσκολίας και της ευθύνης. Το αντίθετο δηλαδή απ' ό,τι συνήθως συμβαίνει, που όλοι πέφτουν στη διεκδίκηση της εξουσίας, όπως τα κοράκια στο ψοφήμι. Και εδώ η σύλληψη και η περιγραφή του Πλάτωνα είναι ανυπέρβλητες (Πολιτεία 347d): *ἐπεὶ κινδυνεύει πόλις ἀνδρῶν ἀγαθῶν εἰ γένοιτο, περιμάχητον ἂν εἶναι τὸ μὴ ἄρχειν ὥσπερ νυνὶ τὸ ἄρχειν.*

225 Μάρκου Αντωνίνου Αυτοκράτορος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, Artemis Verlag, Zürich un München 1974, ΣΤ', 12.

226 Μ. Αυρήλιου, ό.π.π., ΣΤ', 30.

227 Ο πληθυντικός σαν προσφώνηση χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στον Καίσαρα, όταν άρχισε να συγκεντρώνει τα αξιώματα: Σεις ύπατε και πραίτορα και δήμαρχε και τιμητή κλπ.

228 Μ. Αυρήλιου, ό.π.π., Η', 3: *Ἀλέξανδρος δὲ καὶ Γάιος καὶ Πομπήιος τί πρὸς Διογένη καὶ Ἡράκλειτον καὶ Σωκράτην;*

229 Είναι η δέκατη από τις Ρωμαϊκές Ελεγείες. Βλ. Goethe, *Gedichte in zwei Bänden*, υπό E. Trunz. Fischer Bücherei, Hamburg 1964, τόμ. Α', 163.

230 Μ. Αυρήλιου, ό.π.π., Α' 1, Α' 2, Α' 16, Ε' 15.

231 Μ. Αυρήλιου, ό.π.π., Α' 6, Α' 10, Α' 16, Β' 17, Ε' 5.

232 Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 247b.

233 Μ. Αυρήλιου, ό.π.π., Ζ' 31.

234 *Die Kritik der Religion ist die Voraussetzung aller Kritik.* Βλ. Marx K., *Fruhe Schriften*, υπό Lieber και Furth, Darmstadt 1981, σ. 488. (Από τη μελέτη *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*).

235

Ρενάν Ε., *Ο Μάρκος Αυρήλιος και το τέλος του αρχαίου κόσμου*, Μετάφρ. Π. Στεφάνου, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, χ.χ., σ. 6.

236 Ο Μάρκος Αυρήλιος προσβλήθηκε από πανώλη, αρνήθηκε να λάβει τροφή, και πέθανε ύστερα από έξι ημέρες στη βασιλική σκηνή εκστρατείας κάπου στα περίχωρα της Βιέννης.

237 Την κρίση της οικονομίας τη δείχνει αλλιώς η βαθμιαία μείωση του βάρους και του μεγέθους των νομισμάτων και η νόθευση του ευγενούς μετάλλου. Έτσι ενώ επί Αυγούστου το δηνάριο περιείχε 90% πολύτιμο μέταλλο, το 250μ περιέχει 25%μόνο, και επί Διοκλητιανού μόλις το 4%. Βλ. *Ιστορ. του Ελλ. Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, ΣΤ', σ. 83.

238 *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, ΣΤ', σ. 71.

239 Rostovtzeff, ό.π.π., σ. 316.

240 Μάρκου Αυρήλιου, *Είς έαυτόν* ΣΤ' 46.

241 Ο χαρακτήρας της αρχαίας Στοάς είναι ηθικός, της μέσης συγκρητιστικός, της νέας θρησκευτικός. Βλ. Windelband-Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Μετάφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, τομ. Α', σ. 189.

242 Ρενάν Ε., ό.π.π., σ. 33.

243 *Die Geburt des Christentums aus dem Geiste des Ressentiment.* (= Η γέννηση του χριστιανισμού από το πνεύμα του Ressentiment). Nietzsche II, 1143. Αυτή η φράση του όψιμου Νίτσε βρίσκεται σε χτυπητή αντιπαράθεση με τη φράση του πρώιμου Νίτσε: *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (= Η γέννηση της τραγωδίας από το πνεύμα της μουσικής), Nietzsche I, 9. Η αντιπαράθεση των δύο φράσεων δείχνει, πώς και πόσο κατανόησε ο Νίτσε τη διαφορά της ουσίας των δύο κοσμοθεωριών, της ελληνικής και της εβραϊκής.

244 Οι εκκλησίες Εφέσου, Σμύρνης, Περγάμου, Θυατείρων, Σάρδεων, Φιλαδέλφειας και Λαοδίκειας.

245 Οι εκκλησίες Εβραίων, Κολασσαέων, Γαλατών, Εφεσίων, Φιλιππησίων, Θεσσαλονικέων, Κορινθίων και Ρωμαίων.

246 Rose, H.J., ό.π.π., Β' 89.

247 "saepe noster". Βλ. Tertulliani, *De anima* 20.

248 Ο Κωσταράς επισημαίνει τις οδυνηρές συνέπειες που είχε για τον κόσμο η υποβάθμιση της πολιτικής πράξης στους στωικούς. Βλ. Κωσταρά Γρ., *Ο ένδημος φιλοσοφικός λόγος*. Αθήνα 1986, σ. 21-22.

249 Nietzsche II, 795.

250 Engels F., *Dialectics of Nature*, Moscow 1976, σ. 261.

251 Nietzsche, II, 796. (*Η Γενεαλογία της Ηθικής* 16).

252 Nietzsche, II, 779. (*Η Γενεαλογία της Ηθικής* 7).

253 Nietzsche, II, 653. II, 610. (*Πέραν του καλού και του κακού* 195 και 46 αντίστοιχα).

254 *Αποκάλυψις* ΚΒ' 15.

255 SVF I, 190.

256 Το καινούργιο στοιχείο που έφερε η διδασκαλία των χριστιανών και έσχισε στα δύο την ιστορία του ανθρώπου -και την ιστορία του ανθρώπου την εδημιούργησε στον πλανήτη μας η γνωστική συνείδηση- είναι η λεγόμενη «εξ αποκαλύψεως αλήθεια». Ένα στοιχείο δηλαδή που βρίσκεται εντελώς έξω από τη λογική του ανθρώπου. Ο Νίτσε στον 46 στοχασμό του βιβλίου του *Ο Αντίχριστος* (II, 1211) γράφει πως ένα μόνο πρόσωπο υπάρχει σε όλη την Καινή Διαθήκη που οφείλει κάποιος να το πάρει στα σοβαρά. Είναι ο ρωμαίος έπαρχος Πόντιος Πιλάτος. Και είναι πρόσωπο έντιμο, γιατί έθεσε στον Ιησού το ερώτημα των

ερωτημάτων: *Τί ἐστὶν ἀλήθεια;* (Ιω., ΙΗ' 38). Ως γνωστό στο ερώτημα αυτό ο Ιησούς εσιώπησε.

257 Λουκ. Ζ' 22.

258 Λουκ. ΙΗ' 25.

259 Ματθ. Ε' 11.

260 Ματθ. ΣΤ' 26.

261 Στο δεύτερο κύκλο της *Κόλασης* του Δάντη καταδικάστηκαν να βασανίζονται στον αιώνα οι μεγάλοι ηδονόφιλοι και όλοι οι αμαρτωλοί της σάρκας. Ανάμεσά τους και το ασύγκριτο ζευγάρι της Φραγκίσκας και του Πάολο Μαλατέστα.

262 Ματθ. Ε' 5.

263 Ματθ. Ε' 4.

264 Ματθ. Ε' 3.

265 Ματθ. Ε' 6.

266 Rostovtzeff, ό.π.π., σ. 348.

267 Σαΐκσπηρ, *Κοριολανός*, Πρ. Α', σκ. 1.

268 Λουκ. ΚΓ' 2.

269 Ρενάν Ε., ό.π.π., σ. 45.

270 Πλουτάρχου, *Μάριος* 21.

271 Ρενάν Ε., ό.π.π., σ. 45.

272 Ρενάν Ε., ό.π.π., σ. 45.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΟΔΗΓΙΑ

776πΗ πρώτη Ολυμπιάδα των ελλήνων.
753π Ab